

เสด็จยุโรปครั้งที่ ๒

พระนิพนธ์ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมเจ้านิพัทธ์พันธุดิศ ดิศกุล ป.ม.
วันที่ ๑๑ เมษายน ๒๕๑๔
วัดเทพศิรินทราวาส

เสด็จยุโรปครั้งที่ ๒

พระนิพนธ์ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้านิพัทธ์พันธุดิศ ดิศกุล ป.ม.

วันที่ ๑๑ เมษายน ๒๕๑๔

วัดเทพศิรินทราวาส

พิมพ์ครั้งที่ ๒

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

ด้วยเมื่อหม่อมเจ้านิพัทธ์พันธุ์ดิศ ดิศกุล เข้ารับการผ่าตัดที่โรงพยาบาลรามาธิบดี ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้า ฯ พระราชทานดอกไม้ พร้อมทั้งดอกไม้ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าวชิราลงกรณ์ เป็นที่ปลื้มปีติแก่หม่อมเจ้านิพัทธ์พันธุ์ดิศ และครอบครัวด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณยิ่งนัก

และเมื่อวันพระราชทานเพลิงศพนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานไตรอีก ๑๐ ไตร

บรรดาสมาชิกแห่งราชสกุลดิศกุล ทั้งครอบครัว ของหม่อมเจ้านิพัทธ์พันธุ์ดิศ ขอกราบถวายบังคมแทบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยความซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้น

สมเด็จพระศรีนครินทราพระบรมราชชนนี และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยานิวัฒนา ได้เสด็จพระราชทานเพลิง และประทานเพลิง

สมาชิกราชสกุลดิศกุล และครอบครัวของหม่อมเจ้านิพัทธ์พันธุดิศ ขอกราบถวายบังคมด้วยความระลึกถึงในพระกรุณาธิคุณ ในการที่พระราชทานเกียรติครั้งนี้เป็นอย่างยิ่ง

ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗

ประวัติ

ม.จ. นิพัทธ์พันธุดิศ ดิศกุล เป็นโอรสองค์ที่หก ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ต้นราชสกุล "ดิศกุล" กับหม่อมเจิม (สนธิรัตน์) เป็นหม่อมมารดา ประสูติเมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ มีพี่น้องร่วมหม่อมมารดา คือ

๑. ม.จ. หญิง บรรลุศิริสาณ (สิ้นชีพแล้ว)

๒. ม.จ. หญิง อัปภัศราภา เทวกุล (ชายา ม.จ. อนันตนรไชย เทวกุล)

๓. ม.จ. นิพัทธ์พันธุดิศ ดิศกุล

๔. ม.จ. รัชมาลินี สุขสวัสดิ์ (ชายา ม.จ. ธัญญลักษณ์ สุขสวัสดิ์)

๕. ม.จ. อาชวดิศ ดิศกุล

๖. ม.จ. กุมารีเฉลิมลักษณ์ จิตรพงษ์ (ชายา ม.จ. เพลารถ จิตรพงษ์)

๗. ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล

โดยที่แม่มีลูกผู้หญิงติดกันมาถึงสองคน แม่จึงตื่นเต้นมาก เพราะได้ลูกผู้ชายสมใจ ไปตามป้าปุ้ยซึ่งเป็นพี่สาวของแม่มาเลี้ยง นิพัทธ์เป็นเด็กอ่อนโยนว่าง่าย ไม่ซุกซน ชอบอยู่กับผู้ใหญ่จึงเป็นที่โปรดปรานของเสด็จพ่อ และเป็นที่รักของคุณย่า ตลอดจนเจ้าพี่ทุกองค์ และยังมีอารมณ์ขบขัน เรื่องอะไรที่ทุกคนเห็นเป็นเรื่องใหญ่ เธอจะต้องพูดให้คนฟังหัวเราะจนเห็นว่าเป็นเรื่องเล็ก ไม่อิจฉาริษยา ไม่มีความทะเยอทะยานที่จะต้องเป็นนั่นเป็นนี่ ไม่ชอบทะเลาะวิวาท ถึงแม้เธอจะโกรธเธอก็นิ่งหรือเดินหนีไป มีน้ำใจเมตตากรุณาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่เป็นภัยต่อใครเลย นิสัยนี้ติดตัวมาจนแก่ จึงเป็นคนที่ได้รับความรักความเมตตาจากเจ้าพี่เจ้าน้องตลอดจนมิตรสหายมากมาย

เมื่อโตพอขนาดจะตั้งต้นเรียนหนังสือได้ เสด็จพ่อทรงหาครูมาสอนที่วังพร้อมกับเจ้าพี่เจ้าน้องที่ขนาดเดียวกัน พ.ศ. ๒๔๕๕ เสด็จพ่อทรงส่งไปเข้าโรงเรียนราชินีปากคลองตลาด เพื่อเรียนชั้นประถมต้น เธอไปเช้าเย็นกลับ เป็นลูกศิษย์ หม่อมเจ้าอัจฉราฉวี เทวกุล ถูกดุ ถูกทำโทษเข้า เธอก็ไม่ค่อยจะยอมไปโรงเรียน ทำให้เจ้าพี่ที่ต้องไปเรียนด้วยต้องไปสายบ่อยๆ พ.ศ. ๒๔๕๖ เสด็จพ่อจึงให้ออกจากโรงเรียนราชินี ย้ายไปเข้าโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ต่ออาทิตย์หนึ่งจึงกลับมาวัง ส่วนชีวิตของเธอที่อยู่โรงเรียนมหาดเล็กหลวงนั้น เธอได้เขียนเล่าไว้ในหนังสือที่แจกในงานฉลองอายุครบ ๖๐ ปี ของ ม.ร.ว. พันธุ์ทิพย์ บริพัตร ข้าพเจ้าจึงขอคัดเอาแต่บางตอนมาลงไว้ เพื่อเป็นประวัติจนกลับมาจากประเทศอังกฤษ และตั้งต้นรับราชการ

"เมื่อราวปี พ.ศ. ๒๔๖๒ ข้าพเจ้าเป็นนักเรียนอยู่ที่โรงเรียนมหาดเล็กหลวง ซึ่งในปัจจุบันเรียกว่า "โรงเรียนวชิราวุธ" ในเวลานั้นเราเป็นมหาดเล็กหลวงสมชื่อ เพราะเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จไปไหนพวกเราก็ต้องตามเสด็จไปด้วย และในบางเวลาที่ทรงจัดให้มีการแสดงโขน หรือละคร พวกเราก็ต้องแสดงด้วย ฉะนั้นเวลาเล่าเรียนหนังสือจึงมีน้อย แต่พวกเราก็ชอบ และในราวปี พ.ศ. ๒๔๖๒ นี้เอง ทหารไทยที่อาสาไปสงครามโลกครั้งที่ ๑ จะกลับมาถึงประเทศไทย กรมมหาดเล็กซึ่งมีหน้าที่ควบคุมโรงเรียนมหาดเล็กหลวง จึงได้สั่งให้โรงเรียนหยุดในวันที่ทหารอาสามาถึงและในวันแห่อัฐิของทหารที่ตายในสงคราม แต่อาจารย์ใหญ่สั่งให้เราหยุดแต่เพียงวันเดียว พวกนักเรียนรุ่นโตเห็นว่าอาจารย์ใหญ่ขัดคำสั่งของกรมมหาดเล็ก จึงเที่ยวเดินไปบอกตามชั้นต่าง ๆ ในตอนเช้าก่อนระฆังจะตีให้เข้าเรียน ว่าวันนี้ไม่ต้องเรียน พวกเราเด็ก ๆ นั้นว่าง่าย เรื่องไม่ต้องเรียนเป็นของชอบ จึงต่างยืนกันอยู่หน้า

ห้องเรียนทั้งหมด ครั้นครูมาอ้อนวอนให้เข้าห้องเรียน นักเรียนรุ่นโตก็บอกว่า "ถ้าผมขึ้นเข้าไป พวกเด็ก ๆ ก็จะรุมกันมาเตะผมตาย" และเมื่อครูไปอ้อนวอนพวกเด็ก ๆ ก็ได้รับคำตอบเช่นเดียวกันคือ "ถ้าผมเข้าไป พวกรุ่นใหญ่คงเตะผมตาย" จึงเป็นอันว่าวันนั้นไม่ได้เรียนหนังสือ แต่เราไม่เคยนึกฝันเลยว่าจะเกิดเรื่องใหญ่โต เพราะตอนค่ำทางโรงเรียนได้ตีระฆังเรียกนักเรียนประชุมทั้งโรงเรียนพร้อมทั้งครูบาอาจารย์ แล้วเจ้าพระยารามราฆพ ซึ่งในขณะนั้นยังเป็นพระยาประสิทธิศุภการ ได้เข้ามาในห้องประชุมแล้วแจ้งให้พวกเราทราบว่า

"ความได้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วทรงพระพิโรธมาก ทรงเห็นว่าการกระทำของพวกนักเรียนเป็นสิ่งที่เลวทราม ซึ่งฝรั่งเรียกว่าสไตรค์ ฉะนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ไล่ท่านทั้งหลายออกจากโรงเรียนตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป"

ในเวลาที่เจ้าพระยารามราฆพกำลังพูดอยู่ พวกเรานั่งฟังกันอย่างเงียบกริบด้วยความเกรงกลัว แต่ครั้นเจ้าพระยารามราฆพได้กลับไปแล้วต่างก็พากันโห่ร้องด้วยความดีใจที่จะไม่ต้องเรียนหนังสือกันอีกต่อไปแล้ว ต่างคนก็กลับไปยังคณะของตนเพื่อจัดเข้าของเตรียมกลับบ้านในตอนเช้ารุ่งขึ้น คืนวันนั้นนอนกันดึกมาก เพราะมัวแต่ฉลองการถูกไล่ออกและเที่ยวไปลาครูบาอาจารย์ พอตอนเช้ามืดต่างคนก็ต่างกลับบ้านกันหมด สำหรับตัวข้าพเจ้านั้นต้องเดินทางขึ้นไปบางปะอิน เพราะสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทรงประทับตากอากาศอยู่ที่นั่น เมื่อข้าพเจ้าไปถึงพูดไม่ออกเพราะกลัวจะถูกกริ้ว แต่ครั้นเล่าเรื่องทั้งหมดให้ทรงทราบแล้วก็ทรงพระสรวล และรับสั่งว่าข้าพเจ้าทำถูกแล้ว เพราะเมื่อทุกคนไม่เข้าเรียนเราก็ต้องทำตาม และต่อจากนั้นก็ทรงพระดำริว่าอายุข้าพเจ้าก็ย่างเข้า ๑๔ ขวบแล้ว สมควรที่จะเตรียมตัวเรียนภาษาอังกฤษ เพื่อไปเรียนในประเทศ

อังกฤษต่อไป ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงมิได้กลับไปเข้าโรงเรียนมหาดเล็กหลวงอีก และต่อมาภายหลังข้าพเจ้าได้ทราบว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระบรมราชโองการให้นักเรียนมหาดเล็กหลวง กลับเข้าไปเรียนได้ดังเดิม โดยมีข้อแม้ว่าผู้ปกครองจะต้องทำทัณฑ์บนให้ไว้แก่โรงเรียนว่าจะไม่ให้ลูกของตนประพฤติเช่นนี้อีก และนักเรียนทุกคนก็ได้กลับไปเข้าเล่าเรียนตามเดิมเว้นแต่ข้าพเจ้าผู้เดียวที่มิได้กลับไป เมื่อพฤติการณ์เป็นเช่นนี้ก็ต้องถือว่า พระบรม-ราชโองการครั้งแรกยังใช้อยู่กับตัวข้าพเจ้า กล่าวคือ ข้าพเจ้าเป็นเด็กนักเรียนไทยคนเดียวที่ถูกพระเจ้าแผ่นดินทรงไล่ออกจากโรงเรียน

เมื่อข้าพเจ้าออกจากโรงเรียนมหาดเล็กหลวงมาแล้ว สมเด็จกรมพระยา-ดำรง ฯ ก็ได้ทรงจัดให้ข้าพเจ้าไปเข้าเรียนที่โรงเรียนกรุงเทพ ฯ คริสเตียนในลักษณะเป็นนักเรียนพิเศษ คือให้กินนอนอยู่กับอาจารย์ใหญ่ซึ่งเป็นพระฝรั่งอเมริกันชื่อปาล์เมอร์ เพื่อจะได้เรียนภาษาอังกฤษได้เร็ว โดยได้พูดคุยกับอาจารย์อย่างใกล้ชิด ในชั้นแรกข้าพเจ้าจะเข้ามาเป็นนักเรียนพิเศษแต่คนเดียว แต่เมื่อมาถึงก็ได้พบว่ามีนักเรียนพิเศษที่เข้ามาพร้อมกันอีก ๓ คนคือ

(๑) นายพจนา ณ ระนอง ซึ่งข้าพเจ้ารู้จัก และคุ้นเคยมาดีแล้วตั้งแต่เป็นนักเรียนมหาดเล็กหลวงด้วยกัน

(๒) ม.ร.ว. ทวยเทพ เทวกุล

(๓) ม.ร.ว. เทวทัย เทวกุล

ทั้งสองคนหลังนี้ ไม่เคยรู้จักกันมาแต่ก่อน แต่เมื่อได้มาอยู่ร่วมกันเป็นเวลา ๙ ปีก็เกิดความชอบพอ และสนิทสนมกันมาตั้งแต่ครั้งนั้นจนกระทั่งถึงบัดนี้ สำหรับคุณเทวทัยเวลานั้นคงมีอายุราว ๘ ขวบ และเป็นเด็กที่น่าเอ็นดูเพราะพูดภาษาอังกฤษได้คล่องแคล่วเหมือนกับเด็กฝรั่ง ทั้งนี้เพราะเธอมีพี่เลี้ยง

เป็นแหม่มอังกฤษมาตั้งแต่เด็ก และมีนิสัยซุกซนจนข้าพเจ้าต้องตั้งชื่อเสียใหม่ โดยเรียกเธอว่า "เสือเบี้ย" และก็ยังเรียกเธออยู่จนกระทั่งบัดนี้ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงชอบล้อเธอเล่น และเมื่อเธอโมโหแล้วจะเตะหรือต่อยข้าพเจ้า ข้าพเจ้าโตกว่าก็จับมือตีนไว้ได้เสมอ จึงทำให้เธอโกรธจนถึงต้องลั่นวาจาออกมาว่า "จะไปฟ้องพี่พันธุทิพย์ แล้วจะให้พี่พันธุทิพย์มาตบหน้าท่าน" นี่เป็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้าได้ยินชื่อคุณพันธุทิพย์โดยยังมิได้รู้จักตัว เมื่อคุณเทวทัยพูดเช่นนั้นก็ทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าคุณพันธุทิพย์คงจะเป็นคนที่ดุเอาเรื่อง

เมื่อครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๖๔ หรือ ค.ศ. ๑๙๒๑ เสด็จในกรมพระจันทรบุรี เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในสมัยนั้นได้ทรงจัดส่งให้ข้าพเจ้าไปศึกษาต่อในประเทศอังกฤษ โดยเป็นนักเรียนของกระทรวงพระคลัง เพื่อกลับมารับราชการในกรมสรรพากรตามพระประสงค์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในการเดินทางไปครั้งนั้นมีนักเรียนของกระทรวงพระคลัง ซึ่งเป็นลูกของอธิบดีกรมบัญชีกลาง กรมศุลกากร และกรมสรรพากรอีก ๓ คน กับ ม.จ. ดุลภากร วรวรรณ และ นายนอบ ไกรฤกษ์ ร่วมไปด้วย ฉะนั้นจึงสนุกสนานกันไปตลอดทาง เมื่อเรือไปถึงท่ากรุงลอนดอน ผู้ดูแลนักเรียนไทยซึ่งเป็นฝรั่งได้มารับ และได้ถามถึงความทุกข์สุขในการเดินทาง แต่ปรากฏว่าไม่มีใครเข้าใจคำถามของเขาเลย ดูหน้าตาเลิ่กลั่กกันหมด แต่ข้าพเจ้าเข้าใจจึงตอบคำถามของเขาได้ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้รู้สึกว่าการที่ได้ไปกินอยู่หลับนอนกับอาจารย์ฝรั่งที่โรงเรียนกรุงเทพ ฯ คริสเตียนเป็นเวลา ๑ ปีนั้นได้ผล และต่อมาเมื่อข้าพเจ้าได้ถูกส่งให้ไปอยู่กับพระอังกฤษเพื่อเรียนภาษาต่อร่วมกับเด็กฝรั่งอังกฤษอีก ๕ คน โดยเป็นคนไทยแต่คนเดียว ก็สามารถพูด และด่าภาษาอังกฤษได้คล่อง ภายในเวลา ๖ เดือน แต่ในปีต่อ ๆ มาปรากฏว่ามีนักเรียนไทย

ไปศึกษากันในประเทศอังกฤษมากขึ้น ผู้ดูแลนักเรียนจึงไม่สามารถที่จะจัดให้อยู่คนเดียว เมื่อไปรวมหมู่กันหลายคนแล้วสภาพก็เหมือนกับอยู่เมืองไทย คือ มีเวลาพูดภาษาอังกฤษน้อย และการหัดออกเสียงก็กระทำได้ยาก ซึ่งผิดกับการให้ไปอยู่คนเดียวกับฝรั่งเป็นอันมาก

เมื่อพวกเราถึงกรุงลอนดอนแล้ว พระยาบุรีนวราช เอกอัครราชทูตไทยและคุณหญิงเนื่องได้กรุณาให้เราทั้ง ๖ คนได้ไปพักอยู่ที่สถานทูตไทย ในโอกาสนี้พวกเราได้เฝ้าพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ซึ่งได้เสด็จมาศึกษาและถึงประเทศอังกฤษก่อนพวกเรา ฉะนั้นจึงทรงรู้จักกรุงลอนดอนดี และได้ทรงพาพวกเราได้ดูละครและดูหนัง มิฉะนั้นพวกเราถ้าจะแย่ เพราะที่สถานทูตมีแต่ผู้ใหญ่ทั้งนั้น

ในขณะที่พวกเราไปถึงกรุงลอนดอน ปรากฏว่าฝรั่งกำลังบ้าเล่นผีถ้วยแก้วกัน คือ เอาถ้วยแก้วเบา ๆ เช่นถ้วยเหล้าแดงมาวางคว่ำไว้บนโต๊ะ แล้วเขียนอักษร เอ. บี. ซี. ดี. อย่างละตัวจนครบวางไว้เป็นวงกลมบนโต๊ะ แล้วผู้เล่นตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป เอานิ้วชี้แตะก้นถ้วยไว้เบา ๆ สักครู่ถ้วยแก้วนั้นจะเริ่มเดินแล้ววิ่งได้บนโต๊ะ ซึ่งแสดงว่าผีได้มาเข้าแล้ว ๆ เราก็ถามว่าท่านเป็นใคร ผีก็จะตอบโดยวิธีวิ่งไปตามตัวอักษรทีละตัวก็พูดกันรู้เรื่อง บางครั้งไปเจอะเอาผีช่างพูดเข้าเมื่อถามชื่อเสียงกันแล้ว ต่อจากนั้นผีก็เล่าอะไรต่ออะไรให้เราฟังตั้งครึ่งชั่วโมงก็มี แต่บางครั้งก็อาจเจอะผีที่ไม่อยากคุยกับเรา ในกรณีนี้ต้องรีบลากันแล้วหาผีตัวใหม่ต่อไป

การเล่นผีถ้วยแก้วนี้ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์เป็นผู้ทรงสอนให้พวกเราเล่นในการเล่นครั้งแรกกับท่านนั้น รู้สึกท่านทรงเชื่อครึ่งไม่เชื่อครึ่ง ฉะนั้นจึงอยากจะทดลองขอให้ผีมาปรากฏตัวให้เห็น โดยจะขอให้ทูลหม่อมพ่อของท่าน

คือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถมาปรากฏพระองค์ให้พวกเราเห็น เมื่อพวกเราเอานิ้วแตะถ้วยแก้วแล้ว สักครู่ผีฝรั่งก็มาเข้า เราจึงถามเขาต่อไปว่า เขาจะไปตามปรินส์จักรพงษ์มาพบพวกเราได้หรือไม่ ผีฝรั่งก็รับว่าได้ ถ้วยแก้วก็หยุดเดิน สักประเดี๋ยวก็เดินใหม่ เราจึงถามว่าท่านเป็นใคร ผีก็ตอบว่า จักรพงษ์ พระองค์จุลจึงทรงถามต่อไปว่า จะปรากฏกายให้เห็นได้หรือไม่ ผีก็ตอบว่าได้ จึงถามต่อไปว่า เมื่อใด ผีก็ตอบว่า คืนพรุ่งนี้เวลา ๒ ยามตรงในห้องนี้ และให้ปิดไฟฟ้าเสียก่อนด้วย พวกเราได้ฟังแล้วรู้สึกคึกคัก และสนุกในการที่จะได้เห็นผี ความรู้สึกกลัวในตอนนี้ไม่มี เพราะเรามีอยู่ด้วยกันถึง ๗ คน ผีจะมาทำอะไร

พอวันรุ่งขึ้นในตอนค่ำ พวกเราก็ไปดูหนังกัน และกลับมาถึงสถานทูตเวลาประมาณ ๕ ทุ่มครึ่ง แล้วก็รีบขึ้นไปยังห้องนอนเพื่อเตรียมตัวพบกับผีตามนัด ห้องนอนที่ว่านี้อยู่ชั้นสี่ ทางด้านประตูหมายเลขที่ ๒๓ ซึ่งอยู่ใกล้กับวัดฝรั่งที่มีหอนาฬิกาใหญ่ตีเสียงกังวานทุกชั่วโมง ในตอนต้นพวกเราก็นั่งกระจายกันอยู่ทั่วห้อง และเฝ้าดูนาฬิกาข้อมือกันอยู่ทุกคนว่าอีกกี่นาทีจะถึง ๒ ยาม ครั้นถึงเวลาอีก ๑๐ นาทีจะสองยาม ต่างคนก็ต่างลุกขึ้นมานั่งบนเตียงนอนด้วยกันทั้งหมดรวม ๗ คน และเมื่อนาฬิกาคงเหลือเวลาอีก ๕ นาที ข้าพเจ้าจำได้ว่าผีให้ปิดไฟ แต่ไฟฟ้ายังมิได้ปิด เมื่อพูดขึ้นแล้วก็ไม่มีใครกล้าลุกขึ้น เพราะสวิทไฟอยู่นอกห้อง ในที่สุดท่านดุลภากร ซึ่งทรงเป็นผู้ใหญ่กว่าเพื่อนรับอาสาไปปิดให้

เมื่อปิดไฟแล้วห้องก็มืด แต่ไม่มืดสนิท เพราะมีแรงไฟจากถนนสว่างอยู่พอสมควรทางหน้าต่าง ทำให้เห็นหน้ากันได้ถนัด ซึ่งก็ทำให้นึกไปว่า คงจะเห็นผีได้ถนัดเหมือนกัน ในขณะนี้ทุกคนนั่งเงียบกริบ ซึ่งเกือบจะได้ยินลม

หายใจ ต่างคนต่างคอยฟังนาฬิกาของวัดฝรั่งตี ๒ ยาม ซึ่งก็ใกล้เข้ามาทุกที อยู่แล้ว

ครั้นนาฬิกาเริ่มตีฉ่างแรก ปรากฏว่าทุกคนนั่งหลับตากันหมด และความกลัวก็ได้เพิ่มขึ้นตามลำดับตามเสียงที่นาฬิกาตีอยู่จนถึง ๑๒ ครั้ง และครั้งที่ ๑๒ นี้เองที่ทำให้กลัวมาก เพราะทุกคนนึกว่า ผีมายืนให้ดูอยู่แล้ว ก็ไม่มีใครกล้าลืมตา จนกระทั่งสักครู่ ท่านดุลภากรได้รับสั่งออกมาว่า "ไม่เห็นมีอะไร" พวกเราจึงกล้าลืมตาขึ้น และรอกันต่อไปอีกสักครู่ เห็นว่าไม่มีอะไรแล้ว จึงกลับรู้สึกโกรธผีที่มาหลอกให้เราเก้อ และเพื่อที่จะได้ต่อว่าผี เราจึงเล่นผีถ้วยทันที และพอเอานิ้วแตะถ้วยแก้ว ถ้วยแก้วก็เดินทันทีเหมือนกับผีมาคอยอยู่ก่อนแล้ว ซึ่งผิดกับเล่นคราวก่อน ๆ และเมื่อเราถามไปว่า ท่านเป็นใคร ผีก็ตอบทันทีว่า "จักรพงษ์" และเมื่อถามต่อไปว่า ทำไมท่านจึงไม่มาให้เห็นตัวตามที่สัญญาไว้ ผีก็ตอบว่า ได้มาแล้วตามสัญญา แต่เห็นว่าพวกเรากลัวกันมาก จึงเปลี่ยนใจไม่ปรากฏตัวให้เห็น

เมื่อเราได้ฟังเช่นนี้ ความกลัวที่ได้หายไปแล้วก็กลับมาสู่ที่เดิมอีก กล่าวคือคืนนั้นไม่มีใครกล้ากลับไปนอนห้องของตน ต้องอาศัยนอนโดยวิธีสับพื้นปลา คือ นอนข้างละ ๓ และ ๔ หันศีรษะไปคนละทางแล้วเอาเท้าคร่อมกัน สำหรับตัวข้าพเจ้านั้นเคราะห์ร้ายกว่าเพื่อน เพราะต้องนอนตรงกันข้ามกับท่านดุลภากรซึ่งพระองค์ท่านยาว ฉะนั้นพระบาทท่านจึงมาแหย่อยู่ที่จมูกข้าพเจ้าพอดี และเมื่ออยู่เมืองหนาวไม่ได้อาบน้ำกันทุกวัน เท้าก็มักจะมีกลิ่น จึงต้องคอยหลบพระบาทอยู่เรื่อย การนอนต้องเบียดกันเหมือนปลาซาดีน แต่ด้วยความง่วงก็หลับกันไป พอรุ่งขึ้นตอนสายพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ก็รับสั่งกับข้าพเจ้าว่า เมื่อคืนนี้เจ้าคุณบุรีนวราชก็เล่นผีถ้วยแก้วอยู่เหมือนกัน ทูนหม่อมพ่อของท่านได้ไป

เข้า และรับสั่งให้เจ้าคุณบุรีห้ามมิให้เราเล่นผีถ้วยแก้ว เพราะเห็นว่ากลัวกันมาก ต่อจากนั้นเราก็มิได้เล่นกันอีก

เมื่อได้พูดถึงเรื่องผีมาบ้างแล้วก็อยากจะเล่าเสียให้หมด คือในระหว่างที่ข้าพเจ้าเป็นนักเรียนอยู่ในประเทศอังกฤษนั้น ได้มีโอกาสมาพักที่สถานทูตไทยหลายครั้ง และได้รู้จักข้าราชการของสถานทูตเป็นอย่างดี ท่านเหล่านั้นจึงเล่าประวัติของสถานทูตให้ฟังว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๕ รัฐบาลได้ซื้อตึกสถานทูตเฉพาะหมายเลขที่ ๒๓ เท่านั้น ครั้นต่อมาฝรั่งเจ้าของตึกหมายเลขที่ ๒๑ ซึ่งมีกำแพงติดต่อกับหมายเลขที่ ๒๓ ได้ผูกคอตาย ทายาทของผู้ตายได้บอกขายบ้านนั้น สถานทูตจึงได้ซื้อไว้และรื้อกำแพงออกเพื่อขยายห้องรับรองให้กว้างขวางสง่างามยิ่งขึ้น ห้องรับรองนี้อยู่บนชั้น ๒ มีประตูเข้าได้ทั้งทางหมายเลขที่ ๒๓ และ ๒๑ และครั้งหนึ่งเมื่อสถานทูตมีการเลี้ยงรับรอง ก็ได้เชิญแขกทั้งหมดขึ้นมารับประทานเหล้าในห้องรับรองนี้ก่อน และเมื่อได้เวลารับประทานอาหารค่ำแล้วจึงได้เชิญแขกลงไปชั้นล่าง แล้วบ๋อยฝรั่งคนหนึ่งจึงได้ขึ้นมายังห้องรับรองเพื่อเก็บของ เมื่อเข้ามาในห้องเห็นฝรั่งคนหนึ่งแต่งตัวราตรีสโมสรอย่างคนอื่น ๆ แต่ยืนหันหลังให้ บ๋อยก็นึกว่าแขกคนนี้คงยังไม่รู้ว่าอาหารค่ำพร้อมแล้วข้างล่าง จึงได้พูดเตือนว่า อาหารค่ำพร้อมแล้วครับข้างล่าง เมื่อแขกฝรั่งที่หันหลังให้อยู่นั้นหันหน้ากลับมาดูบ๋อย ปรากฏว่าหน้าเขียวอื๋อ แล้วก็เดินหายไปในกำแพง บ๋อยฝรั่งตกใจมากถึงกับปล่อยถาดถ้วยเหล้าตกลงกับพื้นดังฉ่างใหญ่จนคนที่อยู่ข้างล่างได้ยิน จึงพากันวิ่งขึ้นมาดู ก็พบว่าบ๋อยฝรั่งคนนี้ยืนหน้าซีดอยู่ พูดไม่ออก แต่แล้วก็ได้เล่าเรื่องที่ตนได้เห็นให้ฟังภายหลัง ผีหน้าเขียวนี้ คงเป็นเจ้าของบ้านเลขที่ ๒๑ ซึ่งได้ผูกคอตาย เพราะเดินหายตัวไปทางด้านกำแพงหมายเลขที่ ๒๑ และต่อมาจากนั้นก็ไม่ปรากฏว่าได้หลอกใครอีก

เมื่อข้าพเจ้าได้รู้เรื่องผีหน้าเขียวนี้แล้ว ก็ทำให้เกิดความกลัวเป็นกำลัง เพราะห้องพักที่อยู่ในสถานทูตนั้นอยู่ชั้น ๔ เวลาขึ้นไปหรือลงมาจะต้องผ่านประตูห้องรับรองนี้เสมอ และเมื่อมาอยู่คนเดียวโดยไม่มีเพื่อนแล้วก็จำต้องวิ่งขึ้นหรือวิ่งลงโดยเร็วโดยตาไม่มองไปยังห้องรับรอง เพราะกลัวว่าผีหน้าเขียวจะเปิดประตูออกมาต้อนรับ ซึ่งก็ได้ปฏิบัติเช่นนี้มาตลอดเวลาที่เป็นเด็ก และเป็นหนุ่มในระหว่างที่อยู่ในประเทศอังกฤษ และที่แปลกมากที่สุดก็คือ เมื่อข้าพเจ้าอายุกว่า ๕๐ ขวบแล้ว ได้มีโอกาสผ่านไปประเทศอังกฤษและก็ได้ไปพักอยู่ที่สถาน-ทูตอีก ความกลัวผีหน้าเขียวก็คงยังมีอยู่เช่นเดิม คือต้องวิ่งขึ้นวิ่งลงเหมือนอย่างเมื่อเป็นเด็ก ๆ โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง และอีกครั้งหนึ่งเมื่อข้าพเจ้ายังเป็นนักเรียนอยู่ได้มาพักอยู่ที่สถานทูต ในตอนกลางคืนได้เข้านอนหลับสบายดี แต่ในตอนดึกเกิดมีความรู้สึกว่ามีคนมาเกาขาอ่อนอยู่ และเมื่อลืมตาขึ้นแล้วก็รู้สึกว่ามือทั้งสองของเราอยู่เฉย ๆ มิได้เกาอะไร แต่ทำไมจึงยังมีคนเกาขาอ่อนอยู่ ตอนนี้นึกถึงเรื่องผีสถานทูตขึ้นได้ จึงทำให้เกิดความกลัวขึ้นจนตัวสั่น แต่เคราะห์ดีที่มีไฟฟ้าตั้งอยู่ข้างเตียง จึงได้รีบเปิดไฟ เมื่อไฟสว่างแล้วก็ยังมีคนเกาขาอ่อนอยู่อีก จึงได้ตัดสินใจที่จะเปิดโปงผ้าห่มออกดูเพื่อให้เห็นมือผีเสียสักที พอเปิดโปงแล้วก็ปรากฏว่ามีหนูตัวหนึ่งวิ่งออกมาจึงหายใจโล่ง คืนนั้นอากาศค่อนข้างหนาว ฉะนั้นตอนดึกหนูตัวนั้นจึงมาอาศัยเข้าโปงด้วย

ในปี ค.ศ. ๑๙๒๒ หรือ พ.ศ. ๒๔๖๕ พระยาภะรตราชาได้มาเป็นผู้ดูแลนักเรียนไทยในประเทศอังกฤษ เมื่อถึงฤดูหยุดเรียนหน้าร้อนท่านเจ้าคุณได้จัดให้มีการประชุมนักเรียนไทยในประเทศอังกฤษขึ้น โดยได้ส่งหนังสือเวียนถามความสมัครใจว่าจะไปประชุมหรือไม่ และชื่อเมืองที่นักเรียนประสงค์จะไปตากอากาศในฤดูร้อน ข้าพเจ้ามาใหม่ไม่รู้ว่าจะไปไหน จึงขอให้ผู้ดูแลนักเรียน

จัดให้ ในการประชุมนักเรียนไทยซึ่งมีอยู่ราว ๑๕๐ คนได้จัดให้มีขึ้นที่โรงเรียนฝรั่ง ซึ่งมีห้องนอนใหญ่นอนได้ราวห้องละ ๑๐ ถึง ๒๐ คน ผู้จัดไม่รู้ว่าใครรู้จักกับใคร จึงได้จัดห้องเชื้อพระวงศ์ไว้ห้องหนึ่ง โดยเอาพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า และหม่อมราชวงศ์ มาไว้รวมกัน

ในโอกาสนี้ข้าพเจ้าจึงได้รู้จักพระองค์เจ้าจุมภฏพงศ์บริพัตร ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ม.ร.ว. ถ้วนเท่านึก ปราโมช และ หม่อมเจ้า วัฒยากร เกษมศรี เป็นครั้งแรก และที่แปลกก็คือเมื่อสิ้นสุดการประชุมนักเรียนแล้ว ต่างก็ถามกันว่าจะไปพักร้อนที่ไหน แต่ก็ปรากฏว่า ผู้ดูแลนักเรียนไทยได้จัดให้เราทั้งสี่คนไปอยู่บ้านเดียวกัน ที่เมืองเพนตันใกล้กับเมืองทอคี ทางภาคใต้ของเกาะอังกฤษ ฉะนั้นจึงได้ร่วมเดินทางไปด้วยกัน ๔ คน และได้ไปอยู่ร่วมกันอีก ๒ เดือน ก็บังเกิดความคุ้นเคย และชอบพอกันตั้งแต่นั้นมา และยังได้นัดหมายไปเที่ยวด้วยกันอีกหลายครั้ง เป็นต้นว่า พระองค์เจ้าจุมภฏ ซึ่งต่อไปนี้จะเรียกแต่ว่าพระองค์ชาย ตามที่ข้าพเจ้าได้เรียกท่านมาตั้งแต่เริ่มต้น จนถึงนาทีสุดท้ายที่ต้องจากกันไป ได้พาพวกเราไปเที่ยวกรุงปารีสซึ่งก็ได้รับความสนุกสนานเป็นอันมาก และต่อมาพวกเราก็ได้มุ่งหน้าที่จะไปเข้าเรียนในมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดต่อไป เว้นไว้แต่หม่อมเจ้าวัฒยากร ซึ่งทรงเรียนกฎหมายอยู่ที่กรุงลอนดอน พระองค์ชาย และ ม.ร.ว. เสนีย์ สอบเข้ามหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดได้ก่อนข้าพเจ้า และ ม.ร.ว. ถ้วนเท่านึก ๑ ปี และในปีต่อมาเราทั้งสองก็ได้ตามเสด็จขึ้นไป แต่เป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง คือ เมื่อได้ขึ้นไปยังมหาวิทยาลัยแล้ว ม.ร.ว. ถ้วนเท่านึกได้เกิดเจ็บป่วยขึ้นโดยกระทันหัน จนถึงต้องลาออกจากมหาวิทยาลัย มิฉะนั้นเมืองไทยคงจะไม่มีแต่หม่อมพี่ และหม่อมน้อง เพราะอาจมีหม่อมกลางเกิดขึ้นมาอีกคนหนึ่งก็ได้ ส่วน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช นั้นเป็น

รุ่นเด็กกว่าพวกเรา ฉะนั้นจึงได้ตามมาภายหลัง และเมื่อได้มาถึงอังกฤษแล้วก็ได้ไปรวมหมู่อยู่กับพวกเรา และได้ตามขึ้นไปยังมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดในภายหลัง

เมื่อพระองค์ชายทรงสอบเข้ามหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดได้แล้ว มีเวลาก่อนเปิดการศึกษาอยู่ ๓ เดือน จึงได้เสด็จกลับมาเยี่ยมเมืองไทย ข้าพเจ้าได้มาส่งเสด็จที่กรุงลอนดอนและมิได้ฝากของอะไรมาให้พ่อแม่เพราะในตอนนั้นสตางค์หมด แต่แปลกใจที่ได้รับจดหมายจากทางบ้านบอกว่า เมื่อพระองค์ชายได้เสด็จมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้วได้เสด็จไปเฝ้าสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ แล้วทรงถามหาแม่ข้าพเจ้า และได้ทรงมอบของฝากถวายสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ และแม่ข้าพเจ้า โดยรับสั่งว่าข้าพเจ้าเป็นผู้ฝากมาถวาย ซึ่งต้องนับว่าเป็นพระเดชพระคุณอย่างล้นเหลือ และเมื่อพระองค์ชายได้เสด็จกลับมาถึงอังกฤษแล้วได้ส่งมีโทรเลขเรียกให้ข้าพเจ้ามาเฝ้าที่สถานทูต และเมื่อข้าพเจ้าได้ขึ้นไปเฝ้าที่ห้องบรรทม ก็ได้เห็นสิ่งที่แปลกตาอยู่อย่างหนึ่ง คือ เห็นมีรูปผู้หญิงไทยตั้งอยู่ข้างพระที่ก็เดาเอาคงจะได้ทรงพบเมื่อกลับไปกรุงเทพ ฯ แต่ไม่รู้จักว่าเป็นใครจึงได้ทูลถามว่ารูปใคร ท่านก็ทรงตอบว่ารูปของพันธุทิพย์ลูกกรมหมื่นเทววงศ์ ก็ทำให้ข้าพเจ้าหวนระลึกได้ว่า นี่คือคุณพันธุทิพย์ ที่ ม.ร.ว. เทวทัย จะให้มาตบหน้าข้าพเจ้าเมื่อครั้งอยู่โรงเรียนกรุงเทพ ฯ คริสเตียนนั่นเอง และเมื่อได้หยิบรูปมาดูแล้วข้าพเจ้าได้ทูลท่านว่าก็สวยดีดูท่านพอพระทัย และต่อจากนั้นก็เห็นท่านทรงเขียนจดหมายอย่างยืดยาวเป็นกิจวัตรอยู่ทุกเที่ยวเมล์

ในขณะนั้น ม.ร.ว. ทวยเทพ ม.ร.ว. เทวทัยและคุณพจนา ณ ระนอง เพื่อนเก่าจากโรงเรียนกรุงเทพ ฯ คริสเตียนก็ได้มาศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษเหมือนกัน

ต่อมาอีกประมาณ ๒ ปี คุณพันธุ์ทิพย์และน้องสาว ม.ร.ว. จันทรรัตน์ ก็ได้มาศึกษาต่อที่ประเทศสวิส เมื่อคุณหญิงและน้องสาวได้ถึงสถานทูตอังกฤษแล้ว พระองค์ชายได้ทรงมีโทรเลขเรียกให้ ม.ร.ว. ทวยเทพ กับข้าพเจ้ามาเฝ้า เมื่อข้าพเจ้าได้มาถึงสถานทูตแล้ว พระองค์ชายได้ทรงรีบมาพบข้าพเจ้าก่อนตัวต่อตัว แล้วรับสั่งว่า ท่านกับหม่อมเป็นเพื่อนกันมาช้านาน แต่ถ้าพันธุ์ทิพย์เกิดไม่ชอบท่านเข้า เราก็จำเป็นจะต้องแยกจากกัน

เมื่อข้าพเจ้าได้ฟังเช่นนั้นก็รู้สึกว่าพระองค์ชายต้องทรงรักคุณพันธุ์ทิพย์มาก จึงได้ทูลตอบไปว่าผู้ชายเรานั้นเมื่อยังเป็นโสดอยู่เราก็อยู่กินเที่ยวด้วยกันอย่างชายโสดได้ แต่เมื่อใครคนหนึ่งแต่งงานไปแล้ว ก็จำเป็นต้องห่างเหินกันไปบ้างอันเป็นเรื่องธรรมดา ซึ่งจะเกิดขึ้นแก่ทุกคนตามที่ได้เห็นมา แล้วพระองค์ชายก็ได้ทรงพาข้าพเจ้าไปแนะนำให้รู้จักกับคุณพันธุ์ทิพย์ เมื่อข้าพเจ้าได้กลับมายังห้องพักแล้วสักครู่ พระองค์ชายก็ได้เสด็จเข้ามา ข้าพเจ้ามองดูพระพักตร์ของท่าน เห็นทรงพระสรวลและดีพระทัยเหมือนกับถูกลอตเตอรี่รางวัลที่หนึ่ง และรับสั่งว่าแจ๊คโกพันธุ์ทิพย์ชอบท่าน เหตุที่ทรงดีพระทัยเช่นนั้นก็เห็นจะเป็นเพราะยังไม่ทรงอยากจะเสียเพื่อนละกระมัง และต่อจากนั้นข้าพเจ้าก็ได้รู้จักคุ้นเคยกับคุณพันธุ์ทิพย์มากขึ้นตามลำดับ และเมื่อยังอยู่มหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดนั้น คุณพันธุ์ทิพย์ได้ขึ้นไปเยี่ยมโดยมีคุณหลวงประคองข้าราชการสถานทูตเป็นผู้ควบคุม

ครั้นถึงเวลาที่จะต้องกลับที่พัก พระองค์ชายทรงถามหลวงประคองว่า "ขับรถเป็นหรือไม่" คุณหลวงประคองก็ตอบว่า "เป็น" ท่านจึงทรงให้ยืมรถไครสเลอร์ตอนเดียวโดยคุณหลวงประคองเป็นผู้ขับ และมีคุณพันธุ์ทิพย์และข้าพเจ้าเป็นผู้โดยสาร พอรถออกก็รู้ได้ทันทีว่า คุณหลวงประคองเพิ่งเริ่มหัด

ขับรถใหม่ ๆ เพราะวิ่งส่ายไปส่ายมาจะวิ่งไปชนกับรถที่สวนทาง ข้าพเจ้าเองก็ขับไม่เป็น แต่รู้ว่าคุณพันธุ์ทิพย์ขับรถได้ จึงขอร้องให้คุณหญิงขับแต่คุณหญิงบอกว่าเสียดายเกือกส้นสูง รถชนเสียดีกว่าเสียเกือก ข้าพเจ้าจึงต้องถามว่าเกือกนั้นซื้อมาราคาเท่าไร คุณหญิงตอบว่าสามปอนด์สเตอร์ลิง ข้าพเจ้าจึงบอกว่าขอให้ขับเถิดถ้าเกือกเสียข้าพเจ้าจะซื้อให้ใหม่ เมื่อคุณหญิงเห็นข้าพเจ้ากลัวมากเช่นนั้นก็เลยสนุกใหญ่ จึงบอกว่าให้ข้าพเจ้ายกมือไหว้เสียก่อนจึงจะขับให้ ข้าพเจ้าก็จำเป็นต้องปฏิบัติตามเพราะกลัวตาย แล้วคุณหญิงก็ขับรถมาส่งให้ถึงที่พักโดยสวัสดิภาพ

เมื่อถึงเวลาหยุดเรียนหน้าหนาว พระองค์ชายได้ทรงชวนให้ข้าพเจ้าตามเสด็จไปเที่ยวสวิสแลนด์พร้อมกับคุณพันธุ์ทิพย์และน้อง ๆ ของคุณพันธุ์ทิพย์ซึ่งในคราวนี้มี ม.ร.ว. ทวยเทพและเทวทัย ซึ่งโตเป็นหนุ่มขึ้นแล้วไปด้วย ทั้ง ๒ คนนี้จำเหตุการณ์ที่โรงเรียนกรุงเทพ ฯ คริสเตียนได้อย่างแม่นยำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณเทวทัยซึ่งข้าพเจ้าเคยล้อเธออยู่เสมอว่า เมื่อเป็นเด็กตัวเล็กนั่งชักโครกแล้วตกลงไปลุกไม่ขึ้นต้องร้องโวยวายให้ผู้ใหญ่ช่วยดึงตัวขึ้นมา ฉะนั้นในคราวนี้เธอทั้ง ๒ จึงตกลงใจที่จะหาทางแกล้งข้าพเจ้าเป็นการตอบแทนเสียบ้าง เช่น ในระหว่างที่พักอยู่ในโรงแรมที่เมืองปอนเตรซีนาซึ่งอยู่ใกล้กับเมืองเซนต์มอริทส เวลาข้าพเจ้าเข้าไปห้องส้วมซึ่งกลอนประตูหลวมปิดได้ไม่สนิทคุณเทวทัยก็แอบมาเขย่าประตูจนเปิดแล้วยืนหัวร่อดูข้าพเจ้าและมิหนำซ้ำยังไปเรียกพี่สาวให้มาดูเสียอีกด้วย ซึ่งก็ถึงคราวที่ข้าพเจ้าจะต้องโวยวายอย่างที่เธอเคยร้องเมื่อยังเป็นเด็ก และนอกจากนั้นคุณพันธุ์ทิพย์ก็ยังสนับสนุนน้องชายเป็นต้นว่า พระองค์ชายกับข้าพเจ้านอนอยู่ห้องเดียวกัน เราชอบนอนดึกและตื่นสาย ฝ่ายคุณพันธุ์ทิพย์นั้น นอนหัวค่ำแต่ตื่นเช้า เมื่อเราไม่ตื่นก็เข้าไปใน

ห้อง เปิดหน้าต่างโกยเอาหิมะซึ่งกองอยู่ที่หน้าต่าง แล้วเอามายัดใส่ที่หน้าอกข้าพเจ้า ซึ่งกำลังนอนหลับอยู่อย่างสบาย จนต้องลุกขึ้นโวยวายอีก

ในระหว่างที่ข้าพเจ้ายังศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดนั้น ข้าพเจ้ามิได้ตั้งหน้าที่จะเล่าเรียนเท่าไรนักเพราะเอาเวลาไปเที่ยวดูหนังดูละคร และคุยกับเพื่อน ๆ เสียหมด หนังสือตำราบางเล่มที่เขาบังคับให้อ่านก็ไม่ได้อ่าน ฉะนั้นเมื่อถึงเวลาสอบไล่จึงสอบตกบ่อยครั้ง และเมื่อไปสอบใหม่อีกก็พบหน้าอาจารย์ที่คุมการสอบคนเดียวกันอีกจนรู้สึกละอายใจ คิดอยากจะปลอมตัวเพื่อมิให้อาจารย์จำหน้าได้ ซึ่งก็มีอยู่ทางเดียวคือปลูกหนวดขึ้น แต่เมื่อปลูกขึ้นเต็มที่แล้วก็ไม่ได้ผลอย่างที่คาดไว้ เพราะเมื่อเดินไปตามถนนผ่านกับอาจารย์ผู้นี้ แกเริ่มทักโดยพูดกู๊ดมอนิ่งกับข้าพเจ้าก่อน ก็เลยรู้สึกอ่อนใจ แต่เมื่อได้ลงทุนปลูกหนวดขึ้นจนดีแล้วก็มิได้โกนทิ้ง

ครั้นเมื่อถึงเวลาหยุดเรียนหน้าร้อน ข้าพเจ้าก็ได้ไปประชุมนักเรียนไทยซึ่งในขณะนั้นมีจำนวนราว ๒๐๐ คนอีก ใน ๒๐๐ คนนี้ไม่มีใครเอาไว้หนวดเลยนอกจากข้าพเจ้า ฉะนั้นจึงเป็นสิ่งแปลกตาและนำความหมั่นไส้มาให้เพื่อน-ฝูง โดยคุณเล็ก สุมิตร เป็นหัวหน้าได้จัดเอาประกาศไปปิดไว้ว่า ในวันนั้น ๆ จะมีพิธีโสกันต์หนวดข้าพเจ้า แล้วจะมีการฉลองโดยมีการเล่นลิเกและการเล่นอื่น ๆ เป็นการใหญ่แล้วคุณเล็กก็มาถามข้าพเจ้าว่า ข้าพเจ้าจะว่าอย่างไร ข้าพเจ้าก็บอกว่าเพื่อความเป็นธรรมขอให้มีการโต้วาทีกันก่อน ถ้าที่ประชุมส่วนข้างมากเห็นว่าควรโกนข้าพเจ้าก็ยอม แต่คุณเล็กมีลูกไม้สูง เที่ยวไปโฆษณาว่า ถ้าไม่ได้โสกันต์หนวดข้าพเจ้าแล้ว การฉลองก็จะต้องเลิกล้มไปด้วย ฉะนั้นเมื่อถึงวันพิธี ซึ่งคุณพันธุ์ทิพย์ก็ได้มาในที่ประชุมนี้ด้วย คุณหญิงได้ช่วยพูดเป็นฝ่ายข้าพเจ้าเพราะเสียดายหนวดแทน และก็ได้มีผู้ใหญ่อื่น ๆ ช่วยกันพูดสนุกสนาน ถ้าจะฟังเหตุผลกันแล้วฝ่ายข้าพเจ้าต้องชนะเพราะมีเหตุผลดีกว่า

แต่สู้ลูกไม้คุณเล็กไม่ได้ เพราะทุกคนต้องการดูลิเกและการเล่นอื่น ๆ เมื่อออกเสียงลงคะแนนกันแล้ว ฝ่ายข้าพเจ้าแพ้อย่างหลุดลุ่ย เมื่อแพ้แล้วคุณหญิงเศร้ามาก เพราะเสียดายหนวดเอาจริง ๆ ซึ่งข้าพเจ้าก็บอกว่าไม่เป็นไรหรอก ขอเวลาอีก ๒ อาทิตย์ก็กลับขึ้นใหม่

เมื่อแพ้คะแนนแล้ว ข้าพเจ้าก็ขึ้นไปบนเวทีซึ่งคุณเล็กได้เตรียมเอาสบู่และมีดโกนมาวางไว้พร้อมอยู่แล้ว เมื่อจะโกนเข้าจริง ๆ คุณเล็กก็กระซิบถามข้าพเจ้าว่าจะโกรธไหม ข้าพเจ้าก็ตอบว่าไม่โกรธสัญญาก็ต้องเป็นสัญญา และอีก ๒ อาทิตย์ก็ขึ้นใหม่ ต่อจากนั้นก็ได้มีการฉลองกันเป็นการใหญ่

เมื่อเสร็จการประชุมแล้ว คุณพันธุ์ทิพย์ได้ชวนข้าพเจ้าตามเสด็จพระองค์ชายไปเที่ยวเมืองเจนีวา เพื่อจะได้ไปเห็นการประชุมใหญ่ของลิกค์-ออฟเนชั่นในสมัยนั้น ข้าพเจ้าก็เต็มใจไปเพราะทราบว่าเมืองเจนีวานี้สวยงามมีทะเลสาปและภูเขา ครั้นไปถึงเข้าจริงทางสถานทูตบอกว่าจะมาเที่ยวเฉย ๆ ไม่ได้ ต้องเรียนหนังสือด้วย แล้วจัดให้เข้าเรียนภาษาฝรั่งเศสในวิทยาลัยที่มีการสอนพิเศษหน้าร้อน ซึ่งความจริงคุณพันธุ์ทิพย์มีเจตนาที่จะเรียนอยู่แล้วเลยต้มให้ข้าพเจ้าถูกบังคับให้เรียนด้วย และนอกจากนั้นสถานทูตมีที่อยู่น้อยเขาจึงจัดให้ข้าพเจ้าไปอยู่คนเดียวที่โรงแรมชื่อแมคซิม ชั้นล่างเป็นไนท์คลับฉะนั้นตอนกลางคืนจึงมีเพลงกล่อมให้หลับไปทุกคืน

ต่อมาเมื่อพระองค์ชายได้ทรงศึกษาจบแล้ว ก็เสด็จกลับเมืองไทยและทำการสมรสกับคุณพันธุ์ทิพย์ ส่วนตัวข้าพเจ้านั้นต้องเรียนต่อไปอีกจนกระทั่งทางโรงเรียนขู่ว่าถ้าสอบตกอีก จะให้ออกก็เลยต้องปรับปรุงตัวเองใหม่ คือหยุดดูหนังดูละครและปิดประตูไม่ยอมพูดคุยกับใคร ในที่สุดก็สอบไล่ได้ ในวันที่ข้าพเจ้าไปรับปริญญานั้น ครูบาอาจารย์ตลอดจนคนใช้ของโรงเรียนต่างเข้ามาแสดงความยินดีด้วยกันหมด เพราะทุกคนไม่เคยนึกฝันว่าข้าพเจ้าจะ

สอบไล่ได้ ส่วนแหม่มแม่บ้านเมื่อเห็นข้าพเจ้าใส่เสื้อครุยมา ถึงกับน้ำตาไหลพราก ๆ ด้วยความยินดี

ข้าพเจ้าได้เดินทางกลับจากประเทศอังกฤษถึงเมืองไทย เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ซึ่งได้กลับมาก่อนแล้วได้ไปรับที่สถานีหัวลำโพง พอข้าพเจ้าเห็นหน้าคุณเสนีย์ก็ต้องร้องตะโกนบอกไปว่า อั๊วได้ปริญญา คุณเสนีย์ตอบว่าโกหก ข้าพเจ้าถึงกับสาบานต่อหน้าพระแก้วว่าได้จริง ๆ คุณเสนีย์จึงเชื่อแล้วบอกว่าเก่ง ที่ต้องบอกคุณเสนีย์เช่นนั้นก็เพราะเมื่อครั้งอยู่มหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดด้วยกัน คุณเสนีย์เห็นข้าพเจ้าทำตัวเป็นบุรุษเจ้าสำราญ ไม่ดูหนังสือเลย จึงได้ชี้หน้าพยากรณ์ไว้ว่า ข้าพเจ้าจะไม่มีวันสอบไล่ได้

เมื่อกลับมาแล้ว ก็ได้ไปรายงานตัวต่อเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ พระยาโกมาสกุลมนตรี และก็ดีใจที่พระองค์ชายได้ทรงเลือกกระทรวงพระคลัง โดยได้ทรงรับหน้าที่เป็นเลขานุการกระทรวงพระคลังอยู่ก่อนแล้ว เมื่อข้าพเจ้าไปถึงก็ทรงแนะนำว่าให้ข้าพเจ้าขออยู่ที่สำนักงานปลัดกระทรวงเสียก่อนสัก ๖ เดือน เพื่อจะได้เรียนรู้ว่างานของกรมขั้นต่าง ๆ นี้ผ่านมาอย่างไร และกระทรวงพิจารณาอย่างไร และจะได้รู้จักผู้ใหญ่ที่ประจำอยู่ที่กระทรวง เพื่อจะได้ติดต่อได้สะดวกในภายหน้าก่อนที่จะไปอยู่กรมสรรพากรตามที่ได้ตั้งใจไว้แต่เด็ก และนอกจากนั้นพระองค์ชายยังได้ทรงช่วยส่งหนังสือที่จะต้องร่างตอบอย่างสั้น ๆ และง่ายมาให้ข้าพเจ้าหัดร่างตอบ และทรงแนะนำให้เอาเรื่องเก่า ๆ มาอ่านโดยให้อ่านทั้งหมด ก็จะรู้วิธีเขียนบันทึกให้ความเห็นและร่างโต้ตอบหนังสือได้ คำแนะนำของพระองค์ชายนี้ได้ให้ประโยชน์แก่ตัวข้าพเจ้ามากในการรับราชการต่อไป และก็ได้นำไปใช้สั่งสอนแก่พวกที่เข้ามาใหม่เพราะเห็นว่าได้ผลดี.

คัดจากประวัติข้าราชการกระทรวงคลัง

การรับราชการ

๑๔ ธันวาคม	๒๔๗๔	ปลัดกรมชั้น ๒ กรมบัญชาการ
๑ มีนาคม	๒๔๗๗	หัวหน้าแผนก กองควบคุมธนาคารและการออมสิน
๑ มกราคม	๒๔๘๑	กระทรวงให้โอนมารับราชการกรมสรรพากร เป็นหัวหน้าแผนกตรวจการเก็บเงิน กองอากรสำรวจ กรมสรรพากร
๑ มกราคม	๒๔๘๒	ชั้นโทประจำกรม กรมสรรพากร
๑ มกราคม	๒๔๘๓	หัวหน้าแผนกอากรแสตมป์
๑ มกราคม	๒๔๘๔	ผู้ช่วยข้าหลวงตรวจการสรรพากร ภาค ๑.
๑ เมษายน	๒๔๘๔	ผู้ช่วยข้าหลวงตรวจการสรรพากร ภาค ๓.
๑ กรกฎาคม	๒๔๘๖	สรรพากรจังหวัดพระนครศรีอยุธยา
๑ กรกฎาคม	๒๔๘๗	หัวหน้ากอง กองน้ำตาล
๑ มกราคม	๒๔๙๔	หัวหน้ากอง กองภาษีเงินได้
๑ พฤศจิกายน	๒๔๙๕	หัวหน้ากองภาษีเงินได้นิติบุคคล
๑๖ สิงหาคม	๒๔๙๙	ชั้นพิเศษกองภาษีเงินได้นิติบุคคล
๓๐ สิงหาคม	๒๔๙๙	ผู้อำนวยการกองภาษีเงินได้บุคคล
๑ ตุลาคม	๒๕๐๖	รองอธิบดีกรมสรรพากร
๑ ตุลาคม	๒๕๐๘	ครบเกษียณราชการ

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

๒๗	มิถุนายน	๒๔๘๓	จัตุรถาภรณ์มงกุฎไทย
๑๙	กันยายน	๒๔๘๔	จัตุรถาภรณ์ช้างเผือก
๕	ธันวาคม	๒๔๙๑	ตริตาภรณ์มงกุฎไทย
๕	พฤษภาคม	๒๔๙๓	เหรียญบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๙ (กาไหล่ทอง)
๕	ธันวาคม	๒๔๙๔	ตริตาภรณ์ช้างเผือก
๕	ธันวาคม	๒๕๐๐	ทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย
๕	ธันวาคม	๒๕๐๑	เหรียญจักรพรรดิมาลา
๕	ธันวาคม	๒๕๐๖	ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก
๕	ธันวาคม	๒๕๐๗	ประถมาภรณ์มงกุฎไทย

หม่อมเจ้านิพัทธ์พันธุดิศ บันทึกไว้

ประวัติการศึกษาและดูงาน

สำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมปีที่ ๕ จากโรงเรียนมหาดเล็กหลวง (โรงเรียนวชิราวุธในปัจจุบัน) จังหวัดพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ ได้รับปริญญา B.A. จาก Queen's College Oxford.

เคยไปดูงานต่างประเทศครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๑ รวมเวลา ๖ เดือน ณ ประเทศสหพันธรัฐมลายู อินเดีย และพม่า งานที่ไปดูเกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีที่ดิน โดยทุนรัฐ-บาล

ไปดูงานครั้งที่สองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๙๔ รวมเวลา ๔ เดือน ณ ประเทศสหพันธรัฐมลายู อินโดจีน ออส-เตรเลีย นิวซีแลนด์ และอินเดีย งานที่ไปดูเกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีอากรฝ่ายสรรพากรโดยทุนรัฐบาล

ไปดูงานต่างประเทศครั้งที่สาม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๙๖ รวมเวลา ๖ เดือน ณ ประเทศสหรัฐอเมริกา และประเทศคานาดา งานที่ไปดูเกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีอากรฝ่ายสรรพากรโดยทุนธนาคารโลก

ประวัติการปฏิบัติงานงานประจำ

(๑) เริ่มปฏิบัติงานแห่งแรกที่สำนักงานปลัดกระทรวงการคลัง กระทรวงการคลังในตำแหน่งปลัดกรมชั้น ๒ กรมบัญชาการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ตำแหน่งสุดท้ายในสังกัดนี้ หัวหน้าแผนกกองควบคุมธนาคารและออมสินปีสุดท้ายในสังกัดนี้ ๒๔๘๐

(๒) ได้โอนไปสังกัด กรมสรรพากร กระทรวงการคลัง ตำแหน่งหัวหน้าแผนกตรวจการเก็บเงิน กองอากรสำรวจ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ ตำแหน่งสุดท้ายในสังกัดนี้ ผู้อำนวยการกองภาษีเงินได้นิติบุคคล และกำลังรับราชการอยู่

งานพิเศษนอกจากงานประจำ

(๑) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘ ได้ปฏิบัติงานพิเศษดังนี้ เป็นอาจารย์บรรยายวิชา สรรพากร ณ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย จนถึงปัจจุบัน

(๒) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ ได้ปฏิบัติงานพิเศษดังนี้ เป็นอาจารย์ผู้แนะนำวิทยานิพนธ์ แก่นักศึกษาปริญญาโททางเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จนถึงปัจจุบัน

ข้าพเจ้าได้ทราบจากศาสตราจารย์ อาภรณ์ กฤษณามระ คณบดีคณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยว่ากำลังขอไปยังสภามหา-วิทยาลัย เพื่อขอพระราชทานให้เธอได้รับ ปริญญาพาณิชยศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต-กิตติมศักดิ์ ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ นี้ จึงเป็นที่น่าเสียดายยิ่งนักที่เธอมาด่วนสิ้นชีพไปเสียก่อน

ขณะที่นิพัทธ์รับราชการ และถูกโยกย้ายไปประจำต่างจังหวัดนั้น ได้มีพวกพ้องมิตรสหายของเธอได้มาชวนให้ไปทำงานบริษัทต่าง ๆ โดยอ้างว่าเงินเดือนก็มากกว่า และไม่ต้องออกมาอยู่ต่างจังหวัดให้ลำบาก เธอไม่ยอมทำตาม โดยยึดมั่นในพระดำรัสของเสด็จพ่อที่ประทานไว้ว่า "เกิดมาเป็นเจ้าต้องรับราช-การแผ่นดิน ถ้ารัฐบาลไม่ต้องการเมื่อไรให้ออกได้ โดยไม่ต้องอ้อนวอนขออยู่" เมื่อครบเกษียณราชการแล้ว พระพินิจชนคดีจึงมาชวนให้เธอไปทำงานอยู่ในธนาคารกรุงเทพ ฯ พาณิชยการในตำแหน่งที่ปรึกษาอยู่ ๒ ปี แล้วจึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้จัดการธนาคารกรุงเทพ ฯ พาณิชยการ สาขาถนนราชปรารภ และดำรงตำแหน่งนี้จนสิ้นชีพ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ เสด็จพ่อได้ประทานเศกสมรส นิพัทธ์ ฯ กับ นางสาวรำไพ กันตามระ บุตรหลวงประสาทนรกิจ ข้าราชการบำนาญกระทรวงมหาด-ไทย ณ วังวรดิศ มีบุตรธิดา ๓ คน

๑. ม.ร.ว. หญิง พรรณนภา ดิศกุล

๒. ม.ร.ว. หญิง อาภาพันธุ์ ดิศกุล

๓. ม.ร.ว. ชาย พันธุ์ดิศ ดิศกุล

นิพัทธ์เป็นคนแข็งแรง ไม่ค่อยจะเจ็บจึงมีนิสัยไม่ชอบหมอ จะเป็นอะไร ๆ เธอก็หายารักษาองค์เองมาตลอดเวลา และปกปิดไม่บอกใคร จนเมื่อราวต้น

ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒

จากซ้ายไปขวา

ม.ร.ว. พรรณนภา ดิศกุล ม.จ. นิพัทธ์พันธุดิศ ดิศกุล ม.ร.ว. อาภาพันธุ ดิศกุล ม.ร.ว. พันธุดิศ ดิศกุล หม่อมรำไพ ดิศกุล ณ อยุธยา

เดือนพฤศจิกายน ๒๕๑๓ พี่น้องสังเกตเห็นเธอเดินไม่ถนัด และผิวพรรณซีด-เซียว ได้ซักถามกันขึ้น เธอถึงได้บอกว่าเป็นขัดเบา ทุกคนจึงไปเชิญคุณหมอเปรม บุรี ซึ่งเป็นหลานเขยให้มาตรวจทันที และเป็นเจ้าไข้โดยไม่เปิดโอกาสให้นิพัทธเบี่ยงบ่ายได้ หมอเปรมมาตรวจพบว่าต่อมลูกหมากอักเสบบวม ขอให้ไปเข้าโรงพยาบาลรามาธิบดี แล้วมอบให้คุณหมอไพฑูรย์ คชเสนี เป็นหมอประจำ ได้รับการผ่าตัด เมื่อวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ได้พบว่าเป็นมะเร็งที่ต่อมลูกหมาก และเลยไปถึงไตข้างซ้ายซึ่งใช้การไม่ได้เสียแล้ว หมอได้พยายามที่จะช่วยให้ไตข้างขวาคงทำงานต่อไป โดยให้ปัสสาวะทางสายยางหน้าท้อง คุณหมอพยายามทำทุกอย่างจนหายถึงกับปัสสาวะได้ตามธรรมชาติแล้ว คุณหมอจึงอนุญาตให้กลับบ้านได้เมื่อวันที่ ๒ มกราคม ๒๕๑๔ ชั่วแต่ต้องไปฉายไฟเพื่อกันมะเร็งสามอาทิตย์ละ ๕ ครั้ง เมื่อเธอกลับมาอยู่บ้านแล้ว ก็รู้สึกรำคาญว่าอยู่บ้านเฉย ๆ อยากจะไปทำงานที่เธอกำลังทำอยู่ก่อนล้มเจ็บ ใครจะห้ามก็ไม่ฟัง ตกลงไปทำงานครึ่งวัน แล้วก็เลยไปฉายไฟต่อที่โรงพยาบาลรามาธิบดีทุกวัน พอถึงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ปัสสาวะที่เคยออกเป็นปกตินั้น กลับซึมไหลออกมาทางรอยเจาะที่เคยใส่สายยาง คุณหมอเปรมจึงสั่งให้เข้าโรงพยาบาลอีก กลับไปใส่ท่อยางตามเดิม ๙ วันกลับมาบ้านได้ หยุดฉายไฟ เมื่อกลับมาบ้านแล้วเธอก็บ่นแต่ว่าเพลียไม่มีแรง แต่การเจ็บปวดอะไร ๆ ไม่มีเลย ทั้งที่ไม่มีกำลังเช่นนี้เธอก็จะต้องเดินให้คนพยุงเข้าห้องน้ำทุกครั้งที่ต้องการ อาหารที่เป็นกากเธอก็ไม่ค่อยจะยอมรับประทาน บอกว่าจุกคอ ต้องการอาหารที่เป็นน้ำ ๆ เจ้าพี่หญิงพูน (ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล) ทรงกรุณาทำอาหารประทานทุกวัน จะเป็นด้วยการเกรงพระทัยหรือปลื้มใจหรืออร่อยก็ไม่ทราบ ทำให้เธอพยายามรับประ-ทานอาหารของพี่หญิงพูนได้มากกว่าของใคร ๆ แต่เธอก็เพลียลงทุกวัน ต้องการ

แต่จะนอนหลับท่าเดียว ชายใหม่ (ม.จ. อาชวดิศ ดิศกุล) เห็นท่าไม่เป็นการ จึงได้ส่งตั๋วเรือบินให้ลูกสาวที่ไปเรียนอยู่เมืองนอกทั้งสองคนกลับ พอเห็นหน้าลูกสาวทำให้เธอมีกำลังกลับมาอย่างมาก ถึงกับพูดตลกตามนิสัยของเธอได้ จนถึงวันที่ ๓๐ มีนาคม หมอมาตรวจมีความเห็นว่าควรจะเข้าโรงพยาบาลอีกสัก ๒—๓ วัน เพื่อจะได้ช่วยให้มีกำลังขึ้น เพราะการอยู่บ้านนั้นช่วยไม่ได้เต็มที่ จึงได้เข้าไปอยู่โรงพยาบาลอีกครั้งหนึ่ง ทุกครั้งที่หมอใส่น้ำเกลือ และอาหารเพื่อจะช่วยให้มีกำลัง เธอจะต้องขอร้องอย่าให้ใส่เพราะเธอเจ็บตามเนื้อตามตัวไปทั้งหมด ได้ความว่าเส้นเลือดของเธอแข็งเสียแล้ว สิ่งที่เธอต้องการก็คือนอนหลับ เมื่อวันที่ ๔ เมษายน ตอน ๕ นาฬิกา เธอบอกว่าปวดหัว หม่อมเข้าไปทูลว่า "จะไปบอกหมอให้เอายามาถวายดีไหม" เธอตอบว่า "ดี" คำเดียวเท่านั้น เธอก็หลับไปและไม่รู้สึกตัวอีกเลย จนถึงเวลา ๑๓ นาฬิกา ๕๐ นาที เธอก็หมดลมไปด้วยความสงบ ซึ่งเป็นที่ประหลาดใจของหมอ เพราะมะเร็งได้ลามไปทั่วหมด จะต้องมีอาการปวดบ้าง แต่เธอก็มิได้มีความทรมานใด ๆ เลย

บรรดาโอรสธิดาของหม่อมเจิม อีกทั้งครอบครัวของหม่อมเจ้านิพัทธพันธุ-ดิศ ขอกราบขอบพระทัย และขอบพระคุณเจ้าพี่เจ้าน้อง ตลอดจนมิตรสหายทุกองค์ ทุกท่าน ที่มีน้ำพระทัย และน้ำใจมาเยี่ยมเยียนถามข่าวคราว ม.จ. นิพัทธ ฯ เมื่อเจ็บป่วยจนสิ้นชีพ ตลอดจนเสด็จมาและมาในวันพระราชทาน-เพลิงศพ และยังส่งของหรือเงินมาช่วยทำบุญ ซึ่งเจ้าภาพจะได้นำเงินเหล่านั้นไปรวมเป็นทุนมูลนิธิในการกุศลต่อไป การที่ทรงพระเมตตาและเมตตาครั้งนี้ทำให้ผู้ที่กำลังมีความทุขนั้นเบาบางลงได้ด้วยความปลื้มใจ

ขอขอบพระคุณคุณหมอเปรม บุรี กับคุณหมอไพฑูรย์ คชเสนี ที่กรุณาเมตตาเอาใจใส่รักษามาจนตลอด

ขอกราบขอบพระทัยพี่หญิงเหลือ (ม.จ. พัฒนายุ ดิศกุล) ที่ประทานอนุญาตให้พิมพ์หนังสือนี้ได้ การที่ข้าพเจ้าเลือกหนังสือนี้ ก็เพราะเห็นว่า เมื่อเสด็จพ่อเสด็จยุโรปครั้งนั้นเป็นเวลาที่นิพัทธ์ฯ กำลังศึกษาอยู่ที่ประเทศอังกฤษ ได้ร่วมรับเสด็จเสด็จพ่อ และตามเสด็จต่อไปอีกหลายประเทศ หนังสือนี้ได้เคยพิมพ์มาแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ แจกในงานศพพี่ชายใหญ่ (ม.จ. จุลดิศ ดิศกุล) ซึ่งเป็นเวลานานถึง ๒๓ ปี และได้นำคำนำของพี่หญิงพูน (ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล) ซึ่งท่านได้ทรงนิพนธ์ไว้ตั้งแต่ครั้งนั้นมาลงไว้ด้วย เพื่อจะได้ทราบความเป็นมาของหนังสือเล่มนี้

อัปภัศราภา เหวกุล

ถ่ายกับเสด็จพ่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ณ ประเทศอังกฤษ

คำนำ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้เสด็จไปประเทศยุโรป ๒ ครั้ง, ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๔. ด้วยมีพระบรมราชโองการให้เสด็จไปเยี่ยมตอบซาร์วิชเมืองรัชเซีย (Czar Nicholas II) แทนพระองค์ และเสด็จไปถวายเครื่องราชอิศริยาภรณ์ไทยแก่พระเจ้าแผ่นดินประเทศต่าง ๆ ด้วย. การเสด็จครั้งนั้นจึงเป็นไปในทางราชการ, มีเวลาทรงเขียนเหตุการณ์ไว้ได้แต่บางตอน เช่นเรื่อง "โดยสารเรือเมล์ไปยุโรป" และเรื่อง "เที่ยวเมืองเตอรกี" ซึ่งได้พิมพ์ในหนังสือวชิรญาณในสมัยนั้นแล้วเป็นต้น.

ล่วงเวลามาถึง ๓๙ ปี, ท่านแอนเดอเซนผู้เป็นเจ้าของบริษัทอีสต์เอเชียติกได้สั่งจัดห้องในเรือเมล์และทูลให้เจ้าชายแอกเซลซึ่งตามเสด็จเจ้าฟ้าเฟรเดอริคมกุฎราชกุมารเดนมาร์กมาประพาศเมืองไทยใน พ.ศ. ๒๔๗๓. มาทูลเชิญเสด็จสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพไปประพาศยุโรปในเที่ยวเมล์ต่อไป. สมเด็จกรมพระยาฯ ทรงนำความขึ้นกราบบังคมทูลเรียนพระราชปฏิบัติ.พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ พระราชทานพระราชานุมัติให้เสด็จได้. การเสด็จครั้งนี้จึงเป็นไปในทางส่วนพระองค์ ไม่มีสิ่งใดเกี่ยวข้องกับทางราชการ. แต่เมื่อเสด็จถึงประเทศยุโรปแล้ว, ได้ทรงรับเชิญมากขึ้นทุกทีและทุกประเทศ, จนไม่ทรงมีเวลาพอที่จะแต่งหนังสือได้ดังตั้งพระทัยไว้แต่เดิม ดังจะเห็นได้ในหนังสือเล่มนี้อยู่แล้ว, ว่าลงท้ายก็กลายเป็นแต่จดรายวัน.

พูนพิศมัย.

พ.ศ. ๒๔๕๐

ฉะบับที่ ๑ โฮเต็ล อี. แอนด์. โอ. ปีนัง

วันที่ ๒๔ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึง หญิงเหลือ

พ่อใคร่จะเขียนหนังสือถึงเมื่อก่อนลงเรือเวลาก็ไม่พอ เวลานี้มาพักอยู่ที่โฮเต็ลเพื่อจะมาอาบน้ำกินเข้าก่อนลงเรือ เวลาอยู่ข้างกระชั้นจวนแจ จึงบอกให้นายเดชเขียนมาแทนลายมือตัวเอง ความประสงค์ที่จะเขียนนั้นจะขอบใจที่อุส่าห์จัดของต่าง ๆ ซึ่งคาดว่าพ่อจะต้องการใช้มาให้โดยถ้วนถี่ตั้งแต่ออกจากบางกอกมาจนเดี๋ยวนี้ยังไม่รู้สึกว่าบกพร่องอันใดเลย พาให้นึกถึงที่สมเด็จพระ-พุทธเจ้าหลวงท่านทรงชมพระวิมาดาที่ในหนังสือไกลบ้านผิดกันแต่เป็นลูกกับพ่อ

มาพักอยู่ที่เกาะหมากนี้บว่าเป็นการเรียบร้อยเป็นศุขสบายดี ด้วยที่เรือนบนเขาอากาศเย็นพอสบาย ดูปรอทในห้องนอนมีแต่เพียง ๗๖ เป็นอย่างต่ำ ๗๘ เป็นอย่างสูง ได้นอนหลับเต็มตาทุกวันเสียแต่เรื่องแต่งหนังสือไม่แล้ว ติดตามมาต้องแต่งหนังสือทุกวันจนเมื่อ ก่อนเขียนจดหมายฉะบับนี้

แต่เดิมคิดกันว่าจะแต่งเป็นไทยไปจนกระทั่งจะลงเรือเมื่อใดจึงจะแต่งอย่างฝรั่ง แต่ผู้อื่นที่มาด้วย เช่น เจ้าพระยามหิธร พระยาปฏิพัทธเขาลงมือแต่งฝรั่งเสียแต่เมื่อออกจากพระราชอาณาเขตต์ พ่อจะขืนแต่งไทยแต่คนเดียวก็ออกเหย์จึงต้องแต่งตามเขา แต่เจ้าหญิง ๒ คนยังดื้ออยู่จนถึงวันที่ ๒๔ วานนี้เกาวเนอร์เชิญขึ้นไปกินน้ำชา จึงต้องแต่งแหม่มทั้ง ๒ คน หญิงพูนแต่งแหม่มน่าเอ็นดูดูสูงขึ้นสักนิ้ว ๑ ได้

ได้เห็นจดหมายเขียนมาถึงหญิงพูนส่งมาในห่อหนังสือพิมพ์แต่ปลาดที่ท่านสังฆราชเป็นผู้นำห่อนั้นมาให้ ใครเอาไปฝากยังคิดไม่เห็น ถึงเวลาจะลงไปกินเข้าขอยุติจดหมายเท่านี้ เหลือที่จะคิดถึงบ่นถึงทุกวันไม่ได้ขาด.

ดำรงราชานุภาพ.

ฉะบับที่ ๒ เรือลาแลนเดีย มหาสมุทรอินเดีย

วันที่ ๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึง หญิงเหลือ

วันอาทิตย์ที่ ๔ พฤษภาคม เวลาเช้าเรือลาแลนเดียแล่นข้ามพ้นมหาสมุทร-อินเดีย ถึงแหลมอาฟริกาเข้าอ่าวเอเดน หมดคลื่นทะเลเรียบจึงนับว่าหมดตอนที่หนึ่งของทางเรือ ตั้งแต่ปีนังมาเป็นเวลา ๙ วัน จะเล่าเรื่องตอนนี้ให้ฟังในจดหมายฉะบับนี้

วันที่ ๒๔ เมษายน เจ้าพระยามหิธร แม่เหรียญลูกกับพระยาประดิ-พัทธลากลับไปแต่เช้า ออกจะประดักประเดิด ด้วยเจ้าพระยามหิธรอยากจะอยู่ส่งจนถึงลงเรือ แต่ถ้าเช่นนั้นรุ่งเช้าก็จะต้องขึ้นรถไฟตรงไปกรุงเทพ ฯ ไม่มีเวลาที่จะขี่รถยนต์ไปทางเมืองไทรจนถึงสงขลา และที่จะเที่ยวเมืองสงขลาพ่อถึงต้องบังคับให้กลับไปในเช้าวันนี้มิได้รอส่ง กลายเป็นเจ้าพระยามหิธรลาแทนพวกเราลา

การอยู่บนเขา ขึ้นลงอยู่ข้างจะลำบากดังเธอทราบอยู่แล้ว จึงต้องส่งของมาลงเรือแต่ตอนเช้า พวกเรารออยู่จนบ่าย ๔ โมง กินน้ำชาแล้วจึงลงมาด้วยกันกับเจ้าของบ้าน เวลามีอยู่บ้างแวะไปเที่ยวสวนสัตว์และไปแล่นรถ ไปในสวนดอกไม้รอบหนึ่งก่อน แล้วจึงไปที่โฮเต็ล อี. แอนด์. โอ. ไปพักอาบน้ำและเขียนหนังสือฉะบับซึ่งนายเดชถือไปถึงเธอ แล้วจึงลงไปกินดินเนอร์ ซึ่งจัดเป็นของพ่อเลี้ยงตอบแทนพวกพระยารัตนเสรษฐี พวกกงสุลกับพวกห้างอีสต์เอเชียติกรวมทั้งพวกเราเป็น ๑๘ คน กินเสร็จแล้วไปดูหนังฉายพูดได้ (ทำดีพอใช้) พอ ๔ ทุ่มได้เวลาก็มาลงเรือ เจ้าท่านำเรือหลวงมาส่งเอง พวกพระยารัตนเสรษฐีส่งอยู่เพียงปลายสะพาน แถมมีพวกข้าราชการที่มาเที่ยวอยู่เกาะหมาก คือพระ-

ยาสุนทรพิพิธเป็นต้น ก็พากันมาส่งที่สะพานด้วย คงลงมาส่งในเรือแต่พวกกงสุลกับพวกคนใช้ เมื่อจะลากลับไปดูเหย่ ๆ ทั้งนั้น ลองถามนายเดชดูเถิดแต่ส่วนพ่อเฉย ๆ ดูรู้สึกไม่ผิดกับเมื่อคราวลงเรือไปเมืองเขมร เวลา ๕ ทุ่มเรือออกจากปีนัง

วันที่ ๒๖ เมษายน เรือแล่นในระหว่างปีนังกับเกาะสุมาตราทะเลเรียบเหมือนแม่น้ำ ไม่มีใครเมาคลื่น คนโดยสารมีไปจากกรุงเทพ ฯ บ้าง แถวสิงคโปร์บ้าง ไม่มีคนสลักสำคัญ แต่อัชฌาศรัยดีทั้งนั้น มีเด็กผู้หญิงแม่เป็นไทยพ่อเป็นอังกฤษอยู่ในแถวเมืองมะลายูของอังกฤษเขาส่งไปเข้าโรงเรียนที่ลอนดอน ๓ คน แต่แรกพ่อก็ไม่รู้พูดทักทายภาษาอังกฤษ ก็ตอบได้ในภาษาอังกฤษครั้นได้ยินว่าพูดไทยได้ ลองพูดภาษาไทยก็ตอบได้จ้ออย่างชาวบางกอกและบอกว่าในพี่น้องกันเองพูดภาษาไทยกัน วิธีอยู่กินในเรือ ใครตื่นก่อน ๒ โมงเช้าจะกินน้ำชากับลูกไม้ในห้องนอนก็ได้ จะไม่แต่งตัวออกมาเดินตามดาดฟ้าก็ได้พอถึงเวลา ๒ โมงเช้าตีฆ้องสัญญาเรียกกินอาหารเวลาเช้า มีน้ำชากาแฟขนมปัง ไข่ทำต่าง ๆ แล้วแต่จะเลือก และมีผลไม้ ตั้งแต่เวลาลงมากินอาหารเช้าไปนับว่าต้องแต่งตัว ที่เรียกว่าแต่งตัวนั้น คือสวมถุงเท้ารองเท้า กางเกง เสื้อเชิ้ต แลเสื้อชั้นนอก ผู้หญิงก็แต่งแหม่ม แต่ว่ามีการผ่อนผันกระบวนแต่งนี้ลงไปมาก เป็นต้นว่าใส่แต่เสื้อเชิ้ตก็ได้ นุ่งกางเกงช้อตก็ได้ ฉะเพาะแต่เวลากินอาหารเย็นต้องแต่งให้เรียบร้อยขึ้นสักนิด พ่อทำผิดคิดพลาดในความสำคัญข้อหนึ่ง ยังได้ความเดือดร้อนอยู่จนบัดนี้คือที่ส่งเครื่องแต่งตัวอย่างบางให้นายเดชเอากลับไปกรุงเทพ ฯ เสียเพราะมาในเรือตอนนี้ จะแต่งตัวเครื่องฝรั่ง ๆ ที่เตรียมมาร้อนทนไม่ไหว คงมีเครื่องแต่งตัวที่ใช้ได้แต่ ๒ สำรับ คือเสื้อเชิ้ตโปร่งที่พ่อเคยใส่ตีกอลฟนั้น ๒ ตัว กับเสื้อกางเกงแพรเหลืองใส่ผลัดกัน ๒ สำรับเท่า

นั้น และยังมีข้อเดือดร้อนต่อไป เรื่องไม่มีที่ซัก เมื่อจำต้องใช้เสื้อแต่ ๒ สำรับ เสื้อชั้นในจึงต้องให้นายสมบุญซักที่อ่างล้างหน้า เสื้อกางเกงชั้นนอกใช้แต่รีดด้วยอุดเตา นอกจากนี้ยังมีเสื้อยืดโปร่งมาหลายตัว กับกางเกงเจ๊กตัดด้วยแพรได้อาศรัยใช้เวลานอน

กินอาหารเช้าแล้วก็อยู่กันตามดาดฟ้า ใครจะอ่านหนังสือหรือจะทำอะไรก็ตามใจ ไปจนถึงเวลาเที่ยงตีฆ้องบอกเตรียมตัว ถึงเที่ยงครึ่งตีฆ้องอีกครั้งหนึ่งลงไปกินอาหารกลางวัน มีอาหารตั้งเต็มโต๊ะเหมือนอย่างเธอได้เห็นเมื่อวันเลี้ยงในเรือลาแลนเดียที่กรุงเทพ ฯ เขาบอกอธิบายว่าธรรมเนียมชาวยุโรปข้างเหนือ คือเยอรมันและเดนมาร์กเป็นต้น กินอาหารใหญ่ในเวลากลางวัน อาหารค่ำดินเนอร์กินแต่เล็กน้อย ด้วยนอนหัวค่ำ กินกลางวันแล้วต่างก็เข้าห้องนอนกลางวันกันหมด จนบ่าย ๔ โมงตีฆ้องเรียกกินน้ำชา กินน้ำชาแล้วเล่นกิฬา คือโยนห่วงรับกันอย่างเทนนิสอย่าง ๑ โยนลูกบอลทอยหลักอย่าง ๑ มีไม้พุ่งวงกระดานอย่าง ๑ เหล่านี้เล่นกันตอนหัวเรือ ยังมีชิงช้าและเครื่องลองกำลังผูกให้เล่นตอนกลางลำอีกทาง ๑ นอกจากนี้เอาถังคุมกันขึ้นทางข้างหัวเรือ กรุผ้าใบสูบน้ำทะเลใส่ในนั้นลึกราวเพียงคอ สำหรับเล่นน้ำกันเมื่อใดก็ได้ แต่พ่อไม่ได้ลงไปเล่นกับเขา อาบน้ำในห้องของตัวเอง เดิมนึกวิตกอยู่ด้วยได้ยินว่าเขาให้น้ำจืดอาบแต่ครั้งละถังเดียว นอกนั้นต้องอาบน้ำเค็ม กรมขุนสิงห์ได้บอกให้ซื้อฟองน้ำเตรียมมา แต่ครั้นมาอาบเข้าจริงดูก็พออาบได้สอาดไม่เดือดร้อนอย่างใด วิธีที่พ่ออาบนั้น เข้าไปถึงลงแช่น้ำเค็มเสียก่อนจนเย็บสบายดี แล้วจึงขึ้นมาเช็ดตัวเสียครั้งหนึ่งแล้วเอาขันตักน้ำจืดรดหัวรดตัวให้เปียก แล้วเอาสบู่ทา เอามือใส่ถุงมือถูตัวจดหมดจด แล้วเอาฟองน้ำชุบน้ำจืดถูล้างสบู่ออกจากตัวแล้วเอาขันตักน้ำรดอีกครั้งหนึ่ง จึงเช็ดแห้ง อาบอย่างนี้น้ำจืดถังเดียวใช้ไม่หมด ได้อาบมา

ทุกวันถึงเวลาทุ่ม ๑ ตีฆ้องให้เตรียมตัว ทุ่มครึ่งตีฆ้องเรียกกินอาหารค่ำ เรื่องอาหารค่ำอย่างเช่นเลี้ยงในเรือนี้ ถ้าใครไม่รู้ตัวก่อน (อยากจะหาว่าหญิงใหญ่เป็นต้น) เห็นจะตกใจ คือมีซุบจาน ๑ ปลาจาน ๑ เนื้อจาน ๑ แล้วของหวาน ๑ เป็นเสร็จกันเพียงเท่านั้น แต่ของเขาดีอยู่ ด้วยนอนหัวค่ำไม่แน่นท้องเรื่องอาหารในเรือนตั้งแต่มาจนวันนี้ พ่อกินได้ ไม่รู้สึกเดือดร้อนอย่างใด แต่เจ้าหญิงทั้ง ๒ รวมทั้งนายสมบุญด้วยหุงเข้าต้มแกงกินอย่างไทยหลายครั้ง พอกินอาหารค่ำกันแล้วก็ขึ้นมาบนดาดฟ้าเต้นรำกันบ้าง ฟังกราโมโฟนกันบ้าง ถึงเวลาเลิกเข้านอนกันราว ๔ ทุ่ม นัยว่าตอนนี้มีแซนวิชให้กินอีกครั้งหนึ่ง แต่พ่อเข้านอนเสียก่อน ไม่ได้เคยกินสักวันหนึ่ง พอพ้นแหลมสุมาตราเข้ามาในมหาสมุทอินเดีย ที่จริงไม่มีคลื่น แต่มีคลื่นใต้น้ำ ทำให้เรือพื้นคลื่นพอรู้สึกอย่าง "เอ ๆ" พอที่หญิงพูนจะเมาได้ เลยเข้านอนเสีย ๘ วัน แต่เมาอย่างแรงเหมือนเมื่อไปเมืองเขมรเพียงสัก ๓ วัน แล้วก็ค่อยคลายขึ้น คือกินอาหารและนอนคุยได้ไม่ถึงซบเซา ส่วนหญิงพิลัยนั้นยังดีต่อมาได้อีกสัก ๒ วัน ก็เมาบ้าง แต่ไม่สู้มากนัก มียายคนใช้คนหนึ่งแกปฏิบัติดีเหลือเกิน เราให้ชื่อกันว่า "นมแจ๋ว" เลี้ยงดูทั้ง ๒ คนได้พระองค์ชายกลางเป็นตัวตลก ทั้งคุยทั้งรับใช้ วันที่เขียนจดหมายนี้หายเมาคลื่นกันหมด ออกมาที่ดาดฟ้าได้แล้ว หวังใจว่าทางทะเลแดงและทะเลเมดิเตอร-เรเนียน ทะเลจะเรียบราบไม่มีคลื่นจนถึงเมืองเยนัว

เมื่อมาในตอนมหาสมุทอินเดีย ผ่านกับเรือพี่โอเนีย เขาบอกว่าอาจจะส่งวิทยุให้ไปทิ้งไปรษณีย์ที่เกาะหมากได้ จึงได้ส่งวิทยุไปรษณีย์ถึงเธอฉะบับ ๑ หญิงมารยาตรฉะบับ ๑ และเมื่อวันประสูติเสด็จอาว ได้มีวิทยุไปถวายพระพรฉะบับ ๑ เสด็จอาวอุตส่าห์มีวิทยุตอบในวันรุ่งขึ้น

เมื่อก่อนจะมาพ่อนึกวิตกอยู่อย่าง ๑ ว่า เมื่อลงเรือมามีอยู่แต่ ๒—๓ คนด้วยกันจะเปลี่ยวใจ ไม่ค่อยสบาย แต่ก็เปล่าไม่รู้สึกเช่นนั้นเป็นแต่ออกเบื่อที่

ต้องแล่นเรือมาหลายวันนัก อะไร ๆ มันก็เหมือน ๆ กันทุกวัน แต่ว่าพ้นระยะย่านยาวที่สุดมาแล้ว ต่อไปนี้เพียงระยะละ ๓ วัน ๔ วัน แต่จะได้ขึ้นบกแต่ที่เมืองปอดเสดแห่งเดียว ต่อนั้นก็จะไปขึ้นเมืองเยนัวทีเดียว.

(พระนาม) ดำรงราชานุภาพ.

ฉะบับที่ ๓ เรือลาแลนเดีย ทะเลแดง

วันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

ถึง หญิงเหลือ

เรื่องอะไร ๆ ในเรือหญิงพูนคงเขียนบอกแล้ว บางทีจะเว้นแต่เรื่องเมาคลื่น ตั้งแต่ออกจากปีนัง วันที่ ๒๕ ที่ ๒๖ ยังอยู่ในช่องสุมาตราทะเลเรียบออกเดินกำได้เหมือนคนโดยสารอื่น ๆ ถึงวันที่ ๒๗ เรือเยี่ยมเข้ามหาสมุทอินเดียทะเลก็เรียบแต่มีคลื่นใต้น้ำทำให้เรือพื่นคลื่นบ้าง ก็ตั้งต้นเมา เมาเต็มยศอย่างเคยถึงต้องเรียกหมออยู่ ๓ วัน แล้วก็เลื่อนลงมาเป็นครึ่งยศ คือกินอาหารได้เป็นแต่ต้องนอนอยู่กับเตียงอีก ๗ วัน พอพ้นมหาสมุทอินเดียเข้าอ่าวเอเดนคลื่นราบออกนั่งลุกเดิรเหินที่ดาดฟ้าดังแต่ก่อน ครั้นวันที่สองในทะเลแดงมีคลื่นบ้างก็กลับนอน(ครึ่งยศ) เสียอีก วันนี้คลื่นราบแล้วยังไม่ออกจากห้อง ว่ากำลังเขียนหนังสือถึงเธอ

หญิงพิลัยนั้นเมา (อย่างครึ่งยศ) อยู่สัก ๔—๕ วัน เดี๋ยวนี้กำถึงเล่นเกมต่าง ๆ กับพวกเพื่อนโดยสารได้ ดูหน้าตาผิวพรรณดีขึ้นทั้ง ๒ คน ได้บ่นกันถึงเธอแทบทุกวัน ถ้ามาด้วยก็เห็นจะเมาแต่เป็นครึ่งยศ เพราะใคร ๆ เขาว่าอากาศดีอย่างเอกตลอดมา เสียแต่เบื่อมันแล่นตึง ๆ มาหลายวันนัก ได้อาศรัยดูเกาะเกียนชมนกชมปลาพอเพลินใจ.

คิดถึงเพียงใดไม่ต้องบอก

ดำรงราชานุภาพ

ฉบับที่ ๔/๒๔๗๓ เรือลาแลนเดีย

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึง หญิงเหลือ

ต่อจดหมายฉะบับยาวบอกระยะทางฉะบับก่อน วันที่ ๕ พ้นเอเดนเข้าทะเลแดง คลื่นลมราบเรียบอยู่ ๒ วัน และไม่ร้อน ถึงวันที่ ๖ มีลมเหนือมาจากทางยุโรปออกหนาวและมีคลื่นใหญ่พอใช้ แต่ว่าเรือลาแลนเดียเขาต่อดีเป็นแต่สะเทือนคลื่นเล็กน้อย มีคลื่นมา ๓ วันพอเข้าช่องสุเอสก็หมดคลื่น ถึงปากคลองสุเอสวันที่ ๙ เวลาเที่ยงต้องทอดสมอให้หมอตรวจกะลาสีกับนำร่องอยู่เป็นเวลา ๓ ชั่วโมงในระวางนั้นมีพวกอาหรับลงเรือเล็ก ๆ ขึ้นมาขายของเกลื่อนกลุ้ม มันทิ้งเสียถึงดี ถึงเข้าฉุดคร่าเราจะหันหน้าหลีกไปทางไหนก็เอามือยื่นของไปบังหน้าไว้ บอกราคาเท่าใดถ้าต่อเพียงครึ่งเป็นเสียทีมัน เวลาบ่าย ๓ โมงเข้าคลองมาอากาศเย็นดี.

ดำรงราชานุภาพ.

ป.ล. ในหนังสือฉะบับเล็กที่ส่งรูปไปให้แจกลูกหลานเล็ก ๆ นั้น ไม่ทันนึกถึงลูกตาแอ๊ว ขอให้แจกให้ด้วย และช่วยบอกตาแอ๊วด้วยว่าคิดถึง.

ด.ร.

ฉบับที่ ๕/๒๔๗๓ เมืองเยนัว อิตาลี

วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึง หญิงเหลือ

วันที่ ๙ พฤษภาคม เวลา ๑๗ นาฬิกา เรือแล่นในคลองสุเอสถึงทะเล-สาปหน้าเมืองอิสไมเลีย ทอดสมอรอให้เรือหลายลำซึ่งเข้าคลองสวนทางมาจาก

ปอดเสดผ่านไปก่อน กัปตันชวนขึ้นไปฟั่งคอนเสิททีห้องของแก เป็นคอนเสิทมีในลอนดอนอันรับมาโดยทางวิทยุ เรือทอดสมอรออยู่จนเวลาเที่ยงคืนจึงได้ออกเรือแล่นต่อมาที่เป็นเช่นนี้ก็ดี หาไม่เรือเราจะถึงเมืองปอดเสดเวลาดึก เขาจะหยุดแต่ ๓ ชั่วโมงจะไม่ได้ขึ้นบก เรือมาถึงปอดเสดเวลาเช้าก่อน ๗ นาฬิกา อากาศหนาวแต่งตัวเครื่องที่เตรียมมาใช้ในยุโรปได้เต็มที่ พอออกจากห้องก็เจอพวกแขกอาหรับมาขายของอยู่เต็มดาดฟ้าออกสยดสยอง ด้วยเบื่อมาแต่ที่สุเอส แต่พวกที่นี่ (บางทีมันจะเคยถูกลงโทษแล้วหรืออย่างไร) ไม่สู้รุกราญถึงเข้าฉุดคร่าเหมือนพวกที่สุเอส เจ้าพี่ซื้อผ้าห่มได้ ๖ ผืน ว่าจะฝากเรือนี้ไป เรือไม่ได้เทียบท่า จึงมีพวกเรือจ้างออกมาหากินอีกพวกหนึ่ง มีทั้งเรือยนต์และเรือแจวค่าโดยสารเรือยนต์ทั้งขึ้นลงคนละ ๒ ชิลลิง แต่พวกเรานั้น เรือยนต์ของเอเยนต์บริษัทอีสต์เอเชียติกเขามารับส่งไม่ต้องเสียค่าจ้าง ไปถึงท่าขึ้นเมือง ๗ นาฬิกาเศษ ดูเหมือนพวกชาวเมืองพึ่งแรกตื่นนอนห้างหอยังปิดอยู่บ้างเปิดบ้าง แต่มีเจ้าพวกหากินฉาบฉวยคอยอยู่แล้วเพราะคนโดยสารเรือที่ผ่านมา (อันเป็นธรรมดาย่อมอยากขึ้นบกเพราะเบื่อมาในเรือหลายวัน และย่อมเป็นผู้มีทรัพย์สิน) เปรียบคล้ายกับปลา เจ้าพวกนี้เป็นชาวประมง แล้วแต่จะดัก (เอาเงิน) ด้วยประการอย่างใดก็เป็นเอาทุกท่า จะยกตัวอย่างแต่ที่พ่อพบวันนี้ พอขึ้นตะพานถึงท่าก็มี "เยนแมน" คน ๑ แต่งตัวใส่เสื้อเปิดคอเรียบร้อย เป็นแต่ใส่หมวกเต๊กเป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าเป็นชาวอียิปต์ เดิรเข้ามาคำนับ เปิดอกเสื้อให้ดูป้ายทองเหลืองซึ่งกลัดไว้กับเสื้อก๊ก มีอักษรจำหลักว่า Guide คือบอกว่าเป็นคนนำทาง ถามเราในภาษาอังกฤษว่าจะต้องการให้นำทางหรือไม่ ฝ่ายเราหมายว่าเพียงจะไปหาซื้อบุหรี่กระดาดอียิปต์กับหนังสือข่าวที่มาจากยุโรป ตอบว่าขอบใจแล้วแต่ไม่ต้องการ แกก็ยิ้มแล้วเดิรคลอเคียงไปกับเรา ถามว่าจะไปดูบาซา

(ตลาดแขก) หรือไม่ จะต้องการรถหรือไม่ เราก็ "โน แท้งกยู" ทุกข้อ แต่แกก็ยิ้มแล้วเดิรตามเรื่อยไป เราเข้าห้างแกก็ยืนคอยอยู่ที่ประตู อ้ายพวกคนขายของก็เท่านั้นเอง ทั้งร้องเรียกและเข้ามาชักชวนแทบทุกร้าน เมื่อท้าวเสนากุฎเข้าเมืองก็เห็นจะถูกเรียกอย่างนี้เอง แต่นั่นเป็นนางฟ้าสวยเห็นจะค่อยยังชั่วกว่าพวกขายของที่ปอดเสด พวกเราต่างไปหาซื้อของเกิดพลัดกัน พ่อเดิรมาแต่กับหญิงพูนเหลียวดูไม่เห็นพวกข้างหลัง ก็หยุดยืนคอยอยู่ที่ร้านขายบุหรี่ เยน-แมนที่เดิรคลอมาได้ทีรู้ว่าเราคอยพรรคพวกก็เข้ามาบอกว่ายังอยู่ที่ห้าง นั้นแล้วไปตามทั้งเราไม่ได้วาน กลับมาเห็นเราซื้อบุหรี่ เข้ามากระซิบว่าอีกร้านหนึ่งบุหรี่ดีกว่านี้ เกาะติดตัวจนเรากลับลงเรือ พ่อสงสารขอให้พระยาเพ็ชร์อินทราซึ่งเป็นผู้ถือเงินให้ชิลลิง ๑ ทั้งแกไม่เต็มใจ แกอธิบายว่าถึงเราไม่ให้มันก็ได้เงินเพราะคนพวกนี้พาคนไปซื้อของห้างไหน ก็เรียกเอาส่วนลดจากเจ้าของห้างเป็นประเพณี ที่เข้ามาเดิรคลอไปกับเราก็เพื่อจะเอาส่วนลดตามร้านที่เราซื้อของ อ้างว่าตัวเป็นผู้พาไป มันหากินกันอย่างนี้เพราะที่เมืองปอดเสดเป็นที่เรือพัก มีคนโดยสารขึ้นบกตั้งร้อยแทบทุกวัน

เวลา ๙ นาฬิกาออกเรือจากปอดเสด มาในทะเลเมดิเตอรเรเนียนอากาศเย็นสบาย คลื่นเรียบตลอดวันที่ ๑๐ แต่มีการเปลี่ยนแปลงหลายอย่าง คือแต่ง-ตัวเครื่องหนาเป็นต้น หน้าต่างห้องซึ่งเราเคยนึกว่าเล็กเกินไป ก็ต้องเอาบานกระจกขึ้นปิดหมด ถึงกระนั้นอากาศในห้องปรอท ๗๒ วันแรกออกจะรู้สึกรำ-คาญหนาวสักเล็กน้อยแต่ยังพอนั่งเล่นที่ดาดฟ้าที่ไม่ถูกลมได้บ้าง

วันที่ ๑๑ มีคลื่นตลอดวัน (หญิงพูนเมาถึงเต็มยศ หญิงพิลัยก็ออกจากห้องไม่ได้) แต่พ่อเฉย ดูมันจะจริงอย่างเห็นในหนังสือหมอคนหนึ่งแต่ง ว่าเมาคลื่นนั้นเป็นฉะเพาะแต่คนฉกรรจ์ ถ้าเด็กทีเดียวหรือคนแก่หาเป็นไม่ พ่อมา

เที่ยวนี้ยังไม่เคยรู้สึกเมาคลื่นเลย นายสมบุญก็มีวันดีร้าย แต่เป็นประโยชน์แก่พ่อมาก คนโดยสารตั้งแต่มาจากปีนัง เคยนั่งอยู่ดาดฟ้าเป็นนิจ เพราะเข้านั่งในห้องมันร้อนนัก วันนี้ดาดฟ้าเป็นใช้ไม่ได้ เพราะลมแรงพัดน้ำละอองปลิวขึ้นมาเปียกแลหนาวด้วย ต้องเข้ามารวมกันอยู่ในห้องสูบบุหรี่จนแน่น กลางคืนเขาเริ่มทำโปงให้นอน ๆ สบายดี ตอนดึกซ้ำเปิดท่อปล่อยไออบอุ่นมาให้ด้วย ปรอทในห้องเพียง ๗๕ เมื่อเวลา ๒๓ นาฬิกาผ่านเกาะครีตเวลาเดือนหงาย กัปตันว่าแลเห็นสะโนที่คลุมภูเขาถนัดได้ลงมาหมายจะชวนพ่อไปดู แต่เห็นนอนเสียแล้วก็ไม่กวน

วันที่ ๑๒ วันนี้คลื่นน้อยลง (หญิงพิลัยออกจากห้องได้ แต่หญิงพูนยังนอนแต่ว่ากินอาหารได้ ไม่เมาถึงอย่างเอกเหมือนเมื่อวานนี้) เดิมหมายว่าจะทำพิธีวิสาขะบูชา แต่เห็นยังจะพร้อมเพรียงกันทั้ง ๕ คนไม่ได้ จึงตกลงจะรอไปทำต่อพรุ่งนี้ วันแรมค่ำ ๑ เมื่อผ่านช่องเมสซีนาด้วย ทะเลตรงนั้นเรียบราบ

ตั้งแต่เช้าวันนี้ พอคลื่นราบพวกฝรั่งที่โดยสารก็ออกสนุกในการตากแดด พากันเอาเก้าอี้ไปตั้งกลางแดด ผู้ชายใส่หมวก ผู้หญิงใส่หมวกบ้าง กางร่มบ้าง ออกไปนั่งเล่นไพ่กันหรือคุยกันเหมือนเคย นั่งดาดฟ้าตอนมีหลังคาในวันก่อน ๆ เราก็รู้สึกชอบแดดขึ้น แต่ว่ามันเคยกลัวมาเสียช้านาน ก็เป็นแต่ออกไปเดิรเล่นกลางแดด เพราะแก้หนาวได้อยู่บ้าง

ตอนมาเข้าเขตต์หนาวนี้มีการเปลี่ยนแปลกอีกอย่าง ๑ เรื่องใช้เสื้อผ้าเครื่องแต่งตัว ด้วยเมื่อตอนออกจากเกาะหมากมา (ได้เล่าไปในจดหมายฉะบับแล้ว ว่าเสียทีที่ส่งเครื่องบางให้นายเดชพากลับไปเสีย) มีเครื่องบาง ๆ สำหรับผลัดกันแต่ ๒ สำรับ ซ้ำเป็นเครื่องคอเปิดต้องใส่เสื้อเชิ้ต จะใส่เสื้อยืดด้วยร้อนทนไม่ไหว ต้องใส่เชิ้ตกับเนื้อเหื่อออกเปียกเหนะอยู่ทุกวัน ครั้นเข้าเขตต์หนาว

เปลี่ยนเป็นเครื่องหนาว เสื้อยืดสักหลาด เสื้อกั๊ก เสื้อชั้นนอก แต่งอยู่อย่างนั้นวันยังค่ำก็ไม่ยักเดือดร้อนด้วย เหงื่อมันไม่ออก สำหรับเดี๋ยวจะใส่สักกี่วันก็ได้ หนาวนั้นเวลานี้ไม่สู้กระไรนัก หญิงพิลัยเอาปรอทไปตั้งลองดูที่ดาดฟ้า ก็ลงเป็น ๖๘ เท่านั้น แต่มันเป็นด้วยลม ถ้าไปทางด้านลมพัดจึงรู้สึกหนาวจัด หรือจะเป็นด้วยเรามาจากเมืองร้อนใหม่ ๆ ก็เป็นได้

วันที่ ๑๓ เวลาเช้าแลเห็นภูเขาแหลมอิตาลีทางขวามือเห็นเกาะซิซิลีทางซ้ายมือแลเห็นยอดภูเขาไฟเอตนามีสะโนคลุม พอ ๘ นาฬิกา เข้าช่องเมสซีนา แลเห็นบ้านเรือกชัดทั้ง ๒ ฝ่าย คลื่นราบเรียบน่าดูยิ่งนัก ยิ่งผู้ไม่เคยมายุโรปเช่นหญิงพิลัย (หญิงพูนยังลุกไม่ขึ้น) ยิ่งพิศวงรื่นเริง ถึงออกปากว่าดูรูปภาพมามากมันไม่เหมือนของจริง แต่บ้านเรือนตลอดจนวัดวาทั้ง ๒ ฟากดูเป็นของทำใหม่ทั้งนั้น ด้วยเมื่อราว ค.ศ. ๑๙๑๐ ภูเขาไฟกำเริบแผ่นดินไหวบ้านเรือนทั้ง ๒ ฟากพังหมด นัยว่าในชั่วเวลา ๕ นาที เรือนพังทับคนตายถึง ๘๐,๐๐๐ เพราะเป็นเวลาดึกคนกำลังนอนหลับไม่รู้ตัว ต้องสร้างเมืองใหม่แต่นั้นเรื่อยมา เวลา ๙ นาฬิกาทำพิธีวิสาขะบูชา (ตามแบบเช่นเคยทำที่วังวรดิศ) กัปตันจัดโต๊ะและดอกไม้กับเทียนเครื่องบูชาให้ที่ในห้องสูบบุหรี่ เชิญพระชัยเดิรทางตั้งเป็นประธาน แต่เดิมคนโดยสารเขาจะหลีกเลี่ยงด้วยเกรงใจ ได้บอกว่าเราไม่รังเกียจถ้าใครอยากจะเห็นพิธีจะเข้ามาก็ได้ จึงมาช่วยตั้งแต่กัปตันลงมาและวางกิริยาอย่างเคารพเรียบร้อย พอทำพิธีแล้วหมออุ้มหญิงพูนออกไปให้นอนตากแดดที่ดาดฟ้า เวลาบ่าย ๑๔ นาฬิกา ถึงเกาะสะตรอมบุลีซึ่งเป็นภูเขาไฟอีกแห่ง ๑ กัปตันให้แล่นเรือเลียบเกาะเข้าไปใกล้ให้เราเห็นถนัดเหมือนอย่างที่ช่องเมสซีนา น่าดูด้วยไม่เหมือนเกาะอื่น เป็นเหมือนอย่างภูเขาไฟโผล่ขึ้นมาจากทะเลมีเขาลูกเดียวคล้ายกับเอาฝาชีตั้งไว้ในทะเล แต่กระนั้นยังมีบ้านเรือน

ด้วยพื้นที่ใกล้ภูเขาไฟดินอุดมเห็นรอยเพาะปลูกมีขึ้นไปจนใกล้ยอดเขา แลมีทางน้ำทองแดงไหลลงทะเลใหญ่ ๆ หลายสาย เสียแต่แลไม่เห็นยอดด้วยเมฆคลุมเสีย เขาว่าถ้าผ่านกลางคืนเห็นแสงไฟจากปล่องยอดเขาได้ถนัด ตั้งแต่พ้นช่องเมสซีนามา มีคลื่นแต่ไม่สู้มากนัก กลางคืนหนาวจัดกว่าคืนก่อน ปรอทในห้องนอนปิดหมดแล้วลงถึง ๖๘ ต้องเอาผ้าขนห่มเพิ่มอีกผืน ๑ วิธีแก้หนาวเขามีท่อน้ำร้อนฝังไปตามห้อง ในห้องหนึ่ง ๆ มีตู้ไอร้อนมีเครื่องเปิดปิด แล้วแต่เราจะปรารถนาให้ร้อนเท่าใดก็หมุนเครื่องเปิดนั้นเอาตามใจ เขาเปิดไอร้อนมาให้วันละ ๒ เวลา วันแรกเปิดถึงร้อนเกินต้องการ เพราะเรายังไม่เข้าใจผ่อนให้มันเหมาะ จึงมิได้ใช้

วันที่ ๑๔ เช้าลมซาคลื่นเรียบราบ ไม่สู้หนาว ลองเปิดหน้าต่างห้องนอนทั้งหมด ปรอทในห้องเพียง ๗๐ เรือแล่นตามฝั่งอิตาลี ว่าตรงกรุงโรมแต่ยังไม่แลเห็นฝั่ง หญิงพูนยิ้มมาแต่เช้าเตรียมจะออกนั่งที่ดาดฟ้า เมื่อผ่านใกล้ฝั่งเวลากลางวัน

เวลา ๑๕ นาฬิกา เรือเข้าช่องผ่านเกาะเอลบา (ที่เอมเปอเรอนะโปเลียนโบนะปาตเคยไป "เสวยราชย์องค์เดียวเที่ยวรำพา" อยู่ ณ กาลครั้งหนึ่งนั้น) แต่ช่องกว้างกว่าช่องเมสซีนา ต้องส่องกล้องจึงแลเห็นชัดทั้ง ๒ ฝ่าย มีเครื่องบินของอิตาลี ๔ ลำบินผ่านมาจากฝั่งไปเกาะเอลบา ใกล้ ๆ เรือเรา ๔ ลำ

เวลา ๑๗ นาฬิกา ผ่านเกาะกับฝั่งอีกแห่ง ๑ ส่องกล้องดูทางฝั่งพอแลเห็นเขาอับปั้นนิน ยอดที่สูงมีสะโนปกคลุม เรือถึงอ่าว เมืองเยนัวเวลา ๒๓ นาฬิกา โดยปกติเขาทอดสมอกลางอ่าว แต่คราวนี้รัฐบาลเขาอนุญาตให้เข้าไปจอดเทียบท่าเพื่อจะให้เราขึ้นสดวก.

(พระนาม) ดำรงราชานุภาพ

ฉะบับที่ ๖

วันที่ ๑๕ พฤษภาคม พอรุ่งสว่างเห็นเรือลาแลนเดียเข้าเทียบท่าอยู่แล้ว แต่เขายังไม่ให้คนขึ้นบก ด้วยหมอยังไม่ได้ลงมา (ทำพิธี) ตรวจ พวกเราทั้งสาม คนโดยสารต่างรวมของและแต่งตัวเตรียมขึ้นบก เพราะเรือลาแลนเดียจะส่งของอยู่จนกลางคืนจึงจะออก พวกที่จะโดยสารต่อไปมีโอกาศที่จะขึ้นเที่ยวได้ทั้งวัน พอ ๗ นาฬิกาพวกหมอและพนักงานต่าง ๆ ตลอดจนพวกพาคนเดิรทางและพวกเจ้าของโฮเต็ลลงมา แต่ไม่มาพ้องพานกับพวกเรา ด้วยพระยาอภิบาล ฯ ราชทูตที่กรุงโรมกับหลวงศิริราชไมตรีลงมารับ และที่เมืองเยน้วนี้ก็มีกงสุลสยาม ชื่อ ซินยอ เอนริโค คาบริเล Enrico Caprile เขาจัดการเตรียมรับเขาว่าโฮเต็ล มิรามาเร (ชมทะเล) ไว้แล้ว เราได้ส่งวิทยุบอกเขามาว่าจะขึ้นเวลา ๙ นาฬิกา พอ ๘ นาฬิกาพระยาอภิบาลราชไมตรีกับหลวงศิริ ฯ ก็ลงมารับ แลมีมิศเตอร์ ตะมาโย (หรู) กับมิศเตอร์คาโนวา (ซึ่งเคยอยู่กรมรถไฟ) อุส่าห์มาจากเมืองตุรินมารับด้วยอีก ๒ คน พระยาอภิบาลนำกงสุลกับไวส์กงสุลให้รู้จัก แลบอกว่ารัฐบาลอิตาลีได้สั่งให้เจ้าหน้าที่มารับด้วย มีท่านผู้รั้งสมุหเทศาภิบาล (Prefect) อธิบดีนคราภิบาล ๑ เจ้าท่า ๑ เจ้ากรม-รถไฟ ๑ เมื่อทักทายปราไสยขอบใจกันแล้ว ถ่ายรูปหมู่กับกัปตันและอำลาพวกเรือแลพวกเพื่อนโดยสารขึ้นบก กงสุล เอนริโคคาบริเล (E. Caprile) เอื้อเฟื้อมาก จัดรถยนต์ของตัวเองมาให้ใช้ ๒ หลัง ตลอดเวลาอยู่เยน้ว ขึ้นบกแล้วตรงมาโฮเต็ลมิรามาเรเป็นโฮเต็ลใหญ่ตั้งอยู่บนไหล่เขา แลดูจากห้องเห็นทะเลและอ่าวเรือจอดถนัด ห้องที่อยู่ก็สบายอย่างโฮเต็ลสมัยใหม่ มีพวกพนักงานต่าง ๆ ต้อนรับ (เกือบจะอุ้ม) ตั้งแต่ลงจากรถตลอดจนถึงห้อง เวลารอหีบเครื่องใช้ได้ขึ้นรถไปเที่ยวดูเมืองไปลงดูร้านรวงต่าง ๆ (แต่ไม่ได้เข้าซื้ออะไร) แล้วกลับ

มากินกลางวันที่โฮเต็ล เวลาบ่าย ๓ โมง ไปดูพิพิธภัณฑสถานสำหรับเมืองเยนัว เป็นวังเก่า ๒ วัง คือวัง ๑ (ก็ตึกหลัง ๑ มิใช่วังมีลานอย่างวังหน้า) ซึ่งเศรษฐีผู้เป็นเจ้าของได้ยกให้เป็นสมบัติของบ้านเมือง จึงจัดเป็นพิพิธภัณฑ-สถาน ดูแล้วขึ้นรถเที่ยว ไปหยุดกินน้ำชาที่เรสะเตอรองแห่ง ๑ แล้วกลับมากินอาหารเย็นที่โฮเต็ล

วันศุกร์ที่ ๑๖ พฤษภาคม เช้า ๑๐ นาฬิกาไปดูที่ฝังศพสำหรับเมือง ซึ่งขึ้นชื่อลือว่างามจะหาที่อื่นให้ยิ่งกว่าหาไม่ได้เรียกว่า แคมโปสันโต (Campo Santo) ดูอยู่สัก ๒ ชั่วโมงจึงกลับโฮเต็ลกงสุลให้หลานสาว ๒ คนมาเป็นผู้ไปด้วยกับเจ้าหญิงเสมอไป จึงเชิญพวกกงสุลกินกลางวันด้วย เวลาบ่าย ๔ นาฬิกาขึ้นรถไปเที่ยวดูเมืองกำลังขยายเขตต์ออกไปทางทิศใต้ ไปทางริมทะเลก่อนแล้วขึ้นเขาไปจนถึงยอดอันหนึ่ง ซึ่งแลเห็นภูมิสถานได้ทั่วเมือง แล้วไปกินน้ำชาที่บ้านกงสุล บ้านน่าเอ็นดูดีมาก แล้วกลับมาโฮเต็ลพอ ๒๐ นาฬิกา พระยา-อภิบาลเชิญไปเลี้ยงเย็นที่เรสะเตอรอง เลี้ยงแล้วกงสุลเชิญไปดูละคอนรีวิว ดูอยู่ตอนเดียว พอ ๒๓ นาฬิกาขอกลับมาเพราะรุ่งขึ้นจะเดิรทาง

ข้อพิเคราะห์ที่เมืองเยนัว

๑. ภูมิเมือง
๒. ชาวเมือง คนขอทาน รถแทกซี่
๓. ฟาซีส เสือป่า คำนับยกมือ
๔. ละคอนฝรั่ง
๕. ดอกไม้

วันเสาร์ที่ ๑๗ พฤษภาคม เช้า ๑๐.๓๐ นาฬิกา ออกจากโฮเต็ลไปเยี่ยมสถานกงสุล มีห้องออฟฟิศ ๒ ห้อง ที่ตึกใหญ่สำหรับให้เช่าเป็นออฟฟิศต่าง ๆ

แห่ง ๑ (ที่จริงเป็นออฟฟิศกิจการของแกเอง) พวกกงสุลคอยรับอยู่ที่นั่น ออกจากสถานกงสุลตรงไปสถานีรถไฟ พระยาอภิบาล (เดิมจะขอไปส่งจนต่อแดนฝรั่งเศสเห็นเสียเวลาเปล่า ๆ ไม่อนุญาต) ลากลับกรุงโรม หลวงศิริ ฯ มาด้วยโดยสารรถไฟพุลแมน เรียกกันว่า บลูเทรน (รถลายขาบ) ซึ่งเป็นรถด่วนเดินระวางเมืองมิแลนไปจนถึงเมืองคานน์ในแดนฝรั่งเศส เวลา ๑๑.๓๕ นาฬิกา รถออกรถไฟเลียบฝั่งทะเลเมดิเตอเรเนียน (ภูมิที่ตอนนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพรรณนาถ้วนถี่อยู่ในหนังสือเรื่องไกลบ้าน) เมื่อรถไฟถึงสถานีซานเรโมหยุด ๒ นาที ถามหาบ้านวิลลาโนเบลที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยเสด็จประทับ พวกพนักงานรถไฟเป็นชาวเมืองมิแลนไม่มีใครรู้จัก มีคนโดยสารคนหนึ่งเขาบอกว่าเลยมาเสียแล้ว จะลงดูรถก็หยุดเพียง ๒ นาที ได้แต่ยกมือถวายบังคมไปทางทิศนั้นด้วยระลึกถึงพระเดชพระคุณ พอรถถึงสถานีบอดิเคราอันเป็นที่สุดแดนอิตาลี รถหยุด ๒๐ นาทีสำหรับเจ้าพนักงานฝ่ายฝรั่งเศสตรวจหนังสือเดินทาง และตรวจสมบัติของคนโดยสารเพื่อการศุลกากร มีฝรั่งเศสคน ๑ มาบอกพวกเราว่าเขาเป็นเจ้าพนักงานได้รับคำสั่งให้มาคอยรับรองเราอย่าให้ต้องถูกตรวจเหมือนคนโดยสารอื่น แลว่ารัฐบาลได้แต่งให้เยอเนอราลเสเครตารีเลขานุการของเทศาภิบาลมณฑลนีสมาคอยรับอยู่ที่สถานีแรกเมื่อเข้าในแดนฝรั่งเศส รถหยุดนานมีเวลาจึงลงเดินเล่น เจ้าพนักงานฝรั่งเศสนั้นเอื้อเฟื้อพาเที่ยวดูในบริเวณสถานี พวกผู้น้อยเลยคำนับกันเรื่อย พอรถไฟถึงสถานีชายแดน เลขานุการเทศาภิบาลมณฑลนีสขึ้นมาหา บอกว่าได้รับคำสั่งจากประธานาธิบดีฝรั่งเศสให้เขามาต้อนรับในนามของรัฐบาลฝรั่งเศส ถึงปลายอาณาเขตต์ เพื่อแสดงความยินดี และบอกให้ทราบว่ารัฐบาลจะช่วยในการทุกอย่างให้มีความสุขสบายในประเทศฝรั่งเศสถ้าเราจะประสงค์อย่างไร หรือไม่

พอใจอย่างไรขอให้บอกให้ทราบ เราตอบขอบคุณท่านประธานาธิบดีและรัฐบาลฝรั่งเศสกับทั้งตัวเขาที่ได้แสดงความเอื้อเฟื้อตั้งแต่แรกเข้าแดนฝรั่งเศสเราเชื่อแน่ว่าคงจะได้รับความสุขสบายตลอดเวลาที่อยู่ในประเทศฝรั่งเศส มาอีกไม่ช้าถึงสถานีเมืองนีส เจ้าเมืองมารับ ลูกชายศุกรวรรณดิศ ซึ่งเรียนวิชาอยู่ในกรุงปารีสกับขุนวิสูตรวิรัชชเทศ ซึ่งพระยาวิชิตวงศ์ ฯ ราชทูตให้มาจัดการรับก็คอยอยู่ที่สถานี ขึ้นรถมาพักอยู่ที่โฮเต็ลแอตแลนติค รัฐบาลฝรั่งเศสให้ Commissaire ในกรมตำรวจกองพิเศษมาอยู่ประจำคน ๑ สำหรับไปไหนไปด้วยกับเรา การที่ฝรั่งเศสรับรองอย่างนี้เห็นจะเคยมีแบบ คือไม่รับอย่างเป็นราชการ แต่แสดงความเอื้อเฟื้อให้พอใจเราทุกอย่าง สังเกตเห็นได้แต่แรกเช่นที่โฮเต็ลนี้ เมื่อตอนพวกเรามาถึง พวกพนักงานในโฮเต็ลดูเฉย ๆ พอมีข้าราชการฝรั่งเศสมาอยู่ด้วย ก็นบนอบเอื้อเฟื้อยิ่งกว่าผู้อาศรัยพวกอื่นแต่นั้นมา อากาศที่เมืองนีสเวลานี้หนาวน้อยกว่าเมื่ออยู่เมืองเยนัว ปรอทในห้องขึ้นถึง ๗๔ เวลาค่ำกินอาหารแล้วไปดูหนังฉายอย่างพูดได้รู้เรื่อง Love parade ทำดีจริงต่อไปหนังอย่างเงียบเห็นจะแพ้หมด

วันอาทิตย์ที่ ๑๘ เวลา ๑๐ นาฬิกา ขึ้นรถยนต์เปิดหลังคาขับไปทางถนนชายทะเล ชมภูมิสถานทางเหนือเมืองนีสจนถึงเมืองคานน์แวะดูคาสิโน (คือโรงบ่อนเบี้ย) ที่ชื่อ ปาล์มบีช ดูพวกฝรั่งนักท่องเที่ยวโดดดำเล่นน้ำในสระแล้วกลับมาแวะกินกลางวัน และดูฝรั่งนักท่องเที่ยวเล่นหาดและเล่นน้ำทะเล ที่บ่อนอีกแห่ง ๑ เรียกว่า จวง เลส์แปงส์ คืออ่าวตอนป่าสน อาหารแต่งดีเป็นอย่างเอก กลับมาถึงเมืองนีสเวลา ๑๖ นาฬิกา

วันนี้ หนังสือพิมพ์เช้าออกบอกข่าวเรามาถึง พอมองสิเออบอดูแอง ซึ่งเคยเป็นเรสิดังสุเปริเอที่กรุงกัมพูชาเมื่อเราไปเมืองเขมรเห็นก็ให้ตีสายถามว่าจะ

มาเฝ้าได้เวลาใด นัดเชิญให้มากินน้ำชาด้วยกัน พอ ๑๗ นาฬิกาก็มาหาทั้งสามีภรรยา พาพระองค์เกษมณีวงศ์ราชบุตร์พระเจ้ามณีวงศ์ ซึ่งแกรับมาจัดการให้ศึกษามาหาด้วย มองสิเออบอดูแอง ไว้วางอัทยาศรัยสนิทสนมอย่างเมื่อพบกันที่กรุงพนมเพ็ญและเข้าไปพบกันที่ในกรุงเทพ ฯ พูดกันอยู่จนเกือบ ๑๙ นาฬิกาจึงลากลับ แกอยากจะมีการเลี้ยงดูแต่ฝ่ายเราไม่มีเวลาให้ จึงตกลงเพียงรับเชิญไปกินน้ำชาที่บ้านเมื่อขากลับจากมอนติคาโลพรุ่งนี้ เพราะบ้านของแกอยู่ริมทางที่เราจะกลับมา

เวลาหน้าหนาวขึ้น อากาศในแถวริเวียราชายทะเลเมดิเตอเรเนียน เป็นอย่างเขาพรรนณาไว้ในหนังสือมัคคุเทศ ว่ากลางวันไม่หนาว แต่พอพระอาทิตย์ตก ก็หนาวเยือกเย็นมาทันที ผู้เที่ยวเตร่ต้องมีเสื้อคลุมเตรียมไปด้วย ค่ำวันนี้ลองไปกินอาหารเย็นที่เรสะเตอรอง (คือภัตตาคาร) ชื่อ นิเกรสโก เขาตั้งให้กินเป็นโต๊ะเล็ก ๆ เมื่อกำลังกินอยู่อยู่นั้น เห็นฝรั่งเข้ามากินอีกพวกหนึ่งทั้งชายหญิงรวมสัก ๖ คน หญิงพูนกระซิบบอกก่อน ว่าฝรั่งสูงคนนั้นหน้าตาคล้ายเจ้าวิลเลียมประเทศสวิเดน ที่เข้าไปช่วยงานบรมราชาภิเศกสมเด็จพระมงกุฎเกล้าอยู่หัว แล้วก็ไม่ได้ว่ากระไรอีกต่อไป เพราะนั่งกินโต๊ะอยู่ห่างกันต่อเมื่อพวกเรากินเสร็จแล้วเดินกลับออกมา หลวงศิริ จึงมากระซิบบอกว่ามีฝรั่งคน ๑ บอกว่าเจ้าวิลเลียมสวิเดน เป็นอันคลาดไม่ได้พบกัน ข้างแกก็คงจะจำเราไม่ได้ หรือมิฉะนั้นบางทีก็จะกระดาก ด้วยแกได้แต่งหนังสือเรื่องเมื่อไปคราวนั้น มีคำติเตียนซึ่งรู้ว่าไทยคงไม่พอใจ

วันจันทร์ที่ ๑๙ พฤษภาคม เวลา ๑๐ นาฬิกา พวกเจ้าของโฮเต็ลขอถ่ายรูป และมีคนท่องเที่ยวชาวสวิเดนขอถ่ายด้วยอีกคน ๑ แล้วขึ้นรถยนต์ไปทางบนเขาสูง เรียก Grand Cornier ดูภูมิแผนที่งามอย่างยิ่งตลอดทางบางแห่ง

ก็ต้องเดินหมอกออกเมฆ มีร้านตั้งขายของที่ระลึก และรับทิ้งไปรษณีย์อยู่ตรงที่สูงสุด ต่อไปลงต่ำที่เมืองมองตอง ชายแดนฝรั่งเศส และแวะดูด่านต่อแดนฝรั่งเศสกับอิตาลี มีพนักงานคอยตรวจคนเดิรทางและสินค้าทั้ง ๒ ข้าง (แลเห็นกัน) มีพวกชาวบ้าน (ยายแก่เป็นพื้น) ไปตั้งร้านขายของที่ระลึกต่าง ๆ และรับทิ้งไปรษณีย์ด้วย กลับมาแวะที่เมืองมอนติคาโล กินกลางวันที่ภัตตาคารคาสิโน แล้วไปดูคาสิโน (บ่อนเบี้ย) ที่ขึ้นชื่อลือเลื่อง หัวหน้าเจ้าพนักงานมารับรองพาเที่ยวดูตลอด ตึกทำงามหรูอย่างวิเศษ (สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพรรนณาไว้แล้วในหนังสือไกลบ้าน ยังเหมือนอย่างทรงพรรนณา) กลับจากคาสิโนแวะดูสมุทรพิพิธภัณฑสถานและโรงเลี้ยงปลาต่าง ๆ ที่เมืองมอนาโคซึ่งอยู่อีกแหลมหนึ่ง ต่อมอนติคาโลมาฝ่ายเหนือ หัวหน้าพนักงานมาพาดูเหมือนที่คาสิโน การที่หัวหน้าพนักงานมาต้อนรับและพาดูทุก ๆ แห่งนี้ เป็นด้วยคอมมิแซร์ ที่รัฐบาลฝรั่งเศสให้มาอยู่ประจำ แกไปด้วยเสมอ จะเข้าที่ไหนแกก็ไปบอกเจ้าพนักงานที่นั่นให้รู้ว่าเราเป็นใคร มีคุณที่เราได้รับความเอื้อเฟื้อและได้รู้เห็นดีกว่านักท่องเที่ยวคนอื่น ๆ แต่ว่าเราต้องตามท่านศาสตราจารย์และผู้นำแลฟังคำอธิบาย (บางทีเป็นภาษาฝรั่งเศสต้องมีล่าม บางทีแกพูดภาษาอังกฤษได้แต่สำเนียงเป็นอย่างเราฟังไม่ใคร่เข้าใจ) ต้องฟังแต่ต้นจนอวสานจะหลีกเลี่ยงตามอำเภอใจเราไม่ได้ ถึงกระนั้นก็ดีกว่าไปเดินดูเดาอย่างพวกนัก-ท่องเที่ยวคนอื่น กลับจากมอนาโคมาทางสายใกล้ทะเลมาแวะเยี่ยมตอบมองสิเออบอดูแองแลภรรยาแล้วมาดูโรงบ่อน "วังเมดิเตอรเรียเนียน" ที่สร้างใหม่ริมทะเลในเมืองนีส ว่าจะแล้วทันเปิดในเดือนธันวาคมนี้ มองสิเออบอดูแองเป็นผู้มาพาดูด้วย แกเข้าหุ้นส่วนแลได้เป็นกรรมการอยู่ด้วย บ่อนใหม่นี้ทำใหญ่โตแต่เป็นอย่าง "มอเดิน" สมัยใหม่หมดทั้งภายนอกแลภายใน กลับมาถึงโฮเต็ล ๑๙ นาฬิกา เวลานี้ที่เมืองนีสค่ำมืดต่อราว ๒๐ นาฬิกา

เดิมกะว่าจะออกจากเมืองนีสไปกรุงปารีสด้วยรถยนต์ในวันที่ ๒๐ แต่วันนี้หญิงพิลัยไปมีอาการไม่สบายที่มอนติคาโล เพราะเราไปรถเปิดเหมือนอย่างไปเมืองคานน์เพื่อจะดูวิวให้ถนัด เธอไม่แต่งตัวให้หนาตามสมควร เมื่อไปถูกอากาศเย็นจัดตอนผ่านไปบนยอดเขาก็เกิดสะท้าน แล้วเลยคลื่นเหียน พอได้ดูโรงบ่อนที่มอนติคาโลแล้วต้องให้กลับก่อน ครั้นเวลาค่ำหมอมาดู ตรวจปรอท ๑๐๐ แลท้องเสีย หมอว่าเป็นหวัดกับท้องเสียไปบ้าง ขอให้พักอยู่เมืองนีสสัก วัน ๑ จึงตกลงเป็นเลื่อนกำหนดออกจากเมืองนีสไปเป็นวันที่ ๒๒

วันอังคารที่ ๒๐ ไม่มีโปรแกรม จึงเที่ยวเดิรดูร้านเล่นในเมืองนีส ร้านมันมากแลดูของต่าง ๆ มันพร่าตา ไม่ออกอยากซื้อสิ่งอันใด แถมพวกที่ไปยุโรปเขาว่าสู้ที่ปารีสไม่ได้ ก็เลยเฉยซื้อแต่สิ่งซึ่งจำเป็นจะต้องใช้บ้างเล็กน้อย เช่นเสื้อชั้นในและถุงเท้าหนาเป็นต้น ขากลับหญิงพูนแวะทำผมและขัดเล็บที่ร้านแห่ง ๑ อยู่ใกล้โฮเต็ล จึงให้เขาลองขัดเล็บดู เพราะยังไม่เคยเห็นหญิงสาวเป็นช่าง ให้เรานั่งเก้าอี้ที่ใช้ตัดผมนั่นเอง ช่างมานั่งข้างตัว เอาโต๊ะเครื่องมือมาตั้งวิธีทำนั้น (๑) ขูดขี้เล็บ (๒) เอาตะไกรคีมตัดเล็บ (๓) ขูดเล็บตรงต่อหนัง (๔) ให้เอามือแช่น้ำสบู่หอมในขัน (เวลาแช่มือข้างขวาเอาไปทำเช่นว่ามาก่อนทางมือข้างซ้าย) (๕) แต่งเล็บด้วยตะไบให้ได้รูป (เขาติว่าไปตัดเล็บเสียก่อน ถ้าทิ้งไว้ยาวกว่านั้นเขาจะตัดให้วงงามได้กว่านั้น) (๖) ขัดชักเงาเล็บ (๗) เอาอะไรหอม ๆ ทา เป็นแล้วสำหรับผู้ชายเพียงนี้ ถ้าผู้หญิงยังมีย้อมเล็บให้เป็นสีตามชอบใจ เขาว่าที่ปารีสทำเป็นเล็บสีดำ หรือเล็บทองก็มี

หมอมาตรวจหญิงพิลัยปรอทยังไม่ปกติ ปรึกษากันว่าจะไปปารีสโดยทางรถยนต์ หญิงพิลัยยังอ่อนเพลียนัก จึงเปลี่ยนเป็นไปทางรถไฟอย่างกะเดิม แต่จะออกจากเมืองนีสวันที่ ๒๒ หรือวันที่ ๒๓ จะต้องดูอาการก่อน หมอว่าถ้า

ตัวเย็นเป็นปิกนิกไปได้ ตอนกลางวันกินอาหารแล้วก็เที่ยวในบริเวณเมืองนี้ ส่วนเขาน้อยอยู่ในบริเวณเมือง มีป้อมพวกโรมันสร้างแต่โบราณยังเหลืออยู่บ้าง แลดูวิวเมืองนี้จากยอดเขาลูกนั้นงามดี เวลาบ่ายมองสิเออบอดุแองมาเยี่ยมหญิง-พิลัยเลยชวนกินน้ำชาด้วย เวลาค่ำ ๒๐ นาฬิกาไปกินอาหารที่คาสิโนเจตตี้ (บ่อปลายตะพาน) ซึ่งปลูกลงไปในทะเลตรงหน้าเมือง (ทำหลังคาโคมเป็นกระบวนอย่างตวันออก มีในรูปไปรษณีย์บัตรเมืองนี้โดยมาก) กินแล้วดูละคอนริวิวเล่นที่ในโรงบ่อนนั้น กลับโฮเต็ลเวลา ๒๓ นาฬิกา

วันพุธที่ ๒๑ เวลา ๑๐ นาฬิกา ขึ้นรถยนต์ออกจากโฮเต็ลไปเที่ยวเมืองกราส ซึ่งมีชื่อลือเลื่องในการทำน้ำอบฝรั่ง ทางไปต้องข้ามภูเขาสูงเป็นทางงามน่าดูอย่างยิ่งทางหนึ่ง พบรถกะบะและรถขนาดอื่นพาพวกนักท่องเที่ยวไปเช่นเรานับไม่ถ้วน อเมริกันเป็นพื้น สองข้างทางทำไร่กุหลาบโดยมาก แล่นรถไปสัก ๒ ชั่วโมงถึงหุบเขาสูง หยุดกินกลางวันที่ภัตตาคาร ชื่อว่า Pavillon des Tourists (เรือนรับนักท่องเที่ยว) เป็นภัตตาคารอย่างเล็ก ๆ แต่ขบขันดี ตาเจ้าของเป็นตัวพ่อครัว เมียเป็นสมุหบัญชี คนใช้เช่นสำหรับเดิรโต๊ะเป็นต้นดูท่าทางจะเป็นลูกหลานทั้งนั้น พอเราไปถึงตาพ่อครัวก็ออกมาต้อนรับ (พูดภาษาอังกฤษได้บ้าง) พาเที่ยวดูภัตตาคารทั่วไปจนในครัว และถังเลี้ยงปลา trout ไว้สำหรับทำให้เรากิน ที่กินนั้นตั้งโต๊ะเล็ก ๆ มีทั้งในเรือน สำหรับเวลาหนาว และตั้งให้กินหน้าเรือนซึ่งเราเลือกนั่งในวันนี้ มีบัญชีมาให้เราเลือกว่าจะกินอะไรบ้าง แล้วก็ไปทำมากินร้อน ๆ อาหารทำอย่างง่าย ๆ แต่ทำอร่อยดี มีพวกอื่นอีกสักสองสามพวกแวะกินกลางวันเช่นเรา เราเดิรเล่นผ่านโต๊ะ ๑ ซึ่งนั่งกินอยู่ ๒ คน เห็นเราก็ยิ้มด้วย (รู้ได้ว่าอเมริกัน) เรายิ้มตอบแกก็ถามทันทีว่าพูดภาษาอังกฤษได้หรือไม่ พอรู้ว่าเราพูดภาษาอังกฤษได้ ทั้งคู่นั้นและเพื่อน

กันอีกคู่ ๑ ก็มาพูดจา เลยชอบกันตลอดทางไปในวันนี้ ด้วยตามกันเรื่อยไป กินแล้วเจ้าของพาเที่ยวดูสวนและกรงหมาจิ้งจอก Fox ที่แกจับได้ใหม่ ๆ แก บอกว่าที่ตรงนั้นหมาจิ้งจอกชุมนัก มันมาลอบลักกินไก่ เผลอไม่ได้ทีเดียว ครั้นเสร็จการกินแล้วเราจับมือลาและขอบใจเรียงตัว ถนนตอนแต่นี้ไปเป็นทางวกวนในหุบเขาถนนแคบรถหลีกกันไม่ได้ เพราะต้องถากภูเขาหรือเจาะเป็นอุโมงทำถนน ทำที่กว้างไว้เป็นแห่ง ๆ สำหรับให้รถผ่านกันได้ตรงนั้น โชเฟอร์บอกว่าเขากำหนดให้ขึ้นทางถนนสาย ๑ ให้ลงทางถนนอีกสาย ๑ เพื่อมิให้รถสวนกัน ทางที่มาในหุบเขาน่าดูวิวยิ่งนัก แต่ถ้ารถหน้าหยุดดู รถตามข้างหลังก็ต้องหยุดด้วย มีรถพวกท่องเที่ยวไปข้างหน้าเราสัก ๓ รถ ไปถึงที่น้ำตกสูงแห่ง ๑ เป็นที่ต้องหยุดแลเขาทำบันไดให้ขึ้นดูบนยอดชะง่อนเขาได้ โชเฟอร์ชวนแต่ฉันบอกว่าแก่แล้วไม่อยากขึ้น เห็นทางด้านข้างริมเหวมีรอยทางเดินออกไปได้ ฉันคิดว่าจะไปดูทางนั้น โชเฟอร์ ๒ คนวิ่งแข่งหน้าขึ้นไปยึดมือกันทำเป็นราวให้ ฉันก็ยึดแขนเขาเป็นราวเดิรเลียบเหวออกไป แต่ไปหน่อยหนึ่งไม่เห็นน่าดูอะไรก็กลับมา พอขึ้นจากริมเหวโชเฟอร์บอกว่าเมื่อแต่กี้ไม่อยากให้เสด็จออกไปตรงนั้นเลย ด้วยเมื่อเดือนก่อนคนอังกฤษคน ๑ (ที่จะเมา) พลัดตกเหวลงไปจากตรงนั้น ตัวเขาได้ไปช่วยฝังศพ ข้างฝ่ายฉันที่ออกไปก็ด้วยเข้าใจว่าโชเฟอร์ชวนให้ไป เพราะเห็นเอาแขนทำราวคอยอยู่แต่ไม่ตกเหวก็เป็นแล้วกัน ออกจากทางรถก็วนขึ้นเขาไปช้านานกว่าชั่วโมงจึงไปลงไหล่เขาถึงชวากที่เมืองกราส การรับรองเจือเป็นทางราชการอีก ด้วยคอมมิแซร์ผู้อยู่กับเราบอกไปทางนั้น แมร์หัวหน้านคราทรเมืองกราสขอให้ตรงไปที่สถานนคราทร แกต้อนรับและพาดูสถานที่ซึ่งใช้ตึกครั้งพวกโรมันสร้างไว้สักสองพันปีมาแล้วเป็นที่ทำการ และพาเดินดูเมืองกราสซึ่งคงอยู่อย่างโบราณ แล้วแกจึงขึ้นรถด้วย พา

ไปดูโรงทำน้ำหอมของบริษัทโมลินา ผู้จัดการบริษัทมารับแล้วพาดูทั่วโรงทำงาน แล้วไปที่ห้องขายน้ำอบจัดไว้สำหรับขายพวกนักท่องเที่ยว เห็นจะขายได้วันละมาก ๆ เพราะมีคนไปไม่ขาดวัน จะหาน้ำอบฝรั่งให้แปลกจากที่มีแล้วในกรุงเทพ ฯ หาไม่ได้ บอกผู้จัดการแกกลับหัวเราะ บอกว่าประเทศสยามเป็นตลาดสำคัญของแกแห่ง ๑ คิดทำอะไรขึ้นใหม่ก็ส่งไปทั้งนั้น จึงซื้อแต่พอเป็นกิริยาบุญ แต่ก็ดีไปอย่างหนึ่ง หาไม่ก็คงเปลือง ออกจากโรงงานของบริษัทโมลินาไปดูโรงงานของมองสิเออ Coty อีกแห่ง ๑ เขากระซิบบอกว่าเจ้าของเป็นสิเนเตอร์มีเกียรติยศในทางราชการบ้านเมืองด้วย โรงนี้เป็นแต่สำหรับทำเชื้อสำหรับขายส่งไปทำน้ำหอมที่อื่น ไม่ได้ทำน้ำอบฝรั่งขายเอง เมื่อดูไปถึงคลังไว้กลักวิลาศซึ่งใส่เชื้อน้ำมันหอม วางเรียงไว้บนชั้นเป็นอันมาก ขนาดกล่องโตสัก ๕ กำ สูงสักคืบเศษ ๆ ลองถามว่าราคาเชื้อกล่อง ๑ สักเท่าใด เขาบอกเอาตกใจ ว่ากล่อง ๑ นั้นราคาสัก ๘,๐๐๐ บาท เชื้อที่มีอยู่ในคลังนั้น เขาเอาประกันภัยไว้ราคาถึง ๒,๕๐๐,๐๐๐ บาท เมื่อดูโรงงานแล้วเขาพาไปดูเรือนของท่านสิเนเตอร์ ผู้เจ้าของสร้างเมื่อสัก ๑๐ ปีมาแล้ว สำหรับมาอยู่ระดูร้อน ทำอย่างเรือนโรมันแต่งด้วยของโรมันโบราณ (ทั้งที่เป็นของแท้และที่ทำเทียม) เห็นจะสิ้นเปลืองไม่น้อย เมื่อดูแล้วเขาเลี้ยงแชมเปน เราดื่มอำนวยพรแก่เมืองกราสท่านแมร์ตอบ เราได้ฝากนามบัตรไว้ให้ท่านเจ้าของบ้านแล้วขึ้นรถกลับมาเมืองนีสอีกทาง ๑ มาถึงเวลา ๑๙ นาฬิกา เหนื่อยพอใช้ อาการหญิงพิลัยค่อยคลายขึ้น จึงตกลงจะออกจากเมืองนีสวันที่ ๒๒

วันพฤหัสบดีที่ ๒๒ เวลา ๑๐ นาฬิกา ไปดูวัดรัสเซีย ไปเจอเขากำลังทำบุญวันเซนต์นิโคลัศ คือวันพระนามของพระเจ้าเอมเปรอนิโคลัศที่ ๒ ซึ่งถูกพวกบอลเชวิคปลงพระชนม์ เข้าใจว่าเป็นการทำบุญถวาย ด้วยพวกรัสเซียขาว

(คือพวกที่หนีพวกบอลเชวิคมาอยู่ที่นี่มาก) คนที่เข้าไปทำบุญมีทั้งชายหญิงทั้งเด็กผู้ใหญ่เข้าไปหย่อย ๆ มีคนกว่าร้อย สังเกตดูเห็นผิวพรรณที่เป็นผู้ดีมาตกยากก็มีหลายคน นึกสงสาร เลยคิดถึงพระเจ้าเอมเปรอพระองค์นั้น ซึ่งได้เคยรู้จักและได้ส่งพระรูปไปประทานฉันเมื่อเกิดมหาสงครามแล้ว จึงให้เอาเงิน ๑๐๐ แฟรงค์ไปส่งแก่มรรคนายก บอกว่าอุทิศเป็นที่ระลึกถึงพระเจ้านิโคลัสที่ ๒ ท่านมรรคนายกมาขอบใจ พูดกันจึงได้ความว่าแกเป็นมาร์ควิสฝรั่งเศส ชื่อมา-รันวีส เดอซองต์แคสเป็นประธานกรรมการของสมาคม ซึ่งช่วยเลี้ยงและหางานให้พวกชาวรัสเซียที่ตกยาก เลยรู้สึกสงสารยิ่งขึ้นออกเงินช่วยเพิ่มขึ้นอีก ๒๐๐ แฟรงก์ แกบอกขอบใจแล้วตามมาส่งถึงรถ เราพึ่งเคยเห็นการพิธีอย่างลัทธิคริสตังนิกายตะวันออกวันนี้เป็นครั้งแรก เคยได้ยินมาแต่ก่อนว่าร้องเพลงสวดเพราะนัก และไม่ใช้เครื่องดนตรีประกอบอย่างหนึ่งอย่างใดนอกจากเสียงคนประสานกัน มาได้ฟังก็เห็นว่าเพราะจับใจจริงอย่างเขาว่า กระบวนเครื่องแต่ง-ตัวและกิริยาที่ทำพิธีของพวกบาดหลวงก็แปลกหรูหรากว่าโรมันคาโทลิค ตัววัดข้างในประดับลายโมเสกงามมาก ออกจากวัดเลยไปห้างขายหนังสือภาษาอังกฤษเลือกซื้อหนังสือใหม่ ๆ ที่ชอบใจแล้วกลับมากินกลางวันที่โอเต็ล ให้ของสนองคุณแก่คอมมิซแซร์ซึ่งเอาใจใส่เอื้อเฟื้อดีจริงๆ เวลาบ่าย ๑๖.๓๐ นาฬิกาออกจากโอเต็ลแอตแลนตินไปยังสถานีรถไฟ มองสิเออบอดุแองกับภรรยา แลเจ้าชายลูกสมเด็จพระมณีวงศ์ไปส่ง ท่านสามีภรรยาแสดงความเอื้อเฟื้อมาก เวลาบ่าย ๑๗ นาฬิกาขึ้นรถไฟสีขาบ (Blue train) ออกจากเมืองนีสตรงไปปารีส คอม-มิซแซร์ขึ้นรถตามมาส่งด้วยความชอบพอจนถึงเมืองคานนีจึงลากลับไป

อันรถไฟสายนี้ ที่เรียกกันเป็นสามัญว่า Blue train แปลว่ารถ "สีขาบ" เพราะรถทาสีขาบ แต่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "รถนอน" (Wagon Lit) เพราะ

มีแต่รถห้องนอนค้างคืนกับรถเสบียง ไม่รับคนโดยสารชั้นอื่น จะเรียกว่ารถสำหรับพวกเศรษฐีก็สมควร บริษัทต่างชาติเข้ากันจัดการเดินรถสายนี้ เพื่อรับคนโดยสารไปมาในระวางเมือง (มีบ่อนเบี้ย) ตามชายทะเลเมดิเตอร์เรเนียนกับปารีสและลอนดอน แล่นเร็วและหยุดแต่จำเป็นกำหนดระยะทางของเขานั้นออกจากลอนดอน วันแรก ๑๑.๑๕ นาฬิกา ถึงเมืองซานเรโมในอาณาเขตต์อิตาลี (ทาง ๑๔๕๐ กิโลเมตร์) วันหลังเวลา ๑๓.๔๓ นาฬิกา ขากลับก็ทำนองเดียวกัน ภายในห้องแต่งอย่างวิเศษ อะไรที่คนโดยสารจะพึงพอใจมีให้แทบทุกอย่าง เป็นต้นว่ามีห้องให้อยู่แต่ห้องละคน แต่ละห้องมีห้องล้างหน้าให้ด้วยเครื่องกลไกต่าง ๆ สำหรับทำให้ในห้องเย็นหรือร้อนเพียงไร สำหรับไว้อะไรแม้ที่สุดจนแสงไฟจะให้สว่างหรือมืดเพียงไร ถ้าไม่มีผู้บอกอธิบายเรียนคืนหนึ่งก็รู้ไม่ทั่ว เครื่องฟูกเบาะเมาะหมอนและอาหารที่เลี้ยงก็เป็นอย่างวิเศษให้สมกับที่เรียกค่าโดยสารแรงกว่ารถไฟสามัญ คนรับใช้ในรถพูดได้ทั้งภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศสทุกคน รถสายนี้เตรียมสำหรับรับคนโดยสาร ๘๐ คน แต่เวลานี้เป็นนอกเทศกาลคนน้อย มาวันนี้คนโดยสารสัก ๓๐ คน เขาจึงจัดรถให้พวกเรารถ ๑ มิให้ปะปนกับพวกอื่น เดิรรถหรูหราเช่นนี้ย่อมเปลืองค่าใช้จ่าย ได้ยินว่าแต่ก่อนเขาเดิรแต่ในเวลาเทศกาล แต่เดี๋ยวนี้เดิรตลอดปี ในวันเรามาเห็นจะไม่สู้มีกำไร แต่ในเวลาเทศกาลนั้น เขาว่าบางทีในวันหนึ่งต้องเพิ่มกระบวนรถขึ้นเดิรถึงวันละ ๓ กระบวน

วันศุกร์ที่ ๒๓ เวลาเช้า ๙.๕๐ นาฬิกา รถไฟถึงกรุงปารีส พระยาวิชิตวงศ์อัครราชทูตกับข้าราชการสถานทูตทั้งไทยและฝรั่งมาคอยรับ นอกจากนั้นรัฐบาลฝรั่งเศสแต่งให้เจ้าพนักงานรับแขกเมืองในกระทรวงการต่างประเทศมาต้อนรับในนามของรัฐบาลคน ๑ ยังพวกที่มารับในส่วนตัวอีกหลายคนคือมอง-

สิเออบิ์ลา ซึ่งเคยเป็นราชทูตฝรั่งเศสอยู่กรุงเทพ ฯ และ (หม่อม) คะทะริน กับมิศเตอร์สะโตนสามี นายพลเรือตรีทอมสันกับภรรยาและธิดา มิศเตอร์ฟลอเรยิวซึ่งอยู่ในกระทรวงพระคลัง ฯ กับใครอีกมารับหลายคนแต่จำไม่ได้ถ้วนหน้า ปราศรัยแล้วขึ้นรถมาสถานทูตสยามซึ่งกระทรวงการต่างประเทศในกรุงเทพ ฯ สั่งราชทูตให้จัดเป็นที่พวกเราพักทุกแห่งบันดามีสถานทูต ที่เมืองปารีสเป็นระดูล่ายังไม่แล้งฝนตก (พรำ ๆ อย่างฝนฝรั่ง) มาสักเดือนหนึ่งแล้ว วันนี้ก็ยังตก แต่พอไปไหนไปได้ด้วยใช้รถปิด เวลาบ่ายพอกินกลางวันแล้วจึงไปเที่ยวหาของเครื่องแต่งตัวและตัดเสื้อสำหรับใช้ในยุโรปซึ่งยังบกพร่อง สังเกตดูเมืองปารีสงามขึ้นกว่าเมื่อมาคราวก่อน แต่ของสำคัญ ๆ ยังเป็นเครื่องหมายอยู่อย่างเดิมทั้งนั้น แปลกตาน่าพิศวงแต่ที่มีรถยนต์แล่นในท้องถนนมากมายเหลือเกิน น่ากลัวโดนกันตาย ถนนที่เมืองปารีสก็เป็นถนนกว้างใหญ่โดยมาก แต่กระนั้นรถเดินเป็น ๕ สายเรื่อยอยู่เสมอ คนเดินเท้าจะหาโอกาสข้ามฟากถนนแต่ละครั้งก็เป็นแสนยาก เขาทำเครื่องหมายเหมือนอย่างตะปูหัวเห็ดตอกถนนไว้เป็น ๒ แถวตรงช่องสำหรับให้คนเดินข้ามเป็นแห่ง ๆ มีตำรวจอยู่ตรงนั้น เมื่อใดตำรวจเห็นคนจะข้ามคอยเป็นกลุ่มก็ยกมือห้ามให้รถหยุดให้คนเดินผ่าน แต่ผ่านไปเพียงขึ้นเกาะที่กลางถนนก็ต้องรอให้เขาห้ามรถข้างโน้นให้หยุดอีก จึงจะข้ามได้ถึงฟากถนนข้างโน้น เพราะเขาให้รถเดินไปทางเดียวฟากละทางมิให้สวนกัน วิธีที่เขาจัดและความชำนาญของคนขับรถก็ดีหนักหนาแล้ว ถึงกระนั้นการไปมาในท้องถนนปารีสทุกวันนี้จะใช้รถก็ตาม เดินเท้าก็ตามลำบากกว่าแต่ก่อนมาก ได้ลองหยุดยืนดูอยู่ข้างถนนครู่หนึ่งแทบตาลาย เวลาค่ำ ๒๐ นาฬิกายังไม่มืด กินอาหารที่สถานทูต เมื่อกินเสร็จแล้วมีพวกหนังสือพิมพ์มาขอถ่ายรูปว่าจะเอาไปลงหนังสือพิมพ์ในวันรุ่งขึ้น (ไปเปลี่ยนชื่อหญิงพูนว่า สุ่น)

วันเสาร์ที่ ๒๔ พวกพ้องที่ปารีสทั้งไทยและฝรั่งรู้กันแต่ว่าเราจะมา มิใคร่มีใครรู้ว่าจะมาถึงวันไหน พอหนังสือพิมพ์ออกบอกข่าวว่าเรามาถึง ก็พากันมาหา หรือถามเวลาที่จะมาพบได้เมื่อใด เมื่อมาพบแล้วมักแถมเชิญเลี้ยงด้วยหลายราย เวลาที่เป็นอิสสระแก่ตัวน้อยลงทุกที ต้องมอบให้ขุนวิสูตรวิรัชเทศเป็นผู้จดรายงานนัดหมายต่าง ๆ

ผู้ที่มาหาตั้งแต่วันที่ ๒๓ นั้น นางสาวเกตตี ซึ่งเคยไปกรุงเทพ ฯ สองครั้ง และเป็นเจ้าของพิพิธภัณฑ์ของบิดา มาเชิญเลี้ยงน้ำชาเพื่อให้ดูพิพิธภัณฑ์วัน ๑ ขอเชิญเลี้ยงกลางวันกับพวกนักโบราณคดีอีกวัน ๑

มิศเตอร์ดอเรลล์ ซึ่งเคยเป็นเลขานุการอยู่สถานทูตสยามที่ปารีสครั้งพระยาสุริยานุวัตร คน ๑

มองสิเออเดอฟรานซ์กับภรรยาและลูกสาว แกเคยเป็นราชทูตฝรั่งเศสอยู่กรุงเทพ ฯ ในเวลาเมื่อไทยกับฝรั่งเศสยังเป็นอริกัน คุ้นและชอบกันส่วนตัวมาแต่ครั้งนั้น คน ๑

มองสิเออลาแฟฟปองตาลิส Lafevre Pontalis เคยเป็นราชทูตฝรั่งเศสอยู่กรุงเทพ ฯ แต่รัชกาลที่ ๕ มาจนเมื่อฉันออกจากมหาดไทยแล้ว คน ๑

ศาสตราจารย์ Sylvain Levi ซิลแวงเลวี ของมหาวิทยาลัยก็ขอนัดวันมาหา

เมื่อวันก่อนได้ไปตัดเสื้อที่ร้านมอติเมอร์ ซึ่งเป็นเจ้าจำนำของไทย เพราะเขาได้เขียนจดหมายส่งมาดักไว้ที่สถานทูตตั้งแต่รู้ข่าวในหนังสือพิมพ์เมืองลอนดอนว่าฉันจะมา ว่าจะขอตัดเสื้อเหมือนเมื่อฉันมาครั้งก่อน วันนี้เวลา ๑๐ นาฬิกาไปตัดเสื้ออีฟนิงเดรสที่ร้านปูล ซึ่งมีเกียรติว่าวิเศษสุดในการตัดเสื้อผู้ชายให้ลองทำดูชุด ๑ ราคาแพงขึ้นไปกว่าร้านมอติเมอร์ไม่เท่าใดนัก ห้างตัดเสื้อใน

เมืองลอนดอนที่เป็นห้างสำคัญเช่นห้างปูลก็ดี มอติเมอร์ก็ดี เดี๋ยวนี้มาตั้งร้านสาขาในเมืองปารีสด้วย เมื่อรับสั่งแล้วส่งรายการให้ไปตัดและเย็บที่เมืองลอนดอนเสร็จแล้วเอามาให้ผู้สั่งที่ปารีสก็ได้ หรือไปส่งให้ที่เมืองไหนก็ได้ ที่เขาทำเช่นนี้เพราะปารีสเป็นที่สำนักคนผ่านไปมาแต่จาตุรทิศ ผู้ที่อยากได้เสื้อผ้าอังกฤษแต่ไม่มีเวลาที่จะรอมักหันไปตัดที่ร้านพวกฝรั่งเศส เขาจึงมาตั้งร้านสาขาดักทาง ที่ส่งรายการไปให้ตัดและเย็บที่เมืองลอนดอนนั้น เขาชี้แจงว่าช่างและผู้เชี่ยวชาญของเขารวมกันอยู่เป็นแหล่งใหญ่ที่ลอนดอน ถ้าจะมีช่างสำหรับตัดและเย็บขึ้นต่างหากที่ร้านสาขาก็จะทำดีไม่ได้เท่าที่ลอนดอน และการส่งไปทำที่ลอนดอนนั้นเป็นแต่เสียเวลาส่ง ๑ วัน กับต้องเสียภาษีให้รัฐบาลฝรั่งเศสเมื่อส่งเสื้อมาทำให้ราคาแพงขึ้นเล็กน้อยเท่านั้น สังเกตดูผู้จัดการห้างปูลพูดจาดีจึงลองถามเขาต่อไปว่า เพราะเหตุใดอังกฤษจึงทำเสื้อผ้าสำหรับผู้ชายดีกว่าฝรั่งเศส และฝรั่งเศสจึงทำเสื้อผ้าสำหรับผู้หญิงดีกว่าอังกฤษ เขาบอกอธิบายว่าเพราะวิสัยของคนอังกฤษทำอะไรแล้วไม่ใคร่ชอบรื้อถอนเปลี่ยนแปลง เป็นแต่แก้ไขเล็กน้อยตามสมัย แต่แบบอย่างที่เป็นหลักยังยืนอยู่เสมอ ข้อนี้พึงสังเกตได้ เช่น แบบเสื้ออีฟนิงเดรสเมื่อ ๔๐ ปีมาแล้วกับเดี๋ยวนี้ก็ไม่เปลี่ยนแปลงแปลกกันอย่างใดนัก แต่ฝ่ายพวกชาวคอนติเนนต์นั้นเบื่อง่าย ชอบเปลี่ยนแปลง ได้แบบอังกฤษไปมักเอาไปแก้ไขตามใจรักให้คลาดเคลื่อนก็กลายไปต่าง ๆ คนจึงคงนิยมเสื้อผ้าที่อังกฤษทำ แต่เครื่องแต่งตัวผู้หญิงนั้น เพราะผู้หญิงนิยมในการเปลี่ยนแปลงแบบอย่าง ความคิดที่จะเปลี่ยนแปลง นิสัยอังกฤษสู้ฝรั่งเศสไม่ได้คนจึงนิยมเสื้อผู้หญิงของฝรั่งเศสด้วยประการฉะนี้ ออกจากร้านปูลไปดู "ซาลอง" ที่แสดงรูปภาพและของฝีมือช่างซึ่งเป็นงานประจำปี อยู่ในตึกซึ่งเรียกว่าวังใหญ่สำหรับมีการแสดงพิพิธภัณฑ์ชั่วคราว มีรูปศิลากับรูปแบบอย่างปลูกสร้าง และ

รูปแกะ รูปพิมพ์อยู่ชั้นล่าง รูปเขียนอยู่ชั้นบน มีของงามน่าดูมากมายเหลือที่จะพรรนณา ได้ทราบในเวลาต่อมาว่าท่านพวกกรรมการซาลองเป็นช่างอย่างสมัยเก่า ไม่ใคร่ปล่อยให้ของอย่างสมัยใหม่เข้าไปนัก แต่ก็หลุดเข้าไปได้บ้าง ดูแต่ห้องรูปปั้นอยู่กว่า ๒ ชั่วโมง พักกินกลางที่ภัตตาคารเขามีอยู่ในนั้น แล้วดูรูปเขียนต่อไปอีก ๓ ชั่วโมงจนเวลาเย็นและเดินไม่ไหวแล้วจึงขึ้นรถไปกินน้ำชาที่ภัตตาคารในวะนะบัวเดอบอลอย ๑๘ นาฬิกาจึงกลับสถานทูต วันนี้หญิงพูนไปหาเครื่องแต่งตัว ไม่ได้ไปด้วยในตอนกลางวัน ครั้นเวลาค่ำไปกินอาหารที่ภัตตาคารแห่ง ๑ ชื่อ Prunier (ถนัดทำหอย และกุ้ง ปู ปลา) กินแล้วไปดูละคอนเล่นรีวิวที่โรงฟอลิเบอแยร์ ที่เรียกว่ารีวิวกระบวนเล่นเป็นทำนองเดียวกันหมดทุกแห่งที่ได้เห็นมา ตรงกับที่ไทยเราเรียกว่าเล่นสลับฉาก หรือเช่นที่ลิเกเล่นแต่สมัยเมื่อแรกมีขึ้นในกรุงเทพ ฯ สัก ๔๐ ปีมาแล้ว เรียกว่า "เล่น ๑๒ ภาษา" คือการเล่นนั้น ร้องก็ดี เต้นรำก็ดี เล่นชิงช้าก็ดี เล่นกลก็ดี ผูกเป็นเรื่องเตร็ดก็ดี อย่างหนึ่งออกมาเล่นสักครู่หนึ่ง แล้วก็เปลี่ยนเป็นเรื่องอื่นต่อไป มีดนตรีทำในเวลาเล่น และมีเวลาหยุดพัก ๑๐ นาที สองระยะบ้าง สามระยะบ้างจนเที่ยงคืนเลิก น่าดูในกระบวนเล่นอย่าง ๑ กับในกระบวนทำฉากและฉายแสงไฟฟ้าให้หรูหราเป็นแสงและสีต่าง ๆ ด้วยอีกอย่าง ๑ แต่ที่โรงฟอลิเบอแยร์ซึ่งเขาว่าเป็นโรงเอกในกรุงปารีสนี้ กระบวนเล่นนี้แปลกกว่าที่เคยเห็นมาในเมืองเยนัวและเมืองนีส ด้วยนางละคอนมิใคร่มีความอดสู บางทีแต่งตัวนุ่งกระโปรงแต่บั้นเอวลงไป เหนือขึ้นไปตัวเปล่าเปลือยให้เห็นล่อนจ้อนหมด หรือมิฉะนั้นแต่งตัวปกปิดออย่างหรูหราแต่ข้างหน้า ข้างหลังเปิดที่ควรอายไว้ให้เห็นแต่บั้นเอวลงไปจนถึงเท้า น่าขายหน้ากว่าน่าดู นี่เป็นแบบสมัยใหม่ แต่ก่อนมานางรำที่แต่งตัวให้เห็นอย่างว่าเปลือยกายเหมือนเช่นพวกที่เข้าไปเล่นละคอนม้าใน

กรุงเทพ ฯ เขาย่อมใส่เสื้อและกางเกงยืดทำให้เหมือนสีเนื้อ นี้ให้เห็นเนื้อจริง ๆ ทั้งตัว แต่ก็ไม่เห็นงดงามน่าดูอย่างไร น่าเรียกว่านางเปลือยยิ่งกว่านางรำ แต่มิได้เปลือยทุกตอนไป โดยมากเขาแต่งให้งามหรูหรา ถ้าจะเปลือยก็เพียงเท้าขึ้นมาหาโคนขากับไหล่ลงมาหาอก บางทีเปลือยท้องเล็กน้อยไม่ถึงน่าอดสู ที่เมืองเยนัวและเมืองนีสก็เปลือยแต่เพียงเท่านั้น

วันที่ ๒๕ วันนี้กระทรวงธรรมการฝรั่งเศสจัดให้ศาสตราจารย์คน ๑ ชื่อชัสเส่ Chessé ผู้เชี่ยวชาญการศิลปากร และพูดภาษาอังกฤษได้คล่องแคล่วมาประจำสำหรับพาเราเที่ยวดูสถานที่และการต่าง ๆ ตามหมายสั่งของกระทรวงต่างประเทศฝรั่งเศส ท่านผู้นี้มีตำแหน่งเป็นเลขานุการในกรรมการสำหรับพาพวกอเมริกันที่ท่องเที่ยวศึกษาในประเทศฝรั่งเศส และเป็นผู้รู้กระบวนศิลปากรชำนิชำนาญจริง ๆ ถามถึงอะไรบอกอธิบายได้ชัดเจนแจ่มแจ้ง ทั้งรู้จักพวกนายช่างและนักปราชญ์ต่าง ๆ กว้างขวาง เราจะปรารถนาอันใดดูแกอาจทำให้ได้ดังใจทุกอย่าง ได้อาศรัยแกจัดการพาเที่ยวแต่นี้ไปเป็นประโยชน์มาก

เวลา ๑๐ นาฬิกา ไปดูแฟร์เมืองปารีส คือตลาดนัดอวดสินค้า ซึ่งมีปีละ ๑๕ วัน (ปีนี้เป็นปีที่ ๕ แต่เขาได้เริ่มจัดมา ได้ยินว่าเมืองไลป์ซิลในเยอรมนีคิดมีขึ้นก่อน อังกฤษก็เอาอย่างไปจัดเมื่อสัก ๓ ปีมาแล้ว เช่นเดียวกับฝรั่งเศส) ทำนองเดียวกับงานระดูหนาวของเรา แต่เขาจัดโดยวางหลักฐานเพื่อประโยชน์เศรษฐกิจของชาติเป็นสำคัญ คือว่าใครคิดทำสินค้าอย่างใดให้ดีขึ้นหรือแปลกกว่าแต่ก่อนก็มาเช่าร้านอวดสินค้าของตน แต่ไม่ขายย่อยแก่ผู้ไปดู ขายแต่แก่ผู้จะรับซื้อคราวละมาก ๆ เอาไปจำหน่ายย่อยตามร้าน ส่วนคนดูนั้นใครจะเข้าไปดูต้องซื้อตั๋ว บริเวณที่อวดสินค้ากว้างขวางใหญ่โตมาก จะเดิรดูให้ทั่วในวันเดียวเห็นจะไม่ได้ จัดเป็นตอน ๆ ตามประเภทสินค้า เช่น

เครื่องไฟฟ้า เครื่องแต่งเรือน เครื่องแต่งตัว เครื่องเล่น ต่างก็อยู่เป็นหมู่ ๆ กัน มีคนคอยแสดงคุณวิเศษของสินค้าและแจกกระดาดบอกชื่อและตำแหน่งแห่งที่ของผู้ทำทุกร้านไปจนรับไม่ไหว วันนี้เป็นวันอาทิตย์ว่างงานมีคนไปดูมากมายเหลือเกิน พวกเราไปดูแม้มีท่านผู้เป็นเจ้าพนักงานอำนวยการมาพาก็เบียดคนทนไม่ไหว แต่น่าดูนัก จึงขอผัดว่ารุ่งขึ้นจะไปดูอีก

เวลาบ่ายไปบ้านมองสิเออวิโบด์ ช่างทองซึ่งมีชื่อเสียงคน ๑ อายุจะยังไม่ถึง ๔๐ แต่เป็นช่างทองอย่างพ่อสอนลูกสืบสกุลกันมาถึง ๓ ชั่วคน ดีทั้งความคิดและฝีมือ มีความสามารถตั้งแต่คิดและเขียนแบบอย่างทั้งแกะพิมพ์เหล็ก (เช่นทำเหรียญต่าง ๆ) และทำรูปพรรณ มีห้องทำงานอยู่ในเรือนของตน และทำเองกับลูกมืออีกคน ๑ เท่านั้น แกบอกว่าช่างเช่นแกเป็นช่างอย่างโบราณ เดี๋ยวนี้สูญไปเสียมากแล้ว แต่ตัวแกคิดถึงชื่อเสียงซึ่งปู่และบิดาได้มีมาและได้พยายามฝึกสอนแกไว้ จึงได้คงทำอยู่ตามคติโบราณ ช่างทุกวันนี้มักชอบประจบคนซื้อเห็นคนนิยมแฟชชั่นอย่างไรก็ทำอย่างนั้น สุดแต่ให้คนซื้อมากได้กำไรมากเป็นประมาณ ส่วนของแก ๆ คิดเห็นงามอย่างไรแกก็ทำอย่างนั้น จะมีใครซื้อหรือไม่ซื้อก็ตามไม่เป็นข้อสำคัญ ตามความคิดของแกเห็นว่าของที่ทำตามแฟชชั่นนั้นเมื่อแฟชชั่นเปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่นของนั้นก็ตาย ต้องยุบทำตามแฟชชั่นใหม่ แต่ของแกเพราะไม่ถือแฟชชั่น ทำแล้วก็มีชีวิตอยู่เสมอ ถามว่าของที่แกทำนั้นแกขายแก่คนจำพวกไหน แกบอกว่าผู้ที่ซื้อมักจะเป็นพวกที่ชอบความคิดและฝีมือของแก หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่งก็อยู่ในพวกที่รู้จักแกที่เป็นผู้ซื้อ ถามว่าคิดเองทำเองโดยลำพังตัวเช่นนี้ไม่หนักแรงมากหรือ แกตอบว่าหนักแรงมาก บางทีก็มีความลำบาก (เห็นจะหมายความว่ามีเวลาอัตคัดขัดสนบ้างในเวลาหาคนซื้อไม่ได้) แต่เพราะความรักวิชชาของตระกูลจึงทำอยู่ เวลานี้มีลูกชายอายุพึ่ง

ได้ ๒ ขวบ ตั้งใจว่าจะสอนวิชาให้ทำสืบสกุลเป็นชั่วที่ ๔ ต่อไป แกเอาของที่แกทำออกมาให้ดูหลายสิ่ง ชอบเหรียญชัยสงครามของแกเหรียญ ๑ ด้าน ๑ ทำเป็นศีรษะนางชัยใส่พวงมาลา แต่หน้านางชัยนั้นทำให้เห็นเศร้า (อธิบายว่าถึงชะนะก็จริง แต่ไม่ยินดี) อีกด้าน ๑ ทำหมวกกับเครื่องแต่งตัวทหารกองอยู่กับพื้นดินตรงที่ฝังศพ (อธิบายเหตุไม่ยินดีที่มีชัยเพราะคนตายมากนัก) ต่อออกไปถึงพื้นเหรียญทำเป็นรัศมีมีอาทิตย์อุทัย (อธิบายความหวังใจว่าจะไม่เป็นเช่นนั้นอีก) เราชอบใจชมความคิด แกก็ให้เป็นที่ระลึกเหรียญ ๑ บอกว่าผู้ที่ชอบความคิดของแกมีไม่สู้มากนัก ส่วนเครื่องรูปพรรณที่แกคิดทำนั้นดูอยู่ข้างแปลกออกนอกเรื่องของที่ทำขายกันเป็นสามัญมันไปคล้ายกับของไทยแต่โบราณ จึงนัดให้มองสิเออวิโบด์กับมารดาและภรรยาของเขามากินกลางวันที่สถานทูต จะให้ดูเครื่องทองของไทยอย่างโบราณที่เจ้าหญิงเอามาแต่งตัวคราวนี้ ต่างก็ยินดีรับเชิญ

กินกลางวันที่สถานทูต เชิญศาสตราจารย์ Chassé ผู้นำเที่ยวมากินด้วย ครั้นเวลาบ่าย ๑๗ นาฬิกา ไปกินน้ำชาที่บ้านมิศ Getty ซึ่งเคยไปกรุงเทพ ฯ ๒ ครั้ง และมีพิพิธภัณฑ์ของตนเอง แกชวนเจ้าหญิงรัสเซียลูกแกรนด์ดุ๊คปีเตอร์บรมวงศ์ของเอมปเรอกับเจ้าชายสามี และศาสตราจารย์ชิลแวงเลวีมากินด้วยให้พบปะคุ้นเคยกัน เวลาค่ำกินอาหารแล้วไปดูละคอนออปะราพวกรัสเซียเล่นที่โรงเอลิเซ่

วันที่ ๒๖ ไปดูแฟร์ (งานระดูหนาว) ของปารีสซ้ำอีก วันนี้คนไม่แน่น ท่านผู้อำนวยการมารับและแต่งให้เจ้าพนักงานที่รู้ภาษาอังกฤษพาเที่ยวดู สังเกตดูของที่คิดประดิษฐ์ทำในปัจจุบันหันไปทางแบบสมัยใหม่เป็นพื้น ทั้งเครื่องใช้และเครื่องแต่ง ถ้ามิใช่รูปภาพแล้วดูก็งามดี แต่รูปภาพสมัยใหม่ตาเรายังเห็น

งามที่ตรงไหน กลับมากินกลางวันกับพวกมองสิเออวิโบด์ ช่างทองที่สถานทูตได้ให้ดูเครื่องประดับฝีมือไทยพากันชมและชอบมาก เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกาไปดูโรงละคอนสมัยใหม่ ชื่อว่าบิกเคน เป็นของบารอน รอทไชลด์ มหาเศรษฐีลงทุนถึงยี่สิบหกล้านแฟรงก์ สร้างขึ้นเมื่อไม่ช้ามานัก ท่านผู้อำนวยการพามาดูแบบอย่างที่สร้างเป็นสมัยใหม่แท้ คือจะหนีแบบโรงละคอนสมัยเก่าได้เพียงเท่าใดเป็นหนีหมดทุกอย่าง แต่ให้อวดได้ว่าดีกว่าอย่างเก่า เป็นต้นว่ากระบวนปั้นและจำหลักลวดลายเลิกหมด ทำเกลี้ยง ๆ แต่ระบายสีให้เข้ากับฉายแสงไฟฟ้าประกอบให้เห็นงาม ที่คนนั่งดูก็ให้เห็นละคอนได้ถนัดทุกชั้น ข้อนี้เขาบอกอธิบายว่า โรงละคอนสมัยเก่านั้นดีแต่พวกเศรษฐีนั่ง ทั้งจะดูละคอนและดูกันเอง ถ้าคนจนก็มิใคร่เห็น ในโรงละคอนสมัยใหม่เขาคิดจะให้ดูละคอนเป็นสำคัญ ไม่ปรารถนาจะให้มีที่สำหรับคนดูอวดตัวเอง ดังนี้ ยังดีกว่าโรงละคอนสมัยเก่า เช่นโรงออปะราใหญ่ของรัฐบาลเป็นต้นอีกอย่าง ๑ ที่ใช้แรงไฟฟ้าในที่ทั้งปวง ตั้งแต่เปลี่ยนฉากและฉายแสงให้แลเห็นเป็นเมฆหมอก เป็นต้น มิต้องใช้แรงคนเท่าใดนัก น่าพิศวง แต่ห้องผู้บังคับไฟฟ้าซึ่งอยู่ข้างม่านที่ในโรง-ละคอนมีกลไก เครื่องเปิดปิดไฟฟ้าไม่รู้ว่าสักกี่ร้อยอันอยู่รอบห้องนั้น ผู้บังคับกับลูกมืออีกคน ๑ หรือสองคน อาจจะสั่งการด้วยไฟฟ้าได้ทั่วทั้งนอกและภายในโรงละคอน แต่คงจะต้องเรียนนานตั้งปีกว่าจะทำได้

ที่ในโรงละคอนนั้น ตอนริมคนเข้าห้องมีห้องแสดงรูปภาพสมัยใหม่อยู่ห้อง ๑ กำลังมีรูปภาพแสดงจึงแวะเข้าไปดู ท่านผู้พาบอกความเห็นแตกต่างกันเองตั้งแต่ก่อนเข้าในห้อง ท่านคนหนึ่งบอกว่าน่าดู แต่ท่านคนที่สองบอกว่าน่าเกลียด ดูเหมือนกับจะลองใจเราว่าจะเห็นอย่างไร จึงตอบเขาว่าความรู้ของเรายังไม่พอที่จะดูให้เห็นงามได้ ลองถามถึงราคารูปแผ่นหนึ่งซึ่งเห็นยุ่งกว่า

เพื่อน เขาบอกว่า ราคาสองแสนแฟรงก์ด้วยผู้เขียนตายแล้ว คิดไม่เห็นว่าใครจะซื้อ จึงพูดกับเขาต่อไปว่า ที่ตัวช่างผู้เขียนจะตีราคารูปภาพของตนให้สูงสักเท่าหนึ่งเท่าใดนั้นพอจะเข้าใจได้ เพราะใครเขียนก็ย่อมถือว่าของตัวดี แต่ผู้เป็นเจ้าของเงินนั้นจะเลือกซื้อรูปไหน ๆ ก็ได้ เหตุใดจึงยอมเสียเงินมากมายซื้อรูปอย่างนี้ ยังคิดไม่เห็น เขาบอกอธิบายว่า ธรรมดารูปภาพนั้นยิ่งนานราคายิ่งแพงขึ้น รูปที่ท่านคนหนึ่งเขียนในเวลาเมื่อยังไม่มีชื่อเสียง ราคาเปรียบว่าราว ๑๐๐ บาท ต่อมาช่างคนนั้นมีชื่อเสียงเป็นคนสำคัญขึ้น รูปภาพฝีมือช่างคนนั้นราคาก็สูงขึ้น เมื่อช่างคนนั้นตายเสียแล้ว ราคารูปภาพก็อาจขึ้นไปถึง ๑๐,๐๐๐ บาท ยิ่งนานไปราคาฝีมือช่างคนนั้นก็ยิ่งขึ้นไปอีก เพราะเป็นของหายากยิ่งขึ้นทุกที การที่ซื้อรูปภาพของช่างฝีมือดีจึงนิยมกันว่าเหมือนอย่างฝากเงินไว้ในธนาคาร ต่อไปเมื่อตนเองหรือลูกหลานจะขายย่อมได้ราคาที่แพงเป็นกำไรมากกว่าได้ดอกเบี้ยฝากเงินในธนาคาร ผู้มีทรัพย์จึงมักซื้อรูปภาพดี ๆ ไว้ การที่ซื้อรูปภาพสมัยใหม่กล้าให้ได้ราคาแพง ๆ ก็ด้วยเชื่อว่ามหาชนจะนิยมรูปภาพอย่างนี้ในภายหน้า ฟังเขาว่าก็ชอบกล แต่ก็เห็นว่ามีเสี่ยงภัยอยู่เหมือนกัน ถ้าภายหน้าคนเบื่อรูปภาพสมัยใหม่ก็คงต้องขาดทุน

ออกจากโรงละครบิ๊กเคน ไปดูโรงงานของช่างปั้น ชื่อมองสิเออร์กิลวิกซึ่งเป็นช่างผู้มีชื่อเสียงอยู่ในเวลานี้คน ๑ มองสิเออร์กิลวิกนี้เป็นชาวมณฑลปริตานี เดิมเป็นคนเดินเรือ ไม่ได้ศึกษาวิชาเบื้องต้นเหมือนผู้อื่น หากมีอุปนิสัยในการช่าง แต่ลองปั้นก็ปรากฏว่าเป็นผู้มีความคิดและฝีมือดียิ่งขึ้นเป็นอันดับมา จนถึงรัฐบาลและนคราทรชอบว่าจ้างให้ทำอนุสรณ์สงครามเป็นหลายแห่ง สังเกตดูของที่แกทำดูเจือไปทางสมัยใหม่ แต่ไม่ถึงเสียงาม ความคิดของแกในเรื่องอนุสรณ์นั้น แกเห็นว่าการที่ทำรูปฉะเพาะบุคคลเช่นแม่ทัพนายกองที่มีชื่อ-

เสียงไม่เป็นยุติธรรม เพราะคนทั้งหลายอื่นที่ได้รับทุกข์ภัย หรือได้เป็นกำลังให้ได้ชัยชนะมีมาก ควรจะทำอนุสรณ์ให้จับใจคนดูเป็นสำคัญจะเป็นรูปอะไรก็ได้ เหมือนอย่างอนุสรณ์สงครามซึ่งเขาว่าให้แกทำที่เมืองปริตานี แกไปเลือกหาได้ตาแก่คนหนึ่ง ซึ่งลูกหลานตายในสงครามมากกว่าผู้อื่น เอามาเป็นแบบทำรูปตาแก่คนนั้นยืนสลดสดโศรกเป็นอนุสาวรีย์สงคราม ดังนี้เป็นต้น แกเป็นทั้งช่างปั้น ช่างเขียน และแกะพิมพ์อยู่ในจำพวกช่างทำแต่ตามใจตน ดังช่างทองที่ได้พรรนณามาแล้ว

วันอังคารที่ ๒๗ เข้าไปดูพิพิธภัณฑสถานจีเมต์ ซึ่งเก็บของโบราณทางประเทศตะวันออก ผู้จัดการมารับและพาดูพิพิธภัณฑสถานนี้ เคยดูเมื่อมาคราวก่อนกำลังแรกตั้ง มองสิเออร์จีเมต์ตัวเจ้าของนำพาดูของ เดียวนี้เจ้าของขายรัฐบาลรับเป็นพิพิธภัณฑสถานของชาติแห่ง ๑ ได้ตกลงกับผู้จัดการในเรื่องแลกเปลี่ยนของเหลือกันกับพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครในกรุงเทพ ฯ ต่างฝ่ายจะฉายรูปของเหลือส่งให้กัน แล้วเลือกและแลกกันตามต้องการ แล้วไปกินกลางวันกับมิศเกตตี้ วันนี้แกเชิญพวกนักปราชญ์คนสำคัญในทางโบราณคดีฝ่ายตวันออกมาให้รู้จักหลายคน เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกาไปสถานทูตเดนมาร์กเฝ้าเจ้ารัชชทายาทเดนมาร์กซึ่งเสด็จมาทำพิธีก่อฤกษ์สมาคมสถานของพวกชาวเดนมาร์กในปารีส โดยฐานคุ้นเคยกันมาแล้วอย่างสนิทสนมดี ออกจากสถานทูตเดนมาร์กเห็นยังวัน (หญิงพิลัยยังเจ็บไปไหนไม่ได้) จึงพาหญิงพูนไปขึ้นหอสูงของไอเฟล ยังคงอย่างเดิมเช่นฉันเห็น ๔๐ ปีมาแล้วหมดทุกอย่างจนคนตัดรูปด้วยกระดาษดำ ซึ่งใครขึ้นหอต้องรู้จักและมักจ้างให้ตัดโดยมาก เวลาค่ำไปดูออปะราที่โรงหลวง มีคนดูแน่นเต็มโรง แต่ส่วนพวกเรานั้นท่านประธานาธิบดีประเทศฝรั่งเศสมีแก่ใจอนุญาตให้นั่งดูในบ๊อกส์สำหรับประธานา-

ธิบดี (แต่เราก็กลายเป็นวัตถุให้คนดูกับละคอนด้วยอีกอย่างหนึ่ง) หาไม่ก็จะหาที่ดูไม่ได้ในคืนนี้ ละคอนเล่นออปะราของวากเนอร์เยอรมัน เรื่องวัลกีรีเวลาเมื่อปิดม่านเปลี่ยนฉาก ท่านเจ้ากรมออปะรามาหาและพาเที่ยวดูโรงละคอนนั้นทางหน้าโรงและในโรง จนได้ไปแสดงคำสรรเสริญแก่พระเอกนางเอกถึงในห้องที่เขาแต่งตัว เป็นอันได้ดูทั่วถึงทั้งโรงละคอน สังเกตดูโรงออปะราหลวงอยู่ข้างคร่ำคร่าโทรมไปกว่าเมื่อเห็นครั้งแรก เขาว่าเพราะเป็นเวลาที่เศรษฐกิจฝืดเคือง รัฐบาลต้องประหยัดเงินจ่ายต้องลดเงินบำรุงลงจึงเป็นเช่นนั้น

วันพุธที่ ๒๘ พฤษภาคม เวลาเช้าไปดูพิพิธภัณฑสถานโรแดง เป็นที่เก็บรูปภาพของช่างปั้นวิเศษผู้หนึ่งชื่อโรแดง ช่างปั้นคนนั้นทำพินัยกรรมโอนบ้านของตน (เป็นบ้านโบราณมีโรงสวดอยู่ด้วย) ซึ่งซื้อไว้ด้วยกำไรที่ทำการให้แก่บ้านเมือง รัฐบาลจึงให้จัดเป็นพิพิธภัณฑสถานเพื่อรักษาเกียรติยศของช่างคนนั้น ผู้จัดการพิพิธภัณฑสถานมาคอยรับและพาดูอภินิหารของโรแดงนั้นเดิมเมื่อยังเป็นหนุ่มก็ทำตามกระบวนช่างอย่างเก่าฝีมือดีพอใช้อยู่แล้ว มาคิดยักเยื้องเป็นกระบวนอื่นเมื่อภายหลัง โดยประสงค์ให้จับใจคนเป็นสำคัญ ไม่เอาแต่ตามที่นิยมกันมาว่าเป็นต้นว่าทำรูปนางเปลือยขึ้น แล้วต่อยหัวและแขนขาทิ้งเสีย คงไว้แต่ตัวอวดฝีมือให้ดูเพียงเท่านั้นก็ให้เห็นงาม อีกรูป ๑ ทำแต่เป็นมือใหญ่กำรูปมนุษย์ไว้ให้เข้าใจว่า มนุษย์ทั้งหลายย่อมอยู่ในมือพระเป็นเจ้าฝีมือแกดีจริง ๆ เป็นแต่ความคิดแปลกไปจากแบบแผนที่นิยมกันอยู่ในสมัยนั้นก็ต้องถูกติเตียนอื้อฉาวอยู่คราวหนึ่ง แล้วก็ต้องยอมนับถือถึงยกเป็นมือครูคน ๑ ออกจากนั้นไปแวะซื้อหนังสือที่ร้านสมิทแอนด์ซัน หาหนังสือที่ชอบใจได้สดวกดีมาก กลับมากินกลางวันที่สถานทูต พระองค์อาทิตย์กับหม่อมและเซอเซซิล-ทอมสัน (ครูนักสืบ) ผู้จัดการพิพิธภัณฑ์โรแดง นายสะโตนกับภรรยา (แหม่ม

คะทะริน) มากินด้วย เวลาบ่ายไปดูโรงทำหนังฉายของบริษัทโกมองต์ เขาพาให้ดูหมดทุกอย่าง วิธีทำหนังฉายเป็นอย่างไร ได้เคยอ่านในหนังสือบ้างแล้ว เมื่อมาเห็นตัวจริงจึงเข้าใจได้ชัด ว่าทำยากลำบากเพียงใด เวลานี้กำลังนิยมทำหนังพูด เขาเลยเชิญให้เราพูดเขาจะฉายรูปให้ดู เมื่อเข้าไปพูดให้เขาฉายได้ความรู้อีกอย่าง ๑ ว่าพวกตัวหนังนั้นลำบากด้วย เรื่องร้อนไฟฟ้าที่ฉายแสงสว่างอยู่รอบตัวมิใช่เล่นทีเดียว อย่างเราแม้เป็นชาวเมืองร้อนจะทนสักครึ่งชั่วโมงก็เห็นจะไม่ไหว การที่ฉายหนังนั้นแสนยาก ได้เห็นเขาฉายเรื่อง ๑ กำลังคนนั่งฟังร้องเพลงในภัตตาคารอันหนึ่ง บอกว่าภาพตรงนั้นหนังจริงจะฉายเพียงสัก ๕ นาที แต่ฉายมาวันหนึ่งแล้วยังไม่สำเร็จ เขาขอให้เรากลับไปอีกครั้ง ๑ ในวันเสาร์ จะให้ดูหนังเราพูดที่เขาฉายไว้ เวลาค่ำเชิญศาสตราจารย์เลวีกับศาสตราจารย์ฟูเชต์นักปราชญ์โบราณคดีคนสำคัญมาเลี้ยง

เมืองปารีส ประเทศฝรั่งเศส

วันที่ ๒๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

ถึง หญิงเหลือ

เมื่อพ่อจะมามีผู้ขอหลายคนว่าให้พ่อแต่งหนังสือเล่าเรื่องมายุโรป เหมือนอย่างเมื่อแต่งนิราศเมื่อครั้งไปนครวัด แต่นึกไม่ออกว่าจะแต่งอย่างไร เพราะสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพรรณนาไว้ในหนังสือไกลบ้านเสียหมดแล้ว พ่อจะพรรณนาซ้ำก็จืด และสำนวนของพ่อก็สู้ท่านไม่ได้ จึงเป็นแต่เขียนจดหมายเล่าระยะทางให้เธอฟัง ฉะบับแรกได้บอกให้นายเดชถือไปถึงเธอจากเกาะหมาก แล้วได้เขียนส่งต่อมาอีก ๒—๓ ฉะบับ ครั้นมาถึงยุโรปตั้งแต่ขึ้นบกที่เยนัว อ่านหนังสือไกลบ้านสอบดูได้ความว่ามีหลายแห่ง และมีกิจการหลายอย่างที่สมเด็จ-

พระพุทธเจ้าหลวงมิได้ทรงพรรณนาไว้ในหนังสือไกลบ้าน จึงคิดว่าจะแต่งนิราศยุโรปอีกเรื่อง ๑ ให้แปลกกับหนังสือไกลบ้านได้ จะเอาหนังสือที่เขียนถึงเธอนั้นเป็นโครง แต่ต้องเขียนขยายให้ยาวออกไป ทำให้จำเป็นต้องส่งถึงเธอช้าไป เพราะหาเวลาเขียนได้โดยยาก ตั้งแต่เช้าตลอดจนถึงเวลานอนไม่มีเวลาหยุดพัก มีเวลาเขียนหนังสือแต่ตอนตื่นนอนจนถึงเช้า ๑๐ นาฬิกาครึ่ง ซึ่งเริ่มทำการตามโปรแกรมถึงวันละ ๓ พัก เช้าพัก ๑ บ่ายพัก ๑ ค่ำอีกพัก ๑ เวลาจะนอกกลางวันก็ไม่มี แต่ได้รู้เห็นมาก เพราะไปถึงไหนรัฐบาลเขาเอื้อเฟื้อทุกแห่ง จะปรารถนาอย่างไรดูเหมือนจะได้หมดทุกอย่าง ยังซ้ำมีพวกที่คุ้นเคยชอบพอเชิญเลี้ยงดูจนรับไม่ไหว เดิมได้กำหนดไว้ว่าจะไปจากปารีสวันที่ ๕ มิถุนายน รายการต่าง ๆ ที่จะต้องทำมากเกินเวลา ถึงต้องขยายวันอยู่ปารีสออกไปอีก ๓ วันจะไปลอนดอนต่อวันที่ ๘ มิถุนายน

หญิงพิลัยที่เจ็บที่เมืองนีสนั้นหายเจ็บแล้ว เมื่อวานนี้ได้ออกไปขี่รถเที่ยวเล่นแต่ว่ายังเพลียเพราะอยู่แต่ในที่นอนมาเสียกว่า ๑๐ วัน เจ้าพี่หญิงพูนนั้นสบายดีไปดูที่สลักสำคัญไปกับพ่อแต่ที่ไม่สลักสำคัญเธอไปธุระของเธอต่างหาก คือไปทำเครื่องแต่งตัวเป็นต้น ออกจะหลงพวกผู้หญิงทำเครื่องแต่งตัวเหมือนกับหญิงพิลัยหลงนางพยาบาลฝรั่ง ได้ไปดูโรงละคอนทั้งข้างนอกข้างใน และได้ไปดูโรงทำหนังฉาย ถูกเขาขอฉายด้วยได้เล่าไปที่โสฬศแล้ว บ่นถึงเธอไม่ขาดวัน หวังใจว่าจะมีความสุขสบายอยู่ด้วยทุกคน

(พระนาม) ดำรงราชานุภาพ

วันพฤหัสบดีที่ ๒๙ เป็นวันนักขัตฤกษ์แอสเซนชั่น (พระเยซูขึ้นสวรรค์) เขาหยุดงานและไปวัดกัน จะไปห้างหรือที่อื่นไม่สดวก นึกอยากฟังทำนองสวดของพวกคฤสตังนิกายตวันออกอีกสักครั้งหนึ่งจึงไปที่วัดรัสเซียในปารีส แต่คน

แน่นและเพิ่มเติมเข้าไปเสมอจะฟังอยู่ช้าเห็นว่าจะไปยืนกึดที่พวกที่เขาเป็นคฤส-ตังจึงกลับออกมาเลยไปดูการแสดงพฤกษชาติที่เขามีประจำปี คืออวดต้นไม้ดอกต่าง ๆ และอวดเครื่องแต่งเครื่องทำสวนต่าง ๆ เมื่อกลับออกมาเวลายังมีจึงเลยไปห้าง ซึ่งที่จริงมิได้ปิดหมดดังกล่าวกัน เห็นจะเป็นเพราะในปัจจุบันชาวเมืองนี้เลื่อมใสในการหาทรัพย์ยิ่งกว่าไหว้พระสวดมนต์เสียโดยมาก ปลาดอยู่ที่ฉันมาปารีสคราวนี้ไม่นึกอยากไปเที่ยวห้างขายของเหมือนเมื่อมาคราวก่อน เมื่อผ่านร้านแลดูของที่ขายมันพร่าตาไปหมด เห็นจะเป็นเพราะเหตุที่รถยนต์ในท้องถนนมันสับสนกันมากนักจะไปแวะเวียนที่ไหนก็ไม่สดวก แม้แต่ตรงไปตรงมาก็ต้องหยุดคั่งร่ำไป และต้องอ้อมค้อมไปตามสายถนนที่เขาบังคับให้รถเดินเพื่อมิให้รถสวนกัน เมื่อรถส่งเราลงแล้วก็ต้องถูกไล่ให้ไปจอดตามที่ซึ่งเขากำหนดให้รถคอย เรากลับออกมาต้องยืนคอยกว่าจะตามรถมาได้แสนยาก จึงเกิดเบื่อ แต่คิดดูก็ดีไปอย่างหนึ่ง หาไม่ก็จะเปลืองทุน เวลากลางวันมองสิเออเลอแฟฟ่ปอง-ตาลิศซึ่งเคยเป็นราชทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพ ฯ เชิญไปเลี้ยงกลางวันที่สโมสรสัม-พันธมิตรเชิญพวกนักปราชญ์กับญาติของเขามาให้พบหลายคน ลูกชายของมองสิเออเลอแฟฟ่ปองตาลิศเป็นกรรมการอยู่บริษัททำรถยนต์เรโนต์ รู้เรื่องรถ "ตราจักร์" ของฉันที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงซื้อไปพระราชทาน บอกว่ามีรูปถ่ายในกรอบอวดอยู่ที่สำนักงานของบริษัท สโมสรสหายสงครามนี้ตั้งขึ้นเมื่อเวลาสงคราม สำหรับพวกต่างชาติที่เป็นสัมพันธมิตรอันมาอยู่ในปารีสประชุมกันและเลี้ยงกันได้ ตัวสถานซื้อบ้านของบารอนรอทไชด์ มหาเศรษฐี ซึ่งยอมขายให้ราคาถูกเพียงเจ็ดล้านแฟรงก์ มีทั้งตึกแลสวน เมื่อเสร็จสงครามแล้วยังตั้งต่อมาด้วยเห็นเป็นประโยชน์ในทางเชื่อมไมตรี จึงเป็นที่เลี้ยงผู้มีบันดาศักดิ์ต่างประเทศแห่ง ๑ เวลาบ่ายไปดูโรงทำหนังสือพิมพ์พิกาโร ซึ่งมีชื่อเสียงใน

ทางวรรณคดี พวกท่านผู้อำนวยการต้อนรับและพาดูวิธีทำทุกอย่าง ตั้งแต่เรียงตัวพิมพ์จนกระทั่งพิมพ์สำเร็จส่งออกไปขาย บอกว่าฉันไปวันนี้พอเหมาะด้วยเขากำลังจะพิมพ์รูปและเล่าเรื่องประวัติของฉันให้มหาชนทราบในวันนั้น โรงนี้พิมพ์หนังสือพิมพ์ ๒ อย่าง คือหนังสือพิมพ์ฟิกาโร ออกรายวันสำหรับพวกที่ได้เล่าเรียนอ่าน ราคาแผ่นละ ๕๐ ซองตีมอย่าง ๑ กับหนังสือพิมพ์เรียกว่าสหายของประชาชน ออกรายวันสำหรับราษฎรอ่าน ขายราคาเพียงแผ่นละ ๑ ซองตีมอย่าง ๑ หนังสือพิมพ์ที่กล่าวข้างหลังว่าเป็นของพวกพ่อค้าเข้ากันทำเพื่อจะสอนความรู้ในพลเมืองมิให้หลงเชื่อคำยุยงของพวกโซเชียลลิศ ว่าพิมพ์ถึงวันละ ๑,๐๐๐,๐๐๐ ฉะบับ และขายราคาถูกยิ่งกว่าหนังสือพิมพ์อื่นทั้งนั้น พวกหนังสือพิมพ์อื่นรังเกียจว่าหนังสือพิมพ์นี้แย่งขาย พากันไปขู่พวกที่ตั้งร้านขายหนังสือพิมพ์ตามถนนว่าถ้าใครขายหนังสือนี้จะไม่ให้ขายหนังสือของตน หนังสือพิมพ์สหายของประชาชนต้องจัดพนักงานของตนเอง อยู่ข้างเปลืองค่าใช้จ่ายนัยว่ายังไม่ได้กำไรเท่าใดนัก เจ้าของหนังสือพิมพ์ฟิกาโรจัดการสงเคราะห์ช่างเขียนด้วยอีกอย่าง ๑ ด้วยยอมให้ใช้ห้องตึกที่ทำการของเขาข้างริมถนนเป็นที่อวดรูปเขียน และมีนายช่างคน ๑ อำนวยการนั้น ช่างเขียนที่กำลังฝึดหัดใครประสงค์จะอวดรูปของตัวอาจเอารูปมาส่ง ถ้านายช่างเห็นว่าเขียนดีก็ยอมให้เข้าแขวนในห้องนั้นให้มหาชนชม ๑๕ วัน ให้โอกาศเปลี่ยนตัวไปตลอดปี แต่คนหนึ่งอวดได้ปีละครั้งหนึ่งเท่านั้น เขาบอกอธิบายความคิดว่า ช่างเขียนที่ยังไม่มีชื่อเสียงถ้าจะอวดรูปของตนต้องเสียค่าเช่าที่สถานอวดรูปอื่นตั้งหลายร้อยแฟรงก์จึงอวดได้ ถ้าช่างเป็นคนยากจนถึงฝีมือดีก็ลำบาก เขาจึงคิดการสงเคราะห์อย่างนี้มีรูปแขวนอวดอยู่เห็นจะราวสักร้อยแผ่น ฝีมือดี ๆ ทั้งนั้น เห็นว่าความคิดของเขาดีอยู่

เวลาค่ำนายสะโตนกับภรรยา (หม่อมคะทะริน) เชิญไปเลี้ยงอย่างกันเอง

วันศุกร์ที่ ๓๐ พฤษภาคม เวลา ๑๑ นาฬิกา ไปหามองสิเออบริออง์ค์เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ กลางวันเชิญศาสตราจารย์ชิคฟริตผู้ชำนาญเศรษฐกิจมากินกลางวันและสนทนากัน เวลาบ่ายไปชาโตดอเมซอง อยู่นอกเมืองปารีสระยะทาง ๑๕ กิโลเมตร เหตุที่ไปมีเรื่องเนื่องถึงเมื่อมาปารีสครั้งก่อน เวลานั้นคองต์ดอเมซองเจ้าของชาโตเป็นหัวหน้าพนักงานรับทูตอยู่ในกระทรวงต่างประเทศได้คุ้นเคยชอบพอกับฉัน คองต์ดอเมซองคนนั้นตายแล้ว แต่มาดามอาร์เซนอองรีภรรยา ของราชทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพ ฯ เป็นธิดาได้ทราบแต่ยังเล็กว่าบิดาเคยชอบพอเจ้านายไทยองค์หนึ่ง ครั้นเมื่อเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ รู้ว่าฉันนี้เองที่ได้เคยชอบพอกับบิดาก็เลยเป็นมิตรสนิทสนมกันทั้งสามีภรรยา เมื่อฉันจะมาคราวนี้ มองสิเออออาร์เซนอองรีกับภรรยาจึงบอกข่าวมาถึงวงศ์ญาติ เมื่อมาถึงปารีสพี่ชายของมาดามอาร์เซนอองรี ๒ คน คน ๑ ชื่อคองวาลดิมีร์ ดอเมซอง ซึ่งได้ครองถิ่นฐานสืบสกุล อีกคน ๑ ชื่อคองต์พีดอเมซอง เป็นราชทูตฝรั่งเศสอยู่ที่เมืองมูนิค (ผะเอิญมาเยี่ยมบ้านยังอยู่ที่ปารีส) มาหาและเชิญให้ไปถิ่นฐานสกุลของเขา ยังมองสิเออออาร์เซนอองรี บิดาของราชทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพ ฯ มียศเป็นเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสนอกราชการ อายุได้ ๘๓ ปีอุส่าห์มาต้อนรับด้วยกันกับพวกสมาชิกชายหญิงในสกุลทั้ง ๒ นั้นอีกหลายคน ดูน่าเลื่อมใสด้วยเห็นได้ว่าเป็นผู้ดีมีตระกูล อบรมรักษามารยาตร์สืบกันมาทุกชั้นแม้จนชั้นเด็กเพียงสี่ห้าขวบที่ได้พบในวันนั้น กิริยาอัทธยาศรัยเรียบร้อยไม่มีที่ติ สังเกตเห็นอย่างหนึ่ง ที่ผู้ดีชั้นหนุ่มสาวและเด็กฝรั่งเศสเดี๋ยวนี้สอนให้พูดภาษาอังกฤษได้ทุกคน ตึกชาโตดอเมซองนี้ไม่สู้ใหญ่โตนัก อยู่กลางสระใหญ่มีที่ดินทำเป็นสวนกว้างขวางและยังมีที่นาต่อไปอีก ตัวตึกสร้างมาได้ราว ๔๐๐ ปี

(เทียบสมัยในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช) แต่พวกสกุลดอเมซองได้ครอบครองสืบกันมากว่า ๓๐๐ ปี มีรูปบุรพชนติดไว้มาก ในห้องหนึ่งเป็นที่เก็บหนังสือของสกุล มีสัญญาบัตรซึ่งพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสแต่โบราณเช่นพระเจ้า-หลุยที่ ๑๔ และพระองค์อื่นก่อนนั้นขึ้นไป ทรงตั้งพวกดอเมซองให้เป็นตำแหน่งต่าง ๆ เข้ากรอบติดไว้หลายฉะบับน่าดูมาก เวลาค่ำพวกนักเรียนไทยที่อยู่ในปารีสพร้อมใจกันเชิญไปเลี้ยงที่ภัตตาคารจีน ฟังคำเชิญจับใจ เขาว่าพวกเขาอยากจะเลี้ยงฉัน แต่ไม่มีทุนพอจะไปเลี้ยงที่ภัตตาคารฝรั่งได้ ขอเชิญไปกินที่ภัตตาคารจีนเพราะราคาค่อยย่อมเยา ฉันก็รับด้วยความยินดีและขอบใจเขามาก

วันเสาร์ที่ ๓๑ พฤษภาคม เวลาเช้าไปให้ฉายรูปที่ห้างเมนุเอล ซึ่งเขาว่าถ่ายดีกว่าเพื่อนในปารีส วิธีถ่ายรูปของห้างนี้เป็นอย่างสมัยใหม่แท้ คือไม่ใช้ฉาก ไม่ใช้แสงแดด ไม่มีเครื่องแต่ง ใช้แสงไฟฟ้าฉาย ส่วนเครื่องแต่งมีโต๊ะคร่ำคร่าสำหรับให้รองแขนตัวเบา ๑ ม้าให้นั่งตัว ๑ เขียงให้รองตีนอันหนึ่งเท่านั้น เพราะแกถ่ายแต่หน้าเป็นสำคัญ ตัวนั้นให้เห็นเป็นแต่เครื่องประกอบ ทำเลือน ๆ พอให้เห็นเพียงอก แต่ที่ใบหน้านั้นกวดขันมาก จัดท่าให้นั่งแล้วลองส่องหน้าด้วยแสงไฟฟ้า บอกให้เราเยื้องไปเยื้องมา พอเห็นเหมาะแกก็ลั่นไกเปิดกล้องชั่ววินาทีเดียวเป็นสำเร็จ ถ่ายเปลี่ยนไปต่าง ๆ ถึง ๑๒ แผ่นชั่วเวลาสักครึ่งชั่วโมงเท่านั้น วิธีฉายรูปด้วยแสงไฟฟ้าเช่นว่า มีฝรั่งเข้าไปฉายเมื่อสัก ๒ ปีมาแล้ว ได้ยินว่าฉายาตลาดน้อยเดี๋ยวนี้ก็ใช้ฉายด้วยแสงไฟฟ้า แต่สังเกตรูปที่ถ่าย รูปของห้างมานุเอลเขางามกว่าที่ถ่ายในกรุงเทพฯ คงเป็นเพราะเขาชำนาญกว่า หรือเครื่องมือของเขายังดีกว่า ช่างในเมืองเราควรศึกษาอีกจึงจะสู้เขาได้ ถ่ายรูปแล้วไปยังโรงงานของบริษัทโกมองด์ตามเขานัดให้ไปดูหนังพูด ซึ่งเขาถ่ายรูปเราเมื่อไปคราวก่อน ทำดีจริง ๆ ทั้งรูปทั้งเสียงที่พูด

ไม่มีผิดเพี้ยนเลย ทั้งเสียงฉันเสียงชายขาวและเสียงหญิงพูน วันนี้ผู้จัดการหนังพูดของบริษัทปาเต๊ะมาแต่อเมริกา เขามาพบที่นี่จึงเชิญให้เราถ่ายรูปพูดไปถึงชาวอเมริกาเขาจะเอาไปลงหนังข่าว ก็รับเชิญให้เขาถ่ายรูปอีกครั้ง ๑ พูดไปว่าเรามาพักอยู่ปารีสบริษัทปาเต๊ะขอให้พูดกับชาวอเมริกา เรายินดีรับเชิญด้วยใคร่จะให้มิตรสหายอันมีอยู่เป็นอันมากในอเมริกาทราบว่าเราใคร่จะไปเยี่ยมเขาถึงอเมริกาด้วย แต่จนใจด้วยการท่องเที่ยวของเราตอนยุโรปจะสำเร็จต่อเข้าระดูหนาว เราได้รับคำตักเตือนว่าในอเมริกานั้นหนาวนักเราจะทนไม่ไหว จึงเสียดายนักที่ไม่สามารถจะไปพบเพื่อนฝูงในอเมริกาได้ในคราวนี้ ขอฝากไมตรีจิตต์มาให้ด้วยหนังฉายนี้ เวลากลางวันไปกินอาหารณะภัตตาคารแห่งหนึ่ง เวลาบ่ายปรินซ์ยอร์ชออฟกรีซมาหา และตรัสเชิญฉันกับลูกให้ไปกินกลางวันที่วังของเธอณะวันพฤหัสบดี ยังสนิทสนมดีอยู่เหมือนเมื่อมาพบกันแต่ก่อน ๆ มา ๓ ครั้ง คือเมื่อเธอเข้าไปกรุงเทพ ฯ กับซาเรวิชครั้ง ๑ ไปอยู่ด้วยกันในพระราชวัง (ของพระราชบิดาของเธอ) ที่กรุงเอเธน คราวฉันมายุโรปครั้งแรกครั้ง ๑ และเธอเข้าไปในกรุงเทพ ฯ อีกครั้ง ๑ นัดว่าจะไปพบกันที่เดนมาร์กอีกในคราวนี้ ได้ไปส่งการ์ดเยี่ยมตอบปรินซ์ยอร์ชแล้วไปกินน้ำชาที่ภัตตาคาร ๆ ในปารีสมีมากนับไม่ถ้วน อย่างหนึ่งเรียกว่าเรสเตอรอง จะกินอาหารกลางวันหรืออาหารเย็น หรือจะกินแต่ของว่างก็ได้ มักมีมะโหรีและที่เต้นรำด้วย อีกอย่างหนึ่งคาเฟ่มีแต่เครื่องว่างสำหรับคนไปนั่งกินแล้วคุยกัน ไปที่ไหนดูคนแน่นทั้งนั้น พิเคราะห์ดูก็เห็นเหตุได้ เพราะชาวเมืองปารีสอยู่ห้อง "มิได้อยู่บ้าน" คือที่อยู่เป็นแต่ห้องอยู่ในเรือน ผิดกันแต่มีห้องมากบ้างน้อยบ้าง ไม่มีที่แจ้งสำหรับตากอากาศเหมือนอย่างในเมืองเรา ซึ่งเรือนมีเฉลียงและมีลานบ้านเป็นที่ตากอากาศ อีกประการหนึ่ง ในเมืองเราแดดร้อนจัดต้องกลัวแดดไม่กล้าออก

กลางแจ้งเวลาตะวันเที่ยง แต่ในยุโรปแสงแดดอ่อนและมักมัวครึ้มมิใคร่มีแดด พาให้เยือกเย็นได้เห็นแสงแดดเหมือนเห็นหน้าเพื่อน ด้วยเหตุเหล่านี้พวกชาวเมือง (รวมทั้งพวกเราที่มาพักอยู่) จึงชอบไปเที่ยวออกกลางแจ้งและตากแดดตามในที่ต่าง ๆ เที่ยวเดิรบ้าง นั่งในวะนะบ้าง ตามริมถนนบ้าง ตามภัตตาคารบ้าง ที่คนองเขาก็เล่นหัวสนุกสนานด้วย จะทนอยู่ในห้องไม่ได้นั้นเป็นมูลเหตุ เวลาค่ำชวนข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศคนที่ไปรับเรากับมองสิเออบีลาราชทูตฝรั่งเศสคนก่อนกับภรรยา มองสิเออบัวซอนนา ซึ่งเคยเป็นอุปทูตอยู่กรุงเทพ ฯ กับภรรยา มองสิเออุเตรซึ่งเป็นเดบุเตสำหรับโคชินชิน (เมืองไซ่ง่อน) ล้วนเคยรู้จักกันมาแต่ก่อนกินอาหารพร้อมกับมองสิเออแรดิเกร์ที่ปรึกษาของสถานทูตสยามกับภรรยา

วันอาทิตย์ที่ ๑ มิถุนายน เวลาเช้าไปดูวังแวร์เซยย์ ทางไปรถยนต์สักครึ่งชั่วโมง มีเจ้าพนักงานคอยรับและพาเที่ยวดู ได้ดูห้องที่เขายังไม่เปิดให้นักท่องเที่ยวดูหลายแห่ง เขากำลังจัดห้องติดรูปภาพเพิ่มเติม จะติดให้ต่อห้องกันตามสมัยในพงศาวดาร เขาพาให้เราไปดูรูปราชทูตไทยเข้าเฝ้าพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ที่วังฟองแตนโบล อันเป็นรูปเดิมซึ่งเอมปะเรอพระองค์นั้นได้ให้เขียนจำลองส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และติดในท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรี บัดนี้ดูห้องที่สำคัญทั่วแล้วไปกินกลางวันที่โฮเต็ลตริเอนอง ในห้องกินเข้ามีศิลาติดฝาไว้บอกว่าในห้องนั้นหัวหน้าฝ่ายสัมพันธมิตรได้ส่งข้อสัญญา (บังคับ) กับเยอรมัน ผู้รู้เขาเล่าว่าปรึกษาสัญญาแวร์เซยย์ที่โฮเต็ลนี้ เป็นแต่เมื่อจะลงชื่อจึงไปประชุมกันลงชื่อที่ห้องกระจกเงาในวังแวร์เซยย์ เพราะเมื่อเยอรมันทำสงครามชนะฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๘๗๑ พวกเยอรมันประกาศตั้งเป็นประเทศราชาธิราชเยอรมันในห้องนั้น ชนะเยอรมัน

คราวนี้จึงบังคับให้เยอรมันไปเซ็นสัญญายอมแพ้ในห้องนั้นแก้เผ็ด เขาเล่าต่อไปว่า เมื่อก่อนมหาสงครามถ้าพวกเยอรมันมาดูวังแวร์เซยย์ขอให้พาไปดูห้องกระจกเงาไม่มีที่จะเว้นตัว แต่เมื่อเสร็จมหาสงครามแล้วไม่ถามถึงห้องกระจก-เงาเลย โต๊ะที่ลงชื่อสัญญาเขายังตั้งไว้อวดจนทุกวันนี้ เมื่อมาคิดดูถึงอนุสสรณ์สงครามที่ทำกันต่าง ๆ ดูก็ชอบกล มีทั้งทางฝ่ายคุณที่รักษาความดีของผู้สละชีวิตให้บ้านเมืองไว้ให้ปรากฏ หรืออีกสถานหนึ่งจะว่าเป็นการประจานความหลงของมนุษย์อันเกิดมาในวัฏสงสารมีสุขทุกข์เช่นเดียวกัน ควรจะช่วยกัน แต่กลับมาฆ่าฟันกันตายเสียนับด้วยล้านเพราะลุแก่อำนาจอะคติ ถ้าทำให้รู้สึกอย่างนี้ก็ควรนับว่าเป็นคุณแก่มนุษย์จะได้เข็ดหลาบ แต่ทางข้างเสียนั้น อนุสสรณ์สงครามอาจจะทำให้จองเวรกันต่อไป ข้อนี้และที่เป็นโทษ กินกลางวันแล้วเที่ยวดูบริเวณวังแวร์เซยย์ต่อไป ถึงตำหนักตริเอนองใหญ่ ตำหนักตริเอนองน้อยและตำหนักห้างของพระนางราชินีมารีแอนตัวเน็ต (รถไปตกหล่มเสียเวลาราวสักครึ่งนาฬิกา) แล้วกลับมาดูน้ำพุวังแวร์เซยย์ ซึ่งรัฐบาลเปิดให้คนดูในวันอาทิตย์ต้นเดือน ๆ ละครั้ง ๑ งามหรูหราน่าดูจริง วันนี้มีคนมาดูตั้งหมื่น ยืน เดินเต็มไปหมด มาดูวังแวร์เซยย์คราวนี้เป็นครั้งที่ ๒ เห็นตัววังชำรุดทรุดโทรมแปลกตาเขาบอกว่าชำรุดทั่วไปทั้งนั้น ด้วยรัฐบาลไม่มีเงินพอจะซ่อมแซมให้คืนดีได้ทั้งหมด เศรษฐีรอคเคเฟลเลอร์อเมริกันได้มีแก่ใจให้เงินช่วย ๒ ครั้ง รวมเป็นเงินสักสามล้านเหรียญ ครั้งแรกให้เปล่า ครั้งที่สองเกี่ยงให้รัฐบาลฝรั่งเศสออกเท่ากัน เดี๋ยวนี้กำลังลงมือปฏิสังขรณ์นัยว่าเงินเท่านั้นเห็นจะยังไม่พอ ต้องรีบกลับปารีสเวลา ๑๘ นาฬิกา ด้วยพวกนักปราชญ์โบราณคดีทางตวันออกเขามีการประชุมเชิญเราไปเลี้ยงที่พิพิธภัณฑสถานจิเมต์ ได้พบผู้คนที่มีบันดาศักดิ์และชื่อเสียงทั้งชายและหญิงหลายคน เวลาค่ำเลี้ยงพวกคองต์เตเคอ-

ลาวาลี (พี่เลี้ยงชายขาว) กับพวกนายพลเรือทอมสันที่สถานทูต วันนี้พระยาวิชิตวงศ์ ฯ ราชทูต ไปเบลเยี่ยมและฮอแลนด์แต่เช้า ด้วยสมเด็จพระราชินีฮอแลนด์โปรดให้เชิญไว้แต่ก่อนเรามาว่าจะมีการกินเลี้ยง ก็พอเหมาะแก่การที่จะไปบอกข่าวเรื่องเราจะไปประเทศทั้ง ๒ นั้น

วันจันทร์ที่ ๒ มิถุนายน เวลาเช้าไปดูพิพิธภัณฑสถานที่วังลูฟร์ เดี๋ยวนี้จัดดีขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก พิพิธภัณฑสถานแห่งนี้เป็นสำคัญที่สุดในโลกแห่งหนึ่งใครไปเมืองปารีสต้องดู และต้องดูหลายวันจึงจะทั่ว เรามีเวลาดูเพียงชั่วโมงครึ่งก็ไปดูแต่ที่ห้องสิ่งสำคัญ กลางวันมองสิเออร์ปีลาซึ่งเคยเป็นราชทูตฝรั่งเศสอยู่ในกรุงเทพ ฯ เชิญไปเลี้ยงแล้วไปหามองสิเออร์ดูแมผู้เป็นประธานสิเนตซึ่งเคยรู้จักกันมาแต่ก่อน รับรองดี เวลาเย็นไปฟังปาฐกถาเรื่องการช่างสมัยใหม่ที่โรงเรียนลูฟร์ อันอยู่ส่วนหนึ่งในวังลูฟร์ การแสดงปาฐกถานี้เกิดขึ้นด้วยความปรารภของมหาวิทยาลัยเมืองนิวยอคในอเมริกาว่า พวกอเมริกาที่มาเมืองปารีสปีละมาก ๆ เพื่อจะหาความรู้ หามีผู้ซึ่งจะบอกเล่าให้เข้าใจไม่ จึงยอมลงทุนแล้วขอให้รัฐบาลฝรั่งเศสช่วยหาผู้แนะนำ รัฐบาลจึงช่วยให้มีพนักงานขึ้นพวก ๑ ศาสตราจารย์ชัสเสผู้นำเราได้เป็นตำแหน่งสภาเลขานุการ และเป็นผู้สำหรับแสดงปาฐกถาคน ๑ ระดูแสดงปาฐกถานี้เริ่มวันนี้ ตอนเช้าเสนาบดีศิลปากรกับเอกอัครราชทูตอเมริกันทำพิธีเปิดประชุม แต่เห็นว่าเป็นทางการเมืองเราจึงไม่ไป ขอมาฟังปาฐกถาต่อตอนบ่าย แต่ท่านเจ้ากรมพิพิธภัณฑ์และท่านนายกพนักงานก็มาต้อนรับ ปาฐกถาแสดงในภาษาอังกฤษและมีรูปฉายขึ้นจอด้วย การมีปาฐกถาอย่างนี้เริ่มมีมา ๓ ปี แล้วมีติดต่อกันไป (ดูเหมือนสัปดาห์ละ ๓ วัน) จนตลอดระดูร้อน เวลามีนักท่องเที่ยวมามากเมื่อแสดงด้วยเรื่องอันใดแล้วก็พาให้เที่ยวดูวัตถุที่เอามาพรรณนาในปาฐกถาด้วย

ค่ำมาดามซอมเยร์ ซึ่งเคยไปรู้จักกันที่กรุงเทพฯ เชิญไปเลี้ยง เชิญพวกผู้ดีมาด้วยหลายคน ได้รู้จักสามีและวงศ์ญาติของเขามียศเป็นเจ้าก็มีหลายคน พวกซอมเยร์เป็นเศรษฐีบ้านอยู่ที่ในเมืองปารีสก็เป็นท่านองวัง และยังมีชาโตโบราณ (ว่างามนัก) อยู่นอกปารีสอีกแห่ง ๑ นัดกันว่าจะไปดูในวันศุกร์

วันอังคารที่ ๓ มิถุนายน เช้าไปสถานทูตอังกฤษพบลอร์ดติเรลเอกอัคร-ราชทูต เราบอกว่าเมื่อเราอยู่กรุงเทพฯ ถึงวันเฉลิมพระชันษาพระเจ้ายอช เราเคยไปถวายพระพรที่สถานทูตอังกฤษทุกปี ปีนี้มาอยู่ที่เมืองปารีสจึงมาหาเขาเพื่อขอให้นำความยินดีถวายพระพรทูลไปยังพระเจ้ายอช และขอให้ทูลด้วยว่าเราหวังใจว่าจะได้ไปเฝ้าถวายความเคารพด้วยตนเองในเร็ว ๆ นี้ ลอร์ดติเรลรับจะทำตามประสงค์ และบอกว่าขอให้วางใจว่าในประเทศอังกฤษคงจะต้อนรับเราด้วยเต็มใจ กลับจากสถานทูตอังกฤษไปเที่ยวห้างครู่หนึ่ง กลางวันพวกสมาคมโคโลนีเชิญไปเลี้ยงที่สโมสรสหายสงคราม เสนาบดีกระทรวงโคโลนีมาด้วย มองสิเออร์มัสเปโรเป็นนายก เชิญพวกที่มีชื่อเสียงในกิจการทางอองดูจีนมาด้วยหลายคน เลี้ยงแล้วพวกหนังสือพิมพ์มาขอถ่ายรูป และมองสิเออร์มัสเปโรขอเชิญให้ฉันเป็นสมาชิกกิติมศักดิ์ของสมาคม เช่นชาวประเทศอื่นซึ่งมีเกียรติคุณนั้นด้วย เวลาเย็นไปหามองสิเออร์ดูแมกร์ประธานาธิบดีฝรั่งเศสที่วังเอลิเซ เมื่อมาปารีสคราวก่อนได้เคยไปหาเปรสิเดนต์คาโนต์ที่วังนี้เหมือนกัน เขารับอย่างทางราชการ คราวนี้เราไม่ได้มาในทางราชการและมีลูกหญิงมาด้วย ๒ คน จึงหมายว่าจะไปหาเป็นอย่างไปรเวต ได้ขอให้สถานทูตบอกกระทรวงต่างประเทศให้ทราบความประสงค์ของเราตั้งแต่ยังอยู่เมืองนีส ครั้นมาถึงปารีสทราบว่าประเพณีประธานาธิบดีรับแขกเมืองมีแต่รับอย่างทางราชการอย่างเดียวจะต้องรับอย่างนั้น และยินดีที่จะรับเจ้าหญิงทั้ง ๒ ด้วย แต่ส่วนลูก

หญิงนั้นจะไม่ลงในจดหมายเหตุ เมื่อไปถึงก็เห็นการรับรองเป็นอย่างทางราชการ มีทหารกาดร์ยืนแถวตีกลองคำนับ มีพวกองครักษ์แต่งตัวติดตรา และท่านผู้นำทูตมาเป็นผู้นำ เมื่อเข้าไปในห้องพบท่านประธานาธิบดีแล้วพวกอื่นถอยออกไปหมด ปิดประตูห้องอยู่ในนั้น แต่ท่านประธานาธิบดีกับตัวเราและลูกหญิง ๒ คน และขุนวิสูตรวิรัชชเทศเป็นล่าม ตั้งเก้าอี้เตรียมไว้ ๔ ตัว เรียกเอามาเพิ่มให้ขุนวิสูตรวิรัชชเทศอีกตัว ๑ ท่านประธานาธิบดีดูแมกร์อัทธยาศัยดี สมกับที่เคยได้ยินคนสรรเสริญกันอยู่ทั่วไป บอกว่าได้ไปกรุงเทพฯ ครั้ง ๑ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๙๑ เคยได้ยินชื่อเสียงเรามาตั้งแต่นั้นมีความยินดีที่ได้มาพบกัน ถามถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาศอองดูจีนว่าโปรดหรือไม่ ตอบว่าได้ยินว่าโปรดการที่จัดรับเสด็จมาก ประธานาธิบดีให้นำความกราบบังคมทูลฯ ว่า ยินดีที่ได้รับทราบจากเราว่า โปรดสมกับรายงานของเกาจเนอร์เยเนอราลบอกมา จึงรับว่าจะมีโทรเลขนำคำสั่งของท่านกราบทูลไปในวันนั้น ส่วนลูกหญิงนั้นถามว่าพึ่งเคยมาปารีสหรือ และชอบปารีสหรือไม่ และชวนให้เราอยู่ดูแข่งม้าด้วยกันที่ลองชองป์ ต้องแสดงความเสียใจว่าจะรออยู่ต่อไปไม่ได้ด้วยเวลาเที่ยวของเรามีจำกัดได้กะกำหนดวันเสียแล้ว ประธานาธิบดีบอกต่อไปว่า เวลาอยู่ในประเทศฝรั่งเศสมีขัดข้องหรือจะต้องการอันใดขอให้บอกให้ทราบจะเป็นธุระให้ทุกอย่าง เมื่อลามาประธานาธิบดีออกมาส่งที่ห้องนอกแนะนำให้รู้จักพวกองครักษ์และกรมวังผู้ใหญ่ด้วย เวลาค่ำไปกินเป็ดที่หอเงิน แล้วไปดูละคอนร้องที่โรงมะกาโดร์

วันพุธที่ ๔ มิถุนายน เช้ามาดามลองซอย น้องมองสิเออประแดร์นิเกซึ่งเขาได้รับเลี้ยงชายศุกรวรรณดิศเมื่อแรกมาถึงนั้นมาหา แล้วไปดูในวังและพิพิธภัณฑสถานของอิสสริยาภรณ์ลิยองดอเนอร์ ท่านผู้จัดการมานำดู บอกว่า

วังนี้เดิมเป็นของเจ้าเยอรมันองค์ ๑ เอมปะเรอนะโปเลียนที่ ๑ ซื้อไว้ แล้วประทานเป็นสถานสำหรับอิสสริยาภรณ์ลิยองดอเนอร์ แต่เมื่อทรงตั้งอิสสริยาภรณ์นั้นขึ้นใช้เป็นสถานที่ทำการเกี่ยวด้วยเครื่องราชอิสสริยาภรณ์นั้น เพราะนอกจากการทำทะเบียนบาญชีสมาชิก ยังต้องเป็นธุระให้ฝรั่งเศสบรรดาเป็นสมาชิกซึ่งมีสิทธิที่จะได้รับความเกื้อหนุนต่าง ๆ เช่น มีโรงเรียนสำหรับให้ลูกสมาชิกเรียนได้ไม่ต้องเปลืองทุนเป็นต้น ในวังนั้นเดิมก็เก็บรักษาของต่าง ๆ เช่นตัวอย่างเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ของฝรั่งแต่โบราณเป็นต้น ของสะสมแน่นขึ้นทุกที จนเมื่อเสร็จสงครามตึกหลังนี้มีเศรษฐีอเมริกันบริจาคทรัพย์ให้สร้างพิพิธภัณฑสถานต่อออกไป จึงได้เกิดมีพิพิธภัณฑสถานลิยองดอเนอร์ขึ้นขยายรับสิ่งของเนื่องในเรื่องประวัติของอิสสริยาภรณ์นั้น จนรูปทหารชาติต่าง ๆ ที่มาเข้าเป็นสัมพันธมิตร พึ่งเปิดพิพิธภัณฑสถานนี้มาได้สัก ๕ ปี เวลากลางวันพวกสโมสรเอเชียติกเชิญเลี้ยงที่สโมสรสหายสงคราม แล้วมองสิเออร์ปีลากับศาสตราจารย์ฟูแชร์พาไปดูเมืองมหาวิทยาลัย ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ภายใน ๕ ปีมานี้ เป็นความคิดแปลกควรกล่าวอธิบายให้พิศดารสักหน่อย คือ

เดิมเมืองปารีสมีป้อมรอบเมือง (ที่ไทยเราเอาอย่างมาสร้างตามแนวคลองผดุงเมืองในรัชกาลที่ ๔) เมื่อมหาสงครามปรากฏว่าเครื่องศาสตราวุธเดี๋ยวนี้มีเรี่ยวแรงมาก ป้อมเหล่านั้นหาประโยชน์อันใดมิได้แล้ว เสร็จสงครามฝรั่งเศสจึงตกลงจะรื้อเสีย ที่ป้อมจะเป็นที่แผ่นดินว่างอันจะใช้ให้เป็นประโยชน์อย่างอื่นได้ นคราทรปารีสซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินยอมโอนที่ป้อมเก่าทางทิศใต้ให้รัฐบาลฝรั่งเศสสำหรับสร้างบ้านเป็นที่พักของนักเรียนชาวหัวเมือง ซึ่งเข้ามาเรียนวิชามหาวิทยาลัยเมืองปารีสให้ได้อยู่รวบรวมกันและเสียค่าเช่าถูกกว่าแยกย้ายกันไปเที่ยวอาศรัยอยู่ที่อื่น มีบ้านนักเรียนฝรั่งเศสขึ้นก่อน และก็ในมหาวิทยาลัยปารีส

นั้นมีนักเรียนชาวต่างประเทศมาเรียนอยู่เป็นอันมากเสมอ นคราทรจึงขยายอนุญาตต่อออกไปว่า ถ้าชาติใดจะมาสร้างบ้านนักเรียนบ้างก็จะอนุญาตให้ที่ดินโดยไม่ต้องซื้อ จึงมีชาติต่าง ๆ พากันนิยมมาขอที่สร้างบ้านสำหรับนักเรียนชาติของตน สร้างเสร็จแล้วบ้าง กำลังสร้างอยู่บ้าง ชาติต่าง ๆ ในยุโรป คือ อังกฤษ ๑ สะเปญ ๑ เบลเยี่ยม ๑ ฮอแลนด์ ๑ สวิเดน ๑ เดนมาร์ก (เจ้ารัชชทายาทเสด็จมาปารีสคราวหลังเพื่อก่อรากบ้านนักเรียนเดนมาร์กที่กล่าวนี้) ๑ ชาติต่าง ๆ ในเอเชียมี ญี่ปุ่น ๑ องโดจีนของฝรั่งเศส ๑ ชาติต่าง ๆ ในอเมริกา คือ สหปาลีรัฐ ๑ คานาดา ๑ อาเยนตีน ๑ บ้านเหล่านี้สร้างเรียงรายอยู่ในบริเวณเดียวกัน จะสร้างสำหรับจุนักเรียนกี่คนและจะสร้างเป็นรูปสัณฐานอย่างใดแล้วแต่ใจผู้สร้าง เมื่อพากันนิยมมาสร้างหลายชาติเช่นนี้ก็กลายเป็นคล้ายเมืองสันนิบาตชาติต่าง ๆ รัฐบาลฝรั่งเศสเลยคิดช่วยอุดหนุนต่อออกไป เช่น จะสร้างสถานีรถไฟให้นักเรียนไปยังมหาวิทยาลัยได้เร็ว และมีภัตตาคารกับที่เล่น และศาลาที่ประชุมเป็นกลางสำหรับนักเรียนทั้งปวงเป็นต้น ได้เข้าไปดูข้างในหลายหลังทำหมดจดดีอย่างสมัยใหม่ทั้งนั้น กระบวนแบ่งห้องก็เป็นทำนองเดียวกัน คือ มีห้องนักเรียนอยู่คนละห้อง มีห้องสมุดและห้องประชุมรวมกัน มีแม่บ้านและพนักงานรักษาอย่างเดียวกัน เครื่องประดับและลวดลายทั้งภายนอกภายใน (เช่นบ้านญี่ปุ่นเป็นต้น) ทำยักเยื้องไปตามแบบของชาตินั้น ว่าถึงประโยชน์ต่าง ๆ ที่เขามุ่งหมายในการสร้างเมืองมหาวิทยาลัยนี้ คือ

๑. เพื่อให้นักเรียนอยู่ด้วยกันณะที่อากาศดี มีความผาสุกและเป็นที่สงัดห่างเครื่องยั่วยวนต่าง ๆ จะได้พากเพียรเรียนได้สดวก

๒. จะให้นักเรียนเปลืองค่าใช้จ่ายน้อยลง นักเรียนอยู่ในเมืองต้องเสีย

ค่าเช่าที่อยู่ราวเดือนละ ๔๕ บาท ไปอยู่ที่เมืองมหาวิทยาลัยเสียค่าเช่าที่อยู่เพียงเดือนละ ๑๗ บาทฉะนี้เป็นต้น

๓. นักเรียนต่างชาติมาเล่าเรียนอยู่ในสำนักเดียวกัน ย่อมจะได้ความคุ้นเคยชอบพอและรู้จักใจกัน ต่อไปภายหน้าเมื่อนักเรียนเหล่านี้ได้กลับไปประกอบกิจการในบ้านเมืองของตนทางไมตรีในระวางต่าง-ชาติก็จะเจริญยิ่งขึ้น

๔. (ข้อนี้ผู้นำไม่บอก เราคิดเห็นเอง) นักเรียนต่างชาติอยู่ร่วมบริเวณอันเดียวกันเสมอคุมกันเอง ในความประพฤติเพราะต้องระวังตัวมิให้นักเรียนชาติอื่นดูหมิ่น

หรือถ้าว่าอีกอย่าง ๑ เป็นส่วนประเทศ ก็คือต่างประเทศที่มาสร้างบ้านนักเรียนในเมืองมหาวิทยาลัยย่อมได้ประโยชน์ในการอบรมดูแลนักเรียนทั้งเสียค่าใช้จ่ายน้อยลง ส่วนประเทศฝรั่งเศสก็ย่อมจะได้รับความนับถือของนานาประ-เทศยิ่งขึ้น ดูพวกฝรั่งเศสพากันนิยมในเรื่องสร้างเมืองมหาวิทยาลัยนี้มาก (แต่กล่าวกันว่าความคิดเดิมเป็นของชาวเดนมาร์กคน ๑) ที่มาพาเราไปดูก็เพื่อจะชักชวนให้ไทยสร้างบ้างสักบ้าน ๑ เหมือนกับญี่ปุ่น เรารับได้เพียงว่าจะนำความเข้าไปเสนอต่อรัฐบาลที่ได้มารู้เห็น แต่ไทยจะสร้างหรือไม่นั้นเราทราบไม่ได้

กลับจากเมืองมหาวิทยาลัยมาที่ซอร์บอนน์ตัวมหาวิทยาลัยในเมืองปารีส ซึ่งพวกคณาจารย์เขาได้ออกก๊าดเชิญพวกสมาชิกสมาคมทั้ง ๓ (มีคนหลายชาติทั้งชายหญิง) มาฟังปาฐกถาเรื่องโบราณคดีของประเทศสยามซึ่งจัดขึ้นให้เป็นเกียรติยศแก่ฉัน ประชุมกันในห้องปาฐกถาของซอร์บอนน์ คนเต็มที่นั่งหมด ศาสตราจารย์สิลแวงเลวีเปิดประชุม และให้ศาสตราจารย์พีโนต์แสดงปาฐกถา

เป็นการยกย่องตัวฉันที่ได้จัดการเรื่องหอพระสมุด ฯ และพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครกับทั้งที่ได้พากเพียรตรวจค้นเรื่องโบราณคดี (แสดงในภาษาฝรั่งเศสเราฟังไม่เข้าใจก็นั่งเฉยเห็นแต่เขาตบมือกัน) แล้วมองสิเออกาลาเบฟขึ้นแสดงรูปภาพวัตถุต่าง ๆ ในพิพิธภัณฑสถานกรุงเทพ ฯ กับทั้งรูปเมื่อเราไปพระวิหารฉายขึ้นจอให้คนดู รวมเวลาการแสดงสักชั่วโมง ๑ แล้วเชิญมาเลี้ยงน้ำชาในห้องประชุม พาให้เรารู้จักกับพวกสมาชิกทั้งปวงเป็นอันมาก เวลาค่ำเชิญพวกตระกูลซอมเยร์กับดอเมซองมาเลี้ยงที่สถานทูต

วันพฤหัศบดีที่ ๕ มิถุนายน เวลาเช้าไปดูโรงเรียนสอนวิชาช่าง (เอโคล-เดส์โบซา) แล้วไปกินกลางวันที่วังปรินส์ยอชออฟกรีสได้พบเจ้าชายปีเตอร์โอรสกับเจ้าหญิงยูเยนีธิดาของเธอ แต่เจ้าหญิงชายาประชวรอยู่โรงพยาบาลหาได้พบไม่ วังน่าอยู่ดูสบายดี ปรินส์ยอชว่าจะไปพบที่กรุงโคเปนเฮเกนอีก เวลาบ่ายไปดูห้างปั่วเรช่างทำเครื่องแต่งตัวผู้หญิง เป็นห้างมีชื่อเสียงชั้นเอกห้าง ๑ ผู้เป็นหัวหน้าทั้งชายหญิงและตัวช่างคิดเครื่องแต่งตัวมารับรอง จัดให้พวกนาง-มานิแกงแต่งเครื่องที่คิดใหม่มาเดิรกรีดกรายให้ดูเช่นเดียวกับที่เขาแสดงในหนังฉาย แต่เป็นคนจริง ๆ และได้เห็นสีสรรเครื่องแต่งตัวย่อมน่าดูกว่าหนังฉายเป็นธรรมดา เรื่องเครื่องแต่งตัวผู้หญิงฝรั่ง ตัวฉันไม่เข้าใจ เจ้าหญิงทั้ง ๒ เป็นคนดู แต่ฉันเคยอยากรู้ถึงอำนาจของคนคิดเครื่องแต่งตัว ว่าทำอย่างไรจึงสามารถบังคับผู้หญิงทั้งโลกให้แต่งตัวตามที่เขาคิดได้ อาศัยโอกาสที่ไปวันนี้ขอถามพวกผู้จัดการ เขาก็มีแก่ใจชี้แจงตอบคำถามของฉัน ดังพรรณนาต่อไปนี้

๑. ถามว่าที่เมืองปารีสที่ออกแบบอย่างเครื่องแต่งตัวผู้หญิงทั่วไปนั้น ใครเป็นผู้คิดแบบอย่าง ? เขาตอบว่าบรรดาห้างใหญ่ย่อมมีช่างสำหรับคิดเครื่องแต่งตัวประจำห้างทุกแห่ง

๒. ถามว่า ช่างสำหรับห้างต่าง ๆ นั้นมีเวลาประชุมปรึกษาหารือกันก่อนแล้วจึงออกแบบหรืออย่างไร สิ่งซึ่งเป็นหลักของแบบ เช่น แขนเสื้อจะให้สั้นหรือยาวก็ดี ชายสะเก็ดจะให้สูงหรือต่ำก็ดี จึงออกเป็นแบบได้เช่นเดียวในคราวเดียวกันได้ทุกแห่ง ? ตอบว่านายห้างต่าง ๆ หรือพวกช่างคิดแบบของห้างต่าง ๆ มิได้ปรึกษาหารือกัน ที่จริงต่างปิดความคิดกันเสียอีก เพราะทำขายแข่งกัน แบบของใครชอบใจคนก็ขายได้มาก ถ้าใครออกแบบไม่ถูกใจคนก็ขายไม่ได้ เพราะฉะนั้นการที่จะออกแบบอย่างใดนั้น ต้องอาศัยคอยสดับตรับฟังความนิยมของคนซื้อเป็นสำคัญ เห็นว่าความนิยมจะแปรเปลี่ยนไปทางไหนก็คิดแบบดักความนิยม เพราะความชำนาญของพวกที่ทำเครื่องแต่งตัวคิดคาดมิใคร่ผิด พึงเห็นได้เช่นแบบที่ออกในปีนี้เครื่องแต่งในเรือนชายกะโปรงต่ำถึงข้อเท้า เครื่องแต่งกลางแจ้งชายกะโปรงสูงเพียงครึ่งน่อง เหมือนกันหมดโดยมิได้นัดแนะกัน

๓. ถามว่า แบบเครื่องแต่งตัวนั้นคิดอยู่ตลอดปีหรือ ? ตอบว่าช่างผู้คิดนั้นต้องสืบและต้องคิดอ่านอยู่เสมอ แต่การที่ทำนั้นตั้งต้นด้วยหาถัพสัมภาระก่อน คือพวกห้างที่ทอผ้าแพร พวกที่ถักไหม และพวกที่ทำเครื่องประกอบอย่างอื่น ๆ อันใช้ในเครื่องแต่งตัวผู้หญิงนั้น อยู่แยกย้ายกันหลายบ้านหลายหัวเมือง ใครคิดทำของแปลกขึ้นใหม่ ก็เอามาให้นายห้างทำเครื่องแต่งตัวดู นายห้างกับช่างคิดแบบเลือกอย่างที่ชอบใจไว้จนพอแก่การแล้ว ช่างจึงคิดเอาของเหล่านั้นประกอบกันเข้าให้สีสรรทรวดทรงเป็นเครื่องแต่งตัวแบบใหม่ที่จะออกในปีนั้นออกสำหรับหน้าร้อนครั้ง ๑ สำหรับหน้าหนาวครั้ง ๑ เสมอทุกปี

๔. ถามว่า พวกทำเครื่องแต่งตัวผู้หญิงในประเทศอื่นได้แบบปารีสไปด้วยประการอย่างใด ? ตอบว่า ห้างใหญ่ในปารีสจัดการอวดเครื่องแต่งตัวที่คิด

แบบขึ้นใหม่ปีละ ๒ ครั้ง สำหรับหน้าร้อนอวดในเดือนกุมภาพันธ์ สำหรับหน้าหนาวอวดในเดือนสิงหาคม เพื่อให้พวกที่รับแบบไปมีเวลาทำขายให้ทันระดูในเวลาอวดนั้น พวกที่ใคร่จะได้แบบอย่างทั้งที่อยู่ในประเทศต่าง ๆ พากันมาดูมาก ๆ ทุกคราว ถ้าชอบอย่างไหนก็ซื้อแบบอย่างนั้น สิทธินั้นแม้มิได้มีโดยกฎหมายก็จริง แต่มีอยู่ด้วยห้างที่คิดแบบนั้นรู้ว่าจะหาถพัสัมภาระสำหรับเครื่องแต่งตัวอย่างนั้นได้ที่ไหน ๆ และปกปิดไว้มิให้ผู้อื่นรู้ต่อใครรับซื้อแบบเครื่องแต่งตัวจึงบอกให้ฉะเพาะที่จะทำเครื่องแต่งตัวอย่างนั้น ๆ อาศัยความข้อนี้เป็นสิทธิที่ขายแบบได้ราคาแรง ถ้าเป็นแต่ผู้ไปซื้อใส่เองก็ขายให้แต่เพียงเครื่องแต่งตัวราคาเยาลงมา

๕. ถามว่า ห้างทำเครื่องแต่งตัวผู้หญิงในประเทศอื่นเขาไม่คิดแบบเอาเองบ้างหรือ ? ตอบว่า เขาก็คิดโดยเฉพาะในอเมริกาพยายามกันนักทีเดียว ด้วยได้เปรียบที่รัฐบาลอเมริกันชักภาษีเครื่องแต่งตัวผู้หญิงซึ่งเอาไปจากประเทศอื่นแรงมาก แต่ก็ยังไม่สำเร็จตามประสงค์ เพราะคนทั้งหลายนิยมแต่แบบเมืองปารีส เคยมีช่างฝรั่งเศสไปตั้งห้างคิดแบบเครื่องแต่งตัวผู้หญิงชายในอเมริกาก็ไม่สำเร็จ

เมื่อถามเขาแล้วรู้สึกว่าควรจะต้องซื้อของสักสิ่งหนึ่ง เจ้าหญิงทั้ง ๒ กลัวราคาเครื่องแต่งตัวจึงซื้อผ้าห่มผืน ๑ ซึ่งจะออกเป็นแบบใหม่ในปีนี้ ราคาก็ถึง ๒,๐๐๐ แฟรงก์ เวลาบ่ายไปเที่ยวสวนอะคลามาติซอง แต่ก่อนเป็นสวนเลี้ยงสัตว์ต่าง ๆ (แต่เราไม่รู้ว่าเดี๋ยวนี้ย้ายสัตว์ไปเลี้ยงเสียที่อื่นแล้ว) เดี๋ยวนี้เป็นที่ให้ดูการเล่นและของแปลกปลาดต่าง ๆ ได้เห็นคนพวกปากเป็ดซึ่งเขาพามาจากอาฟริกาสัก ๒๐ คน กั้นที่ทำเป็นอย่างบ้านเรือนที่อยู่ของคนพวกนั้นในเมืองเดิมของเขา ให้พวกนั้นร้องรำทำเพลงให้คนดู พวกปากเป็ดนี้ผิดกับมนุษย์จำพวก

อื่นที่ถือประเพณีเจาะริมฝีปากทั้งข้างล่างข้างบนตั้งแต่ยังเด็ก เอาไม้ทำแผ่นกลมใส่ในแผลที่เจาะนั้น แล้วค่อยขยายออกไปโดยลำดับ จนริมฝีปากข้างบนยื่นออกไปสัก ๓ นิ้ว ริมฝีปากข้างล่างยื่นออกไปสัก ๖ นิ้ว เราได้เคยเห็นรูปคนพวกนี้ในหนังสือต่าง ๆ นึกมาแต่ก่อนว่ามันคงจะเดือดร้อน แต่เมื่อมาเห็นตัวจริง ดูมันยิ้มหัวร้องรำทำเพลงเป็นสุขไม่อับอายตรงที่ใส่ไม้ไว้ที่ริมฝีปากนั้นก็เข้ากับเนื้อสนิทสนม พูดจากันดูไม่มีรำคาญ ขยับจะอวดว่าสวยเสียด้วยซ้ำไป ดูก็น่าสังเวช นึกถึงที่เขาพรรณนาขุมนรกในหนังสือต่าง ๆ เช่นในหนังสือไตรภูมิ และมาลัยสูตรเป็นต้น ดูเหมือนจะให้เข้าใจว่าสัตว์นรกที่มีรูปกายวิกลต่าง ๆ ได้ความเดือดร้อนอยู่เสมอ เมื่อมาได้เห็นคนปากเป็ดชวนให้เห็นว่าจะไม่เป็นเช่นนั้น เพราะมันเคยแก่เภทวิกลเสียช้านานก็ชินไป บางทีพวกสัตว์นรกก็อาจจะร้องรำทำเพลงบนต้นงิ้วหนามกรด หรือเล่นรำกันสนุกสนานในกะทะทองแดงก็เป็นได้ดอกกระมัง ออกจากสวนแวะกินน้ำชาที่ภัตตาคาร (เปลี่ยนที่ทุกที่ไม่ได้ซ้ำจนจำชื่อไม่ได้) แล้วไปดูพิพิธภัณฑสถานโทรคะเดโรตามที่เขาเชิญไว้ พิพิธภัณฑสถานนี้ของยังสำส่อน ว่าจะจัดใหม่ให้เป็นที่แสดงของโบราณต่างชาติ ต่างภาษา ของจริงหรือของจำลองสุดแต่จะหาได้ มีของจำลองแบบช่างขอมมาแต่เมืองเขมรหลายอย่าง และเขามีช่างจำลองอยู่กับพิพิธภัณฑ-สถานในกรุงเทพ ฯ มีชิ้นฝีมือแบบขอมอย่างงาม ๆ หลายชิ้น จะขอแลก คือเราชอบใจชิ้นไหนก็จะจำลองให้ เขาชอบใจชิ้นไหนก็ให้เราจำลองให้ พิพิธ-ภัณฑสถานในปารีสที่จะขอแลกของกับไทยมีถึง ๓ แห่ง คือ พิพิธภัณฑ์ลูฟร์ พิพิธภัณฑ์โทรคะเดโร และพิพิธภัณฑ์กิเมต์ ด้วยของสยามยังมีน้อยทุกแห่ง เพราะแต่ก่อนเขาเข้าใจว่าประเทศสยามเป็นเมืองป่าเถื่อนก็ไม่นำพา ครั้นจัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครขึ้น พวกชาวต่างประเทศที่ได้ไปเห็นกลับมา

บอกเล่าลือว่าไทยมีแบบแผนการช่างของชาติ และมีของดี ก็เกิดอยากได้ของสยามมาเข้าพิพิธภัณฑสถานของเขา รู้ว่าฉันเป็นผู้จัดพิพิธภัณฑสถานจึงมาว่ากล่าวชวนแลกของ ถ้าเป็นได้ก็เป็นการดี แต่จะลำบากอยู่บ้าง ด้วยทุนที่จะซื้อจ่ายในการจำลองและส่งของเรามีน้อยกว่า ทั้งเมื่อได้ของเขาไปแล้วก็ไม่มีที่พอจะเอาไว้ จำจะต้องดำริตริตรอง เวลาค่ำเชิญมองสิเออเดอฟรานสมาเลี้ยงตอบแทน

วันศุกร์ที่ ๖ มิถุนายน รับเชิญไปบ้านนอก ๒ แห่ง จึงขึ้นรถยนต์ออกจากปารีสเวลา ๙.๓๐ นาฬิกา ไปแวะดูวังฟองแตนโบลก่อน ตัวภัณฑารักษ์มาพาเที่ยว เมื่อมาคราว พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้มาพบประธานาธิบดีการ์โนต์ที่วังนี้ ได้เคยดูวังบ้างแล้วแต่ไม่ทั่วถึงหมดเหมือนคราวนี้ ของที่ยังจำได้คือพระราชอาสน์ที่พระเจ้านะโปเลียนที่ ๓ เสด็จออกรับราชทูตไทยคราวเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) กับโต๊ะที่พระเจ้านะโปเลียนที่ ๑ ลงลายพระหัตถ์ยอมสละราชสมบัติ มีเรื่องประวัติว่า เมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๕ พระเจ้านะโปเลียนรบแพ้พวกสัมพันธมิตร ถอยหนีมาตั้งอยู่ที่วังนี้ มีความโทมนัสถึงเสวยยาพิศม์แต่เสวยยานั้นมากเกินไปทรงพระอาเจียรยากลับออกมาเสียหมดไม่สิ้นพระชนม์ จึงบอกไปยังพวกสัมพันธมิตรซึ่งเข้าตั้งอยู่ในปารีส ว่าจะยอมออกจากราชสมบัติให้พระเจ้ากรุงโรมราชโอรสครองต่อไป แต่พวกสัมพันธมิตรไม่ยอมให้ราชโอรสของพระเจ้านะโปเลียนรับรัชทายาท จะให้เจ้านายราชวงศ์บอร์บองกลับคืนครองอย่างเดิม เมื่อพระเจ้านะโปเลียนได้ทราบคำตอบของพวกสัมพันธมิตรนั้นกำลังทรงถือมีดด้วยความแค้นเอาปลายมีดนั้นแทงลงที่บนโต๊ะนั้นรอยมีดยังปรากฏอยู่ เมื่อฉันมาคราวก่อนยังเห็นเป็นรอยยาว มาคราวนี้เห็นตรงนั้นเป็นรอยกลมหว้าลึกลงไปในเนื้อไม้ เขาบอกว่าเป็นด้วยถูกคนดูลูบเนื้อไม้จึงสึกกลายเป็นหลุม

ไปอย่างนั้น เดี๋ยวนี้เขาเอาเชือกขึงกันไว้มิให้คนดูเข้าไปถูกต้องโต๊ะได้อย่างแต่ก่อน อนึ่งมีผู้บอกให้ทราบเมื่อก่อนเราจะมาคราวนี้ ว่าที่วังฟองแตนโบลมีห้องมิวเซียมพิพิธภัณฑ์เก็บเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-เจ้าอยู่หัวส่งมาถวายพระเจ้านะโปเลียนที่ ๓ ไว้ในนั้น จึงถามภัณฑารักษ์รับว่ามีจริง แล้วพาไปให้ดู เครื่องราชบรรณาการยังอยู่จริง ที่เป็นเครื่องทองใส่ตู้กระจกไว้ ของใหญ่ตั้งไว้ข้างนอก มียานมาศศรีวิกาเครื่องสูง และโต๊ะเงินคู่ ๑ พบของปลาดไม่เคยรู้ มีอยู่ในเครื่องราชบรรณาการอย่าง ๑ คือราชอิสสริยาภรณ์นพรัตน (เห็นจะเป็นดวงแรกมี) ดวงดาราใหญ่ผิดกับเดี๋ยวนี้ และดวงแขวนสายตะพานนั้นจำหลักเป็นพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครึ่งพระองค์ อยากจะถ่ายรูปฉายาลักษณ์เขาก็อนุญาต เรียกลูกกุญแจมาไขตู้เอาออกมาให้ถ่ายตามประสงค์ ออกจากวังฟองแตนโบลไปกินกลางวันที่บ้านมองสิ-เออกองซอย ซึ่งภรรยาเป็นพี่ (หรือน้อง) ของมองสิเออประแดร์นิเก เขาเข้าไปเชิญถึงปารีส และเขามีคุณได้รับเลี้ยงชายขาวเมื่อแรกมาถึง จะได้ขอบใจเขาด้วย มองสิเออลองซอยเป็นเจ้าของโรงงานใหญ่โตทำเครื่องยางขาย บ้านอยู่ติดกับโรงงาน ต้อนรับแข็งแรงทั้งสามีภริยา กลับจากบ้านมองสิเออลองซอยมาทางเดิมจนถึงวังฟองแตนโบลแล้วจึงแยกทางไปที่ชาโต (เดอโอเลอ) วิคองเต้ของมองสิเออซอมเยร์ (ซึ่งภรรยาราชทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ บอกว่าเป็นของน่าดูยิ่งนัก) เจ้าของคุ้นกันอยู่แล้ว มาคอยรับทั้งสามีภริยากับญาติและสั่งให้เปิดน้ำพุให้ดูด้วยทั่วทั้งบริเวณ ที่อย่างนี้ควรเรียกในภาษาไทยว่าวัง (ฝรั่งเศสเรียกว่าชาโต อังกฤษเรียกว่าคาเสิล) ใหญ่โตทั้งหมู่ตึกและบริเวณสวน ทำประณีตน่าชมยิ่งนัก เรื่องตำนานของวังนี้ก็แปลก ว่าเมื่อพระเจ้าหลุยซ์ที่ ๑๔ แรกเสวยราชย์นั้น ผู้เป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง ชื่อว่า Nicolas Fouguet เป็น

คนมั่งมีและใจใหญ่เสาะหาพวกช่างที่มีความคิดดีและมีฝีมือมาให้แบบอย่างสร้างชาโตและสวนนี้จะสิ้นยังเท่าไรไม่ว่า สร้างอยู่ ๕ ปี พอจวนสำเร็จประจวบเวลาพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เสด็จกลับจากงานอุปภิเศกที่เมืองสะเปญผ่านมา เจ้าของจึงเชิญเสด็จประทับ (ยังมีพระแท่นบรรทมที่จัดถวายครั้งนั้น) พระเจ้าหลุยส์โปรดแบบอย่างที่สร้างชาโตนี้ แต่เกิดระแวงพระหฤทัย ว่าเจ้าของเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง จะยักยอกเอาเงินหลวงมาสร้างดอกกระมัง ครั้นเสด็จกลับถึงพระนครจึงให้ตรวจบัญชีในพระคลัง ก็ปรากฏว่าเงินหลวงขาดตกบกพร่องไปเป็นอันมาก จึงดำรัสสั่งให้เอาตัว Fouguet ผู้เป็นเจ้าของชาโตไปกักขังไว้ ได้สวนเลยตายในเรือนจำ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงโปรดให้เรียกพวกช่างที่สร้างชาโตนี้ไปคิดแบบอย่างสร้างขยายวังแวร์เซยย์ใหญ่โตดังปรากฏอยู่ทุกวันนี้ (ท่วงทีดูเป็นทำนองเดียวกันจริง) แต่เมื่อมองสิเออ Fouguet ตายยังไม่ถูกริบชาโตจึงตกเป็นของภรรยาและบุตร บุตรนั้นตายไม่มีผู้สืบสกุลภรรยาไม่มีกำลังพอจะรักษาจึงขายให้จอมพลชื่อ Villars ชาโตอยู่ในปกครองของสกุลของจอมพลนั้นกว่า ๑๐๐ ปี สกุลนั้นทรุดโทรมลงไม่มีกำลังพอจะรักษาได้ จึงขายให้บิดาของมองสิเออซอมเยร์อันเป็นพ่อค้าน้ำตาลมั่งมีเป็นมหาเศรษฐีอยู่ในประเทศฝรั่งเศสคน ๑ รับซื้อรักษาไว้ แล้วเป็นมฤดกตกต่อมาถึงมองสิเออซอมเยร์ซึ่งเป็นเจ้าของปกครองอยู่บัดนี้

วันนี้คองต์เดอเมซอง (พี่ภรรยาราชทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพ ฯ) ปรารถนาจะเชิญไปชาโตดอเมซองอีกครั้ง ๑ ไปกินอาหารเย็น แต่ต้องขอตัว เพราะวันนี้ต้องเดิรทางกว่า ๒๐๐ กิโลเมตร ตั้งแต่ ๙ นาฬิกา กลับมาถึงสถานทูตเกือบ ๒๑ นาฬิกา

วันเสาร์ที่ ๗ มิถุนายน เวลาเช้ามองสิเออดูแมร์ นายกสภาเซเนตมาหา

แล้วไปที่ซอร์บอมน์ (มหาวิทยาลัย) เพื่ออำลาและถ่ายรูปกับท่านคณาจารย์ กลางวันมหาราชาคปูร์ทะละเชิญไปเลี้ยงที่บ้านของเธออยู่ในบริเวณบัวเดอบุลอย นำให้รู้จักลูกชาย ๒ คน คนพี่เป็นรัชทายาทยังเป็นโสด แต่อีกคนหนึ่งแต่งงานกับหญิงฝรั่ง (ชาวคอคัสสัมในรัสเซีย) มหาราชาได้ไปรู้จักกันในกรุงเทพฯ วางอัทธาศรัยสนิทดี ชวนให้เราไปอินเดีย พาไปดูรูปวังใหญ่โตที่สร้างขึ้นไว้ (เชิญให้ดูห้องที่จะรับเรา) ในวังเมืองคปูร์ทะละ และยังมีวังสร้างไว้บนภูเขาอีกแห่ง ๑ ทำตามแบบฝรั่งทั้ง ๒ แห่ง บอกว่าหน้าหนาวอยู่ที่วังในเมือง หน้าร้อนอยู่ที่วังบนภูเขา แต่หน้าฝนที่เมืองคปูร์ทะละชื้นนักทนไม่ไหว จึงมาอยู่ยุโรปปีละ ๓ เดือน ชอบอยู่ที่เมืองปารีส เธอเล่าถึงบ้านที่เธออยู่นั้นว่าที่เป็นสมบัติของนคราทรจะซื้อเขาไม่ขายแต่ยอมให้เช่าเป็นระยะนานปี ค่าเช่าก็ไม่สู้แรงแต่เปลืองด้วยต้องเสียภาษีอื่น ๆ หลายอย่างกับทั้งค่ารักษา ต้องจ้างฝรั่งไว้ถึง ๑๐ คน แต่บ่าวชาวอินเดียนั้นพาไปมากับเธอทุกเที่ยว พูดกันถึงเรื่องมหัตม-คัณฑีก่อการจลาจลในอินเดีย เธอเห็นว่ารัฐบาลอังกฤษคงปราบได้ในคราวนี้ แต่ข้อสำคัญมันอยู่ที่ชาวอินเดียเป็นอันมาก ประมาณสักครึ่งหนึ่งในจำนวนพลเมือง ถูกพวกคัณฑีเกลี้ยกล่อมสั่งสอนให้เกลียดชังอังกฤษยิ่งขึ้นทุกที มีแต่ความเคียดแค้น ไม่มีความคิดว่าจะให้จัดหรือให้ทำอย่างไร ที่อ้างว่าประสงค์จะให้ชาวอินเดียปกครองกันเองอย่างโดมิเนียนก็อ้างไปเช่นนั้นเอง เปรียบว่าถ้ารัฐบาลอังกฤษยอมให้เป็นโดมิเนียนในเวลานี้ พวกนั้นก็คงหาเหตุอื่นมาแค้นอังกฤษอีก เพราะฉะนั้นพวกที่คิดหาทางสดวกโดยผ่อนผันปรองดองกับอังกฤษจะพูดจาชี้แจงอย่างไร พวกคัณฑีจึงไม่เชื่อฟังแต่ในประเทศราช (เช่นตัวเธอ) นั้น สมัครจะปรองดองกับอังกฤษ ขอแต่ให้ถือตามสัญญาที่มีต่อกัน อย่าเข้ามาก้าวร้าวถึงการภายในบ้านเมืองเท่านั้น เวลาเมื่อนั่งโต๊ะฉันนั่งชิดกับเจ้าหญิง

สุนิสาได้สนทนากัน เธอบอกว่าเธอเป็นชาวเมืองคอคัสสัมในรัสเซียมาพบกับราชบุตรของมหาราชาที่บ้านผู้มีศักดิ์แห่ง ๑ เกิดรักใคร่กันจึงแต่งงานเมื่อสัก ๓ เดือนมาแล้ว เมื่อไปถึงเมืองคปูร์ทะละจะต้องไปเข้ารีดถึงศาสนาซิกตามสามีและเวลาอยู่ที่เมืองนั้นแต่งตัวอย่างชาวอินเดีย หัดพูดภาษาฮินดูได้บ้างยังไม่คล่อง แขกที่มหาราชาเชิญมาพบเราวันนี้ มีพวกผู้ดีฝรั่งเศส (เป็นดุ๊กก์มี) และพวกอียิปต์ก์มี จะเป็นบุคคลมีฐานะอย่างใดบ้างทราบไม่ได้ เวลาบ่ายไปดูสนามกอลฟ์ที่แซงท์คลูด์ เขาเชิญให้เป็นสมาชิกกิติมศักดิ์ตลอดเวลาอยู่ประเทศฝรั่งเศส เราไม่มีเวลาจะไปเล่น (ก็ดีอยู่ดูเหมือนกับซ่อนเล็บ เขาคงสำคัญว่าเราฝีมือดีนักหนา ไม่ควรอวดฝีมือให้เขาเสียใจ) จึงไปที่สนามวันนี้เพื่อจะไปขอบใจกรรมการ ทั้งนายกและอุปนายกมาต้อนรับ ตัวสโมสรและสนาม (มี ๗ หลุม) ทำดีมากเห็นคนเล่นกันอยู่จนคับคั่ง ได้ความว่ามีสมาชิกกว่าสองพัน เลือกแต่ผู้ดีทั้งนั้น แรกเข้าเสีย ๔,๐๐๐ แฟรงก์ ค่าบำรุงปีละ ๒,๐๐๐ แฟรงก์ ขากลับแวะเยี่ยมตอบนายพลเรือตรีทอมสัน เวลาค่ำเชิญคุณหญิงเพ็ชรอินทรากับลูกสาว ๒ คนมาเลี้ยง

วันอาทิตย์ที่ ๘ มิถุนายน เวลาเช้า ๑๑ นาฬิกาออกจากสถานทูตไปสถานีรถไฟสายเหนือ มีผู้มาส่งรวมทั้งผู้แทนตัวเสนาบดีการต่างประเทศและผู้ซึ่งมารู้จักคุ้นเคยอีกหลายคน โดยสารรถไฟศรทองออกจากปารีสเวลาเที่ยง บ่าย ๑๕.๓๐ นาฬิกาถึงคาเลศ์ ลงเรือไฟข้ามช่องทะเลไปประเทศอังกฤษ เรือที่ไปวันนี้เป็นเรือต่อใหม่ได้สักปีหนึ่ง สำหรับรับคนโดยสารรถไฟศรทอง ทำที่นั่งที่นอนที่กินอย่างดีวิเศษยิ่งกว่าเรืออื่นที่ใช้ข้ามช่องเช่นเดียวกัน เรือข้ามช่องเมื่อครั้งฉันมาคราวแรกมีเก๋งน้อยอยู่บนดาดฟ้าเก๋งหนึ่ง เป็นเก๋งพิเศษ ที่สำหรับคนโดยสารโดยมากอยู่ท้องเรือ ทำเป็นแท่นยาวสองชั้น จะนั่งหรือนอนก็ตามใจ

รายกะโถนไว้ให้คนเมาคลื่นตลอดหน้าแท่น เห็นกะโถนก็พอทำให้ขยักแขยง เรือลำใหม่นี้ชั้นบนมีห้องนั่งและมีดาดฟ้าสำหรับนั่งหรือเดินได้ตามชอบใจ ลงไปชั้นกลางริมแคมเรือทำหน้าต่างกระจกกั้นเป็นห้อง ๆ ตั้งเก้าอี้นั่งห้องละ ๔ ตัว หรือเก้าอี้ยาวห้องละ ๒ ตัว คล้ายกับในรถไฟ กลางลำมีห้องเล็ก ๆ นั่งหรือนอนได้ห้องละ ๔ คนเป็นที่มิดชิด สำหรับคนเมาคลื่นอาศรัยได้ไม่มีผู้ใดเห็น มีคนพยาบาลด้วย กะโถนนั้นโดยปกติซ่อนไว้ใต้เตียงต่อต้องการคนพยาบาลจึงหยิบเอาขึ้นมาสับติดไว้ตรงริมหมอน เรือลำใหม่นี้ว่าแล่นได้กว่าชั่วโมงละ ๓๐ ไมล์ โดยปกติถ้าไม่มีคลื่นและลม ๔๕ นาทีก็ข้ามช่องได้ แต่วันนั้นมีคลื่นลมบ้างเล็กน้อย พอชั่วโมงหนึ่งก็ถึงท่าโดเวอเกาะอังกฤษ เดี๋ยวนี้ก่อคันทำอ่าวสำหรับเรือเข้าจอด แต่ก่อนเป็นแต่มีคันยาวยื่นออกไปพอบังคลื่นให้เรือจอดได้ ได้ทราบมาแต่ที่คาเลส์ว่า กระทรวงต่างประเทศอังกฤษแต่งเจ้าพนักงานลงมาคอยเราอยู่ที่โดเวอ เจ้าพนักงานนั้นได้สั่งนายเรือไปให้รวบรวมของของพวกเราไว้ต่างหากจากพวกคนโดยสารอื่น พอเรือเข้าถึงท่าโดเวอเจ้าพนักงานก็มาจัดให้พวกเรายืนอยู่ข้างหน้าและขึ้นก่อนมิต้องเบียดเสียดกับพวกคนโดยสาร มาขึ้นรถไฟศรทอง ออกจากโดเวอ ๑๗ นาฬิกาชั่วโมงเศษถึงสถานีวิกตอเรียที่กรุงลอนดอน มิศเตอร์ดอร์เมอราชทูตอังกฤษในกรุงเทพ ฯ กลับมาชั่วคราว อุปนายกกับเลขานุการผู้แทนสมาคมอินเดีย และมิศเตอร์ลี (เคยเป็นที่ปรึกษากรมแร่) กับภรรยามารับ ทางฝ่ายไทยพวกสถานทูต มีหลวงพหิทธา อุปทูตผู้แทนหม่อมเจ้าวรรณไวทยากรราชทูต ซึ่งไปติดราชการอยู่ที่สันนิบาตชาติเป็นต้น ทั้งพวกนักเรียน (มีหม่อมเจ้าบรรดาอยู่ในลอนดอน) มารับพวกหนังสือพิมพ์มาคอยถ่ายรูปก็หลายคน ขึ้นรถยนต์มาพักอยู่ที่สถานทูต ราชทูตจัดให้หลวงชำนิกลการรับหน้าที่เลขานุการของฉันแทนขุนวิสูตรวิรัชเทศในเวลาอยู่ในอาณาเขตต์ของราชทูตที่

ประเทศอังกฤษ สถานทูตยังเหมือนเมื่อมาคราวก่อนทุกอย่าง ผิดกันแต่เดี๋ยวนี้ใช้ไฟฟ้า เวลาค่ำมีคณะหนังสือพิมพ์เริ่มมาหาเหมือนที่เมืองปารีส แต่ได้ปลงใจไปแล้วว่าให้เขาพบดีกว่าหลบให้เขาติเตียนแต่งเล่นตามใจ

วันจันทร์ที่ ๙ ได้ทราบว่าหนังสือพิมพ์ไตมส์ลงข่าวที่เรามาถึงกรุงลอน-ดอนแต่วานนี้ และบอกเรื่องประวัติของฉันด้วย และเมื่อตอนค่ำข่าวที่เรามาถึงนั้นเขาเอาเข้าแถลงในข่าวส่งทางวิทยุด้วย พอเช้าขึ้นวันนี้พวกหนังสือพิมพ์ก็มาขอถ่ายรูปและขอมาหาเป็นหลายราย ทั้งหนังสือพิมพ์ในเมืองอังกฤษและอเมริกา ช่างฉายรูปห้างใหญ่ก็จะขอให้ไปฉายรูปหลายห้าง อ้างว่าจะส่งให้หนังสือพิมพ์และเราไม่จำต้องซื้อ จึงรับจะไปให้ถ่ายที่ห้างสะเวนส์กับห้างลาฟาเย็ต ซึ่งขอก่อนแต่ ๒ ห้าง สังเกตพวกผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์ที่มาหามีทั้งชายและหญิง ดูเป็นคนชั้นดีมีมารยาตรและรู้การงาน ไม่ใช่อย่างเคยได้ยินเขาเล่าถึงพวกสืบข่าวของหนังสือพิมพ์ทางอเมริกาว่ารบกวนไม่เกรงใจเลย คำถามนั้นมักจะพ้องกันใน ๒ ข้อนี้ คือ ข้อ ๑ ถามว่าฉันมาคราวนี้เห็นกรุงลอนดอนแปลกกับเห็นเมื่อมาคราวก่อนอย่างไรบ้าง ? ข้อ ๒ ถามว่าฉันเห็นผู้หญิงอังกฤษเดี๋ยวนี้ผิดกับแต่ก่อนอย่างไรบ้าง ? นอกจากนี้ก็ถามต่าง ๆ กัน เช่นคนหนึ่งถามว่าฉันสังเกตเห็นความอัตคัดของคนอังกฤษหรือไม่ ? และฉันคิดเห็นทางแก้ไขเรื่องที่คนอังกฤษไม่มีงานทำเป็นอันมากนั้นด้วยประการอย่างใดได้บ้างหรือไม่ ? ดังนี้เป็นต้น แต่กิริยาอัทธาศรัยเรียบร้อยดีทุกคน เสร็จการพบพวกหนังสือพิมพ์แล้วไปดูที่แสดงรูปภาพ (Royal Acadamy) มีรูปปั้นและรูปเขียนที่ดีน่าดูมากอยู่ ถ้าเทียบกับรูปในซาลองที่ปารีส แม้จำนวนรู้น้อยกว่าของฝรั่งเศส ฝีมือพอทันกันแต่ความคิดผิดกัน ช่างอังกฤษมักชอบให้งามอย่างเรียบ ๆ ช่างฝรั่งเศสชอบผาด-โผน พวกช่างสมัยใหม่ติกรรมการผู้ตัดสินว่าเหมือนยายแก่ทั้ง ๒ แห่ง เพราะ

ไม่นิยมความคิดของพวกช่างสมัยใหม่ เวลาบ่ายไปดูสวนเลี้ยงสัตว์ประจวบวันกับแบงก์ฮอลิเดล์หยุดการงาน คนพากันไปดูสวนสัตว์แน่นไปหมดเบียดไม่ไหว แต่ก็ดีไปอย่างหนึ่งด้วยได้มาเห็นประชุมชนของชาวอังกฤษในเวลาแบงก์ฮอลิเดล์อันเห็นได้ยากกว่าสัตว์ที่ขังกรงไว้ในสวน กลับจากสวนสัตว์กินน้ำชาแล้ว มิศเตอร์ทอนที่เป็นเจ้าของหนังสือพิมพ์บางกอกไตม์สอยู่ก่อน (มิศเตอร์มุนดี) มาหา ค่ำไปดูหนังพูดเรื่องราชาของพวกกุ๊ยที่โรงคาลสตัน ทำดียิ่งกว่าเรื่องแห่รัก ที่ดูที่เมืองนีส แต่หนังพูดที่ได้ดูมา ๒ เรื่องเป็นหนังบริษัทปรเมานต์-อเมริกัน ยังไม่ได้เห็นหนังพูดของอังกฤษและฝรั่งเศส ดูเหมือนจะยังทำสู้อเมริกันไม่ได้ ดูการมหรศพในลอนดอนดีอย่างหนึ่งด้วยมีกฎหมายห้ามมิให้เล่นเกินเที่ยงคืน กลับไม่ดึกเหมือนประเทศฝรั่งเศส

วันอังคารที่ ๑๐ มิถุนายน เช้าเซอร์ราล์ฟแพเจ็ท ราชทูตอังกฤษในกรุงเทพ ฯ แต่ก่อนคนหนึ่ง กับมิศเตอร์แมลคัมนายห้างบอร์เนียวในกรุงเทพ ฯ (ซึ่งออกมาเยี่ยมบ้าน) มาหา อุปทูตนำข้าราชการในสถานทูตให้รู้จัก ไปถ่ายรูปที่ห้างสะเวนส์กับห้างลาฟาเย็ตตามที่เขาขอเชิญ การถ่ายรูปนี้ชอบกล ห้างใหญ่ ๆ ที่มีชื่อเสียงมาเชิญนับไม่ถ้วน ในหนังสือเชิญกล่าวเป็นทำนองเดียวกันทั้งนั้น ว่าขอถ่ายเพื่อจะให้มีรูปเรารวมอยู่ในรูปเจ้านายที่เขาได้ถ่ายแล้ว และเพื่อจะขออนุญาตให้หนังสือพิมพ์เอาไปลงบ้าง ส่วนตัวเราเองนั้นไม่ต้องเสียเงินทอง และไม่จำต้องซื้อว่ามาอย่างนี้ทุกแห่ง แต่เมื่อถ่ายแล้วเราก็ต้องซื้อเขาบ้างมิให้เสียอัทธาศรัย คงอยู่ในต้องเสียเงินอยู่นั่นเอง จึงยอมไปให้เขาถ่าย ๒ ห้าง เจ้านายองค์อื่น ๆ ทำนองก็จะเป็นเช่นเดียวกัน ได้ยินเล่ากันว่าถ้าใครอยากเป็นคนวิสามัญ โดยฉะเพาะที่เป็นหญิงสาว ไปถ่ายรูปแล้ว และประสงค์จะให้รูปของตนปรากฏในหนังสือพิมพ์ ช่างที่ถ่ายก็รับจัดการให้ เมื่อยอมเสียค่าธรรมเนียม

คล้ายกับสินบนอีกชั้นหนึ่ง เรื่องนี้จะจริงหรือเท็จอยู่กับผู้กล่าว แต่เราตั้งใจไปแต่แรกว่าจะไม่ให้สินบนในการโฆษณาชื่อเสียงของเราด้วยอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นอันขาด วิธีถ่ายรูปเดี๋ยวนี้ใช้แสงไฟฟ้าทั้งนั้น ถ่ายเวลาใดจะเป็นกลางวันหรือกลางคืนก็ได้เหมือนกัน ถ่ายรูปแล้วไปแวะห้างเบนสัน ซึ่งเป็นเจ้าจำนำของไทยมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ สกุลเบนสันยังเป็นหุ้นใหญ่อยู่อย่างเดิม ต้อนรับดี แต่ตัวคนที่เคยรู้จักเมื่อมาคราวก่อนหมดไปเสียแล้ว ไปร้านเยเคอที่เคยซื้อเสื้อสักหลาดชั้นในอีกแห่งหนึ่ง แต่ก่อนยังเป็นแต่ร้านเล็ก ๆ เดี๋ยวนี้เป็นบริษัทใหญ่มีชื่อเสียงโด่งดัง ตั้งห้างสาขาแพร่หลายในยุโรปเครื่องสักหลาดทำเนื้อดีกว่าแต่ก่อน แต่ราคาของในลอนดอนไม่ว่าห้างไหน ๆ แพงขึ้นกว่าแต่ก่อนสักครึ่งตัวทั่วไปทั้งนั้น เวลาบ่ายผู้แทนหนังสือพิมพ์ออกวันอาทิตย์มาหาอีกคนหนึ่ง ค่ำไปดูละคอนที่ออปะราอิตะเลียนที่โรงคอนเวนท์การ์เดน เล่นเรื่องมาดามบัตเตอร์ไฟล (ที่กรมพระนราฯ เอาเนื้อเรื่องไปเล่นละคอนร้องเรียกว่าสาวเครือฟ้า) ปัจจุบันนี้ผู้แต่งเอาเพลงดนตรีจีนบางแห่งก็เพลงไทยมาคิดประสมกับเพลงฝรั่ง ฟังเพราะดี คนร้องก็ร้องดีด้วย เมื่อฉันมายุโรปคราวก่อนเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ (หม่อมราชวงศ์หลานกุญชร) มาด้วย มาเห็นละคอนออปะราจำเค้าไปคิดเล่นละคอนดึกดำบรรพ์ แต่ไปผิดกันในข้อสำคัญ ข้างฝรั่งเขาเลือกสรรเอาคนเสียงดีเป็นหลัก แล้วฝึกหัดการเล่นละคอนเป็นเครื่องประกอบ ของเราเอาพวกละคอนที่ชำนาญในการรำมาฝึกหัดให้ร้องประกอบ เสียงมันไม่ไพเราะสู้เขาไม่ได้อยู่เอง ส่วนพวกละคอนร้อง (อย่างปราโมทัย) ที่เล่นกันในเมืองไทยแพร่หลายอยู่ในปัจจุบันนี้ ฉันได้เคยเห็นพวกมะลายูทางสิงคโปร์คิดเล่นขึ้นก่อน ก็ว่าเอาอย่างออปะรา แต่ยิ่งห่างไกลหนักออกไปคล้ายกับละคอนฝรั่งอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า มิวซิเคอลคอมเมดี ได้ดูที่ปารีสครั้งหนึ่ง เล่นพูด

กับร้องเพลงแกมกันไป แต่ของเขาก็แต่งเพลงขึ้นใหม่ให้เหมาะแก่เรื่องที่เล่นนั้น ร้องก็ไพเราะดี ดูไม่รำคาญ พิเคราะห์ดูหลักของเขาอยู่ที่เพลงไพเราะกับร้องดีเป็นสำคัญ เรื่องที่เล่นและรูปโฉมคนเล่นไม่ถือเอาเป็นหลัก เพราะรูปโฉมนั้นอาจแต่งให้เห็นเป็นอย่างไรก็ได้

วันพุธที่ ๑๑ มิถุนายน เวลาเช้า เซอร์มอริสเดอบุนเสนซึ่งเคยเป็นอุปทูตอังกฤษอยู่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ (และเป็นผู้ชักชวนให้เล่นกอลฟกันขึ้นเป็นทีแรกในเมืองไทย) มาหาพบกันอย่างมิตรเก่ากยินดีด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่เมื่อสนทนากันไปเกิดอนาถใจ แกยังจำเมืองไทยได้มาก แต่เมื่อถามถึงเจ้านายและใคร ๆ ที่แกเคยชอบและเคยรู้จัก ไม่มีเหลืออยู่สักคนเดียว ส่วนตัวแกเองนั้น เมื่อกลับมาจากเมืองไทยได้เป็นอัครราชทูตแล้วเลื่อนขึ้นเป็นเอกอัครราชทูตประจำอยู่ในมหาประเทศหลายแห่ง อยู่ที่กรุงเวียนนาในเวลาเมื่อจะเกิดมหาสงคราม มีชื่อเสียงปรากฏในคราวนั้น แต่เดี๋ยวนี้แก่ชรา (อายุได้ ๗๘ ปี) ออกจากราชการประจำนานแล้ว วันนี้กลางวันเชิญหม่อมเจ้าบรรดาที่ได้ไปรับที่สถานีมากินอาหารด้วยกัน บ่ายไปดูพิพิธภัณฑสถานสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่ฉันชอบดูตั้งแต่มาคราวก่อน ตัวตึกสร้างต่อออกไปใหญ่โตกว่าแต่ก่อน สัตว์ต่าง ๆ ก็มากขึ้นอีกมาก จัดตั้งเป็นหมวดตามวิทยาศาสตร์น่าดูยิ่งนัก ว่าสถานแห่งนี้ยังเป็นเอกในโลก แต่พิพิธภัณฑสถานที่เมืองนิวยอคกำลังพยายามจะแข่ง วันนี้เที่ยวห้างหาเครื่องแต่งตัวด้วย

วันพฤหัสบดีที่ ๑๒ มิถุนายน เช้ามิศเตอร์ดอร์เมอราชทูตอังกฤษมาลากลับกรุงเทพ ฯ และมีแก่ใจรับนำห่อของไปส่งที่วังวรดิศด้วย วันนี้ไปดูสถานสะเต๊ตแกลเลอรีที่ไว้รูปภาพเขียนและเขียน อันเป็นฝีมือช่างอังกฤษเป็นพื้น รูปเหล่านั้นได้เคยเห็นแต่รูปพิมพ์จำลองมาแต่ก่อน มาเห็นตัวจริงน่าดูมาก รูปพิมพ์

ที่จำลองรูปเขียนอย่างสมัยเก่ากับเขียนสมัยใหม่เมื่อเทียบกับรูปเดิมผิดกันชอบกล รูปสมัยเก่านั้นเมื่อมาเห็นตัวจริงรู้สึกว่ารูปพิมพ์จำลองเลว แต่รูปเขียนอย่างสมัยใหม่นั้น เมื่อเห็นตัวจริงรู้สึกว่ากลับเลวไปกว่ารูปจำลองเสียอีก ดังนี้ มีรูปปลาดแผ่น ๑ มิศเตอร์ซิมช่างที่มีชื่อเสียงเขียนไว้ว่าเขียนตามน้ำใจนึก (เห็นจะตรงกับที่เราเรียกว่าสัญญา) ไม่มีใครดูออกว่าเป็นรูปอะไร เห็นชัดแต่รูปนางเปลือยเล็ก ๆ มีอยู่ตัว ๑ พวกช่างเขาบอกอธิบายเกี่ยวกับเรื่องประวัติของมิศเตอร์ซิม ว่ามิศเตอร์ซิมนั้นเดิมเป็นช่างฝีมือดีอย่างเอก ถึงได้รับเลือกเป็นรอยัลอะคะดามิเชียน (สมาชิกชั้นเอกในสภาช่าง) อยู่มาพระเจ้ายอชที่ ๕ มีพระราชประสงค์จะได้พระบรมรูปเขียนสีขนาดเท่าพระองค์ สำหรับประดิษฐานไว้ในพระราชวัง จึงมีรับสั่งไปยังสภาช่างให้เลือกช่างเขียนพระบรมรูปนั้น สภาช่างปรึกษากันเห็นว่ามิศเตอร์ซิมฝีมือดี สมควรจะเขียนพระบรมรูปได้ ครั้นเมื่อเขียนเสร็จเอาออกอวดในรอยัลอะคะดามีเมื่อสัก ๓ ปีมาแล้ว มีแต่เสียงคนพากันติเตียนอื้อฉาวว่ามิศเตอร์ซิมเขียนพระบรมรูปเป็นละคอนไป พระเจ้าแผ่นดินเองก็ไม่โปรด กรรมการอะคะดามีต้องเลือกช่างคนอื่นให้เขียนพระบรมรูปถวายใหม่ มิศเตอร์ซิมได้ความละอาย (นัยว่าถึงทำลายพระบรมรูปนั้นเสีย) เลยป่วยจนอารมย์ฟั่นเฟือน จึงเขียน "รูปสำคัญ" นั้น เขียนแล้วไม่ช้าตัวก็ตาย เขาเล่าให้ฟังดังนี้ ในจำนวนพวกรูปหล่อก็มีรูปแปลก ๆ ของมองสิเออโรแดงฝรั่งเศส ของมิสเตอร์เอบสไตน์และของมิสเตอร์ดอบสันหลายรูป รูปของมองสิเออโรแดงนับถือกันด้วยเหตุใดได้กล่าวมาในประเทศฝรั่งเศสแล้ว แต่รูปของมิศเตอร์เอบสไตน์และของมิศเตอร์ดอบสันนั้นเป็นรูปพวกสมัยใหม่ ดูตั้งใจจะแผลงไปให้ "น่าดูด้วยไม่มีงาม" เหมือนเช่นรูปสมัยเก่า เขาทำให้เนื้อเกลี้ยงก็ทำเสียให้ปุปะ เขาทำให้หน้าตาสวยงามกว่าที่จริง ก็ทำให้เทอะทะแต่รู้ว่า

รูปใคร อวดว่าเห็นรูปก็รู้ว่าน้ำใจคนนั้นเป็นอย่างไร รูปจำพวกสมัยใหม่เหล่านี้ เสียงคนดูต่างกันเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งติเตียนว่าน่าเกลียด อีกฝ่ายหนึ่งชมว่า เขาช่างคิด ถ้าจะเปรียบดูก็คล้ายกับทุเรียน ซึ่งคนบางจำพวกติว่าเหม็น แต่ บางจำพวกชมว่าหวานมันอะร่อยดี กลับมากินกลางวันที่สถานทูตแล้วไปเที่ยว ห้างแฮรอดส์เป็นห้างใหญ่ขายของสารพัด ทุกสิ่งซึ่งชาวเมืองจะพึงปรารถนา ห้างอย่างนี้เดี๋ยวนี้ทั้งที่เมืองปารีส (ซึ่งไม่มีเวลาจะไปดู) และในเมืองลอนดอน มีแห่งละหลายห้าง แห่งหนึ่งก็เห็นจะลงทุนนับด้วยล้าน ตัวห้างเป็นตึกใหญ่โต หลายชั้นมีคนขายนับด้วยร้อย มีป้ายติดบอกไว้ว่าห้องนี้ขายของนั้น ๆ ที่สิ่งของ ก็ติดราคาบอกไว้ ไม่ต้องให้ถามหรือต่อตามราคา ใครปรารถนาสิ่งอันใด เมื่อ เข้าไปในห้างแล้วดูป้ายที่ประตูห้องขายของสิ่งนั้น หรือถ้าหาไม่พบถามคนขาย ของเขาก็พาไปถึงห้องนั้น เลือกดูทั้งสิ่งของและราคาได้ตามชอบใจ ผู้ขาย (มีทั้งผู้ชายและผู้หญิง) คอยเชื้อเชิญและชี้แจงให้เข้าใจว่าดีอย่างนั้น ๆ เราจะ ซื้อสิ่งอันใดบอกแก่ผู้ขายเขาก็จัดการห่อห้อมให้เสร็จ เราเป็นแต่คอยใช้เงินแล้ว รับของมา ถ้าเกิดหิวโหยก็มีห้องเลี้ยงให้เลือกซื้ออาหารกินในห้างนั้นได้ นัยว่า มีขายจนกระทั่งสัตว์สำหรับเลี้ยงเช่น หมา แมว และนก แต่หาได้ดูไปถึงไม่ ถ้า จะเดิรดูให้ทั่วถึงทุกห้องที่ขายของเห็นจะหลายชั่วโมง จึงดูแต่พอเดิรเมื่อยขา แล้วไปนั่งที่ห้องขายอาหาร ซื้อของว่างกินแล้วก็กลับ เขาว่าของที่ขายในห้าง ย่อยกับห้างใหญ่ที่เป็นชั้นเอกด้วยกัน ผิดกันดังนี้ คือห้างย่อยที่ขายของฉะเพาะ ประเภท เช่นเครื่องทองเงินก็ดี เครื่องหนังก็ดี หรือเครื่องแต่งตัวก็ดี ของ ดีกว่าแต่แพงกว่าห้างใหญ่ ผู้มีทรัพย์ที่อยากได้ของดีมักไปห้างย่อย ส่วนห้าง ใหญ่นั้นถึงของที่ขายจะเลวกว่าราคาย่อมเยาว์กว่า และได้เปรียบห้างย่อยที่มี ของขายจิปาฐะไม่ว่าสิ่งอันใดอยู่ในห้างอันเดียวกัน คนทั้งหลายก็ชอบซื้อของ

ห้างใหญ่กันโดยมาก ในพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงชมห้างใหญ่เช่นว่านี้ ว่าห้างกรุงเบอรลินเป็นดีกว่าที่อื่น แต่เรายังไม่ได้เห็น เวลาเย็น (ที่จริงควรจะเรียกว่าค่ำเพราะเวลาถึง ๑๙ นาฬิกา แต่ยังมีแดดสว่างแจ๋ ด้วยระดูนี้ที่ลอนดอนมืดพลบต่อ ๒๑.๓๐ นาฬิกา) นายพลจัตวาสตีเวนสัน ซึ่งเคยเป็นทูตทหารอังกฤษอยู่ในกรุงเทพฯ เมื่อรัชชกาลที่ ๖ เชิญไปเลี้ยงที่บ้านได้พบมิศเตอร์เบลีกงสุลอังกฤษในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นลูกเขยกับเมียด้วย กินแล้วเขาพาไปดูละคอนพูดที่โรงเซนต์มาติน เล่นเรื่องเปตติโค๊ตอินฟลอนส์ ตัวพระเอกชื่อเซอร์ ลิโอเนลเบลแฟร์ เล่นดีอยู่ มีผู้ดีไปดูมาก วันนี้ลอร์ดเชิชฮิล อธิบดีกรมม้าส่งใบเชิญฉันกับลูกหญิงมาให้ไปดูแข่งม้าที่สนามหลวงแอสค๊อต แล้วเชิญอุปทูตกับผู้มาด้วยอีก ๒ คน ให้ไปดูในบริเวณที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินด้วยกันทั้งนั้น

วันศุกร์ที่ ๑๓ มิถุนายน ตอนเช้ารับแขกพวกอังกฤษที่เคยไปอยู่เมืองไทยมาหาอีกหลายคน ที่สำคัญคือมิศเตอร์เฟรนช์ ซึ่งเคยเป็นกงสุลอังกฤษครั้งก่อนเก่า แกเริ่มเข้าไปอยู่เมืองไทยแต่ ค.ศ. ๑๘๗๔ (เวลาฉันยังเป็นเด็กอยู่ในโรงเรียน ครั้นภายหลังเมื่อฉันทำราชการได้คุ้นเคยชอบพอกัน) เดี๋ยวนี้อายุกว่า ๘๐ อุส่าห์มาหา ลูกสาวต้องกำกับมาด้วย กลางวันไปเฝ้าพระเจ้ายอชแลพระราชินีที่วังบักกิงแฮมด้วยกันกับลูกหญิง ๒ คน เมื่อไปถึงเซอร์เดอริกเกปเปลสมุหพระราชมณเฑียรรับพาไปปล่อยไว้ในห้องเฝ้าแต่ ๓ คนเท่านั้น ประเดี๋ยวหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินกับพระมเหษีก็เสด็จออกมา ทรงปฏิสัณถารอย่างสนิทสนมแล้วตรัสชวนไปยังห้องเสวยซึ่งอยู่ตรงมุมซ้ายข้างด้านหน้าพระราชมณเฑียร เสด็จประทับเสวยแต่กับฉันแลลูกหญิงรวมเป็น ๕ คนด้วยกันเท่านั้น ประเพณีห้องเสวย เวลาเสวยแต่กับเจ้านายถือว่าเป็นที่ระโหฐาน เวลาตั้งเครื่องสิ่งหนึ่ง

แล้วพวกมหาดเล็กต้องออกไปเสียนอกห้องแลปิดพระทวารทุกคราว เมื่อเสวยเครื่องแล้วอย่างหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงสั่นกระดิ่งเงินซึ่งวางอยู่ข้างพระองค์เป็นสัญญา พวกมหาดเล็กก็เปิดพระทวารเข้ามาเปลี่ยนจานแลตั้งเครื่องอีกอย่างหนึ่งแล้วกลับออกไปเสียอีกทุกคราวจนเสวยเสร็จ เมื่อเสวยแล้วพระราชินีพาเจ้าหญิงทั้ง ๒ ไปดู เครื่องทองอีกห้องหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินตรัสอยู่แต่กับฉันต่อไป จนได้เวลาพอสมควรแล้วเสด็จขึ้น แลเมื่อก่อนเสด็จขึ้นนั้นพระราชินีทรงพระกรุณาห่มผ้าขนสัตว์คล้องคอของเจ้าหญิงประทานด้วยพระหัตถ์เองทั้ง ๒ คน แลทั้ง ๒ พระองค์พระราชทานพระรูปแก่ฉันด้วย ทั้งพระเจ้าแผ่นดินและพระมเหษีทรงทราบการในเมืองไทยหลายอย่าง ตรัสปราไสยไต่ถามเป็นอย่างกันเองตลอดเวลาที่เฝ้า ได้ทูลถามพระเจ้าแผ่นดินว่าพระอาการที่ทรงประชวรนั้นหายสนิทดีแล้วหรืออย่างไร ตรัสตอบว่าอื่น ๆ ก็หายเป็นปกติหมดแล้ว แต่พระกำลังนั้นยังเหนื่อยง่ายไม่เหมือนแต่ก่อน เวลาเย็นไปดูพิพิธภัณฑสถานวิกตอเรีย เป็นที่แสดงของฝีมือช่างโบราณเมื่อฉันมาคราวก่อน พิพิธภัณฑสถานนี้พึ่งเริ่มสร้างยังไม่แล้ว จัดน่าดูดี เมืองเราจะจัดบ้างอย่างนี้ก็ได้ จนใจแต่ไม่มีสถานที่ เวลาค่ำมิศเตอร์วอตเตอโล ราชทูตอังกฤษในกรุงเทพฯ แต่ก่อนกับภรรยาเชิญไปเลี้ยงที่สโมสรยุไนเตดยุนิเวอซิตีคลับ เขาเชิญมิศเตอร์ออดหัวหน้ากรรมการประเทศตวันออก (ไทยจีนญี่ปุ่น) ในกระทรวงต่างประเทศมาให้รู้จักเป็นผู้มีอัทธยาศรัยดี สนทนากันในเรื่องต่าง ๆ ได้ความเข้าใจว่าการที่เกี่ยวข้องในระวางอังกฤษกับไทยในเวลานี้เรียบร้อยพอใจหมดทุกอย่าง แลปวารนาในการที่เรามาอยู่ในประเทศอังกฤษนี้ ว่าถ้าประสงค์จะให้กระทรวงต่างประเทศสงเคราะห์อย่างใดเมื่อใดขอให้บอก เต็มใจที่จะทำให้ทุกอย่าง (ข้อนี้ได้จริงดังว่า) พูดกันต่อไปถึงเรื่องรายงานไซมอนคอมมิชชันเรื่องอินเดียเล่ม ๑ ซึ่ง

ฉันหาฉะบับไม่ได้ เพราะพอออกจำหน่ายคนก็ซื้อกันเสียหมด กับหนังสือพิมพ์เดลีเวิกเกอของพวกคอมมูนิสต์ ฉันอยากจะหามาอ่านดูสำนวน แต่หาไม่ได้ เพราะเหล่าร้านขายหนังสือพิมพ์ไม่ยอมขายหนังสือนั้น มิศเตอร์ออดรับหาฉะบับในกระทรวงต่างประเทศมาให้ได้ทั้ง ๒ อย่าง วันนี้แทรฟเวลเลอคลับเชิญให้ฉันเป็นสมาชิกกิติมศักดิ์ตลอดเวลาที่อยู่ประเทศอังกฤษ

วันเสาร์ที่ ๑๔ มิถุนายน เช้ามิศเตอร์ริเวตคาแนก (ที่ปรึกษากระทรวงพระคลังกรุงเทพ ฯ คนเก่า ตัวชราทุพลภาพอยู่ที่เกาะเจอสี ให้ลูกชายมาหาต่างตัว มิศเตอร์ริชเชส (ลูกกงสุลสยามที่ลอนดอนคนเก่า) มาเชิญจะให้ไปตรวจลูกเสือกองของพระเจ้าแผ่นดินสยาม แล้วไปกินกลางวันที่บ้านเซอร์ราลฟ์แพเจ็ต (ราชทูตอังกฤษที่กรุงเทพ ฯ) คนเก่ากับเดมแพเจ็ตภรรยา อยู่ที่ตำบลริชมอนต์ Richmond ห่างจากเมืองลอนดอนประมาณ ๔—๕ ไมล์ บ้านเรือนงดงามแต่งดีทั้งมีสวนแลสนามกอลฟ์อยู่ในนั้น ดูสบายน่าอยู่ แต่เจ้าของบอกว่าจะต้องขายเพราะทนรัฐบาลเก็บภาษีไม่ไหว เรื่องการเก็บภาษีจากผู้มีภูมิลำเนาในเมืองอังกฤษเวลานี้ดูได้ความเดือดร้อนกันอยู่ทั่วไป พระเจ้าแผ่นดินก็ได้ตรัสบอกแก่ฉันเมื่อวันไปเฝ้า ว่าทรัพย์สมบัติของพวกสกุลเก่า ๆ นั้นไม่ช้าก็คงหมดตัว พวกผู้อื่น ๆ ที่ได้พบปะก็พากันบ่นว่าเดือดร้อนไม่เลือกหน้า บางคนมีบ้านเรือนใหญ่โตถึงต้องปิด ตัวเองลงมาอยู่ที่ห้องของบ่าวเพื่อจะลดค่าใช้จ่าย บางคนเช่นเซอร์แฮรีเวอนีเจ้าของบ้านเคลดอน (ที่ปู่ของเขาได้เคยเชิญฉันไปอยู่ด้วยเมื่อมาคราวก่อน) ก็ต้องปิดบ้าน ส่วนตัวเองอพยพไปอยู่ต่างประเทศ พวกดุ๊กและลอร์ดที่เป็นมหาเศรษฐีเดี๋ยวนี้ก็มักต้องแบ่งที่ดินขายบ้านและขายสมบัติวัตถาต่าง ๆ บ้าง พากันร่อยหรอลงไปทุกที ภาษีที่ร้ายกาจอย่างหนึ่งนั้นคือภาษีมฤดก มักเรียกกันว่าภาษีมรณ ถ้าผู้ใดตายลงมีทรัพย์เกินกว่า ๕๐๐ ปอนด์ขึ้นไป เข้าเกณฑ์ต้อง

เสียภาษีมฤดก รัฐบาลเรียกเอาภาคหลวงจากมฤดกส่วนหนึ่ง คั่นต่ำถ้ามฤดก ๑๐๐ ปอนด์ขึ้นไป แต่ไม่ถึง ๕๐๐ ปอนด์ เรียกภาคหลวงร้อยละ ๑ มฤดกกว่า ๕๐๐ ปอนด์เรียกร้อยละ ๒ และเพิ่มพิกัดขึ้นไปเป็นลำดับจนถึงคั่นสูง คือมฤดกตั้งแต่สองล้านปอนด์ขึ้นไป เรียกภาคหลวงถึงร้อยละ ๔๐ คือเอามฤดกเป็นภาคหลวงเสียเกือบครึ่งหนึ่ง ตามเสียงพวกที่ยังมั่งมีทรัพย์สมบัติกล่าวว่าตระกูลใดต้องถูกเก็บภาษีมฤดกเพียง ๓ ชั่วคน ก็เป็นหมดสิ้นทรัพย์สมบัติ ผู้มีทรัพย์สมบัติมากบางคนคิดอุบาย (ทำเป็น) ขายอสังหาริมทรัพย์ของตนแก่บริษัท (ซึ่งตนเป็นผู้ถือหุ้นส่วนอยู่โดยมาก) เพื่อจะหนีภาษีมฤดก แต่ได้ยินว่ารัฐบาลก็กำลังคิดดักอยู่ ภาษีพิกัดแรงมีอีกอย่างหนึ่งคือ (อินคัมแท๊กส์) ภาษีรายได้ คือใครได้ผลประโยชน์เท่าใดก็ชักเอาเป็นภาษีเสียส่วนหนึ่ง ขึ้นและลดพิกัดเป็นปี ๆ พิกัดเดี๋ยวนี้ชักปอนด์ละ ๔ ชิลลิง คือเปรียบว่าใครได้ผลประโยชน์ปีละ ๒๐ บาท ชักภาษีเสีย ๔ บาท ดังนี้ ใช่แต่เท่านั้น ยังเรียกแถมจากคนที่ได้ประโยชน์มากกว่าปีละ ๒,๐๐๐ ปอนด์ขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า เซอแท๊กส์ พิกัดอย่างต่ำถ้าผลประโยชน์น้อยกว่า ๒,๕๐๐ ปอนด์ ชักปอนด์ละ ๙ เปนนี (๑๒ เปนนี เป็น ๑ ชิลลิง ๒๐ ชิลลิง เป็น ปอนด์ ๑) เพิ่มพิกัดขึ้นไปคั่นละ ๕๐๐ ปอนด์ของผลประโยชน์จนอย่างสูง ถ้าผลประโยชน์มากกว่า ๑๐,๐๐๐ ปอนด์ขึ้นไป ชักภาษีแถมปอนด์ละ ๖ ชิลลิง จึงบ่นกันว่าเดือด-ร้อนนัก ในข้อบังคับการเก็บภาษีรายได้ มีลดหย่อนผ่อนผันหลายอย่าง อย่างหนึ่งนั้นไม่เก็บจากชาวเกาะน้อย ๆ เช่นเกาะเจอสี ซึ่งอยู่ระหว่างประเทศอังกฤษกับฝรั่งเศส เป็นต้น อีกอย่างหนึ่งไม่เก็บจากผู้ซึ่งเข้ามาอยู่ในเมืองอังกฤษยังไม่ถึง ๓ เดือน มีผู้อาศรัยความผ่อนผัน ๒ อย่างนี้หลีกเลี่ยงภาษีรายได้ชุกชุม ด้วยย้ายไปอยู่เสียที่เกาะน้อย ๆ เหล่านั้นบ้าง เวียนไปอยู่ต่างประเทศกลับมาอยู่บ้าน

เดิมไม่ให้เกินกว่าคราวละ ๓ เดือนบ้าง แต่เขาว่าไม่ช้ารัฐบาลก็คงหาอุบายดักคนหลีกเลี่ยงพวกนี้ได้ ได้ลองถามผู้ซึ่งเคยเป็นเสนาบดีมาแต่ก่อนหลายคน ว่าการเก็บภาษี ๒ อย่างนั้น มีทางที่จะเลิกหรือลดพิกัดลงให้น้อยหรือไม่ ได้รับคำตอบว่าไม่เห็นมีช่องที่จะเลิกได้ แม้แต่จะลดพิกัดลงก็ยากด้วยตั้งแต่เสร็จมหาสงครามมาแล้ว รัฐบาลยังต้องใช้จ่ายในการปกครองบ้านเมืองมากกว่าแต่ก่อนสงครามมาก และยังซ้ำเพิ่มขึ้นอยู่เสมอ และการที่เก็บภาษีจากคนมั่งมีแรงอย่างทุกวันนี้ บางคนเห็นว่าจะเกิดลำบากในภายหน้า ด้วยเงินภาษีอากรเคยได้จากคนมั่งมีเป็นพื้น ถ้ายากจนกันเสียโดยมาก ทางที่จะได้ผลประโยชน์แผ่นดินก็จะหมดไป แต่ส่วนรายจ่ายนั้นเพิ่มขึ้นเสมอ ฟังเขาได้ความอย่างว่ามานี้ จะถูกหรือผิดเพียงไรเราเป็นคนต่างด้าวตัดสินไม่ได้อยู่เอง เมื่อเลี้ยงกลางวันแล้วเซอร์-ราลฟ์แพเจ็ตกับภรรยาพาไปดูตีกอลฟ์แข่งขัน ในระหว่างมิตเชลคนอังกฤษกับนีเกลคนอเมริกันที่สนามตำบลเซนต์ออลบัน ได้เห็นตัวเก่งตี ตีน่าดู เหมือนกับสั่งลูกกอลฟ์ได้ว่าให้ไปตกที่ตรงไหน มีคนตามดูไม่รู้ว่าสักกี่ร้อย แม้ต้องเสียเงินค่าเข้าประตูทุก ๆ คน ผิดคาดอยู่อย่างหนึ่งตามที่เคยเห็นในหนังฉาย ดูเหมือนคนดูเดินตามคนตีไป แต่ที่จริงนั้น คนดูพากันเดินตามลูกกอลฟ์แข่งขึ้นหน้าคนตีไป เป็นแต่เมื่อคนตีเดินตามมาถึงก็แหวกช่องให้เข้าไปตี เมื่อถึงกรีนคนดูวงรอบเหมือนกับดูมวย ปลาดที่คนตีช่างทนได้ไม่สทกสท้านหรือโกรธขึ้งอย่างใด เราจะไปเข้าหมู่เดินตาม (หรือเดินนำ) อย่างเขาบ้างเบียดไม่ไหว รอดตัวที่พวกกรรมการเขามาพาไปเที่ยวดักคอยดูที่กรีนและที่ริมแท่น เมื่อดูแล้วก็อดนึกไม่ได้ ว่าอย่างเราตีมันช่างเลวเสียเหลือเลว แข่งขันวันนั้นอังกฤษชนะสองรอบทำแต้มได้ต่ำกว่าโบกึ่ง ๖ แต้ม ทางที่ไปจากลอนดอนวันนี้รถยนต์แล่นชั่วโมง ๑ ขากลับแวะกินน้ำชาที่ภัตตาคารกลางทางแล้วมากินเย็นที่สถานทูต

ค่ำไปดูแสดงการทหารที่ออลิมเปีย ตามที่กรรมการเชิญโดยกระแสรับสั่งของพระเจ้าแผ่นดินจึงนั่งในบ๊อกหลวง วันนี้เป็นวันที่สุดที่เขาเล่น มีคนดูมากเต็มโรง

วันอาทิตย์ที่ ๑๕ มิถุนายน เซอร์มอริสเดอบุนเสนกับภรรยาเชิญไปเลี้ยงกลางวัน ภรรยาเป็นช่างเขียนฝีมือดี เวลาบ่ายไปดูสวนเลี้ยงสัตว์อีกครั้งหนึ่ง เพราะเมื่อไปครั้งก่อนคนแน่นเบียดไม่ไหว ครั้งนี้ไปวันอาทิตย์ซึ่งเป็นวันอนุญาตให้ดูแต่พวกสมาชิกของสมาคมที่จัดการสวนนี้ เขาอนุญาตให้เราดูได้อย่างเป็นสมาชิก จึงได้เห็นทั่วหมด มีสัตว์แปลกตาที่ไม่เคยเห็นหลายอย่างเหลือที่จะพรรณนา เขาบำรุงเลี้ยงและพยายามจะให้เกิดพืชพันธุ์ ไม่สักแต่ว่าจับมาใส่กรงทรมานไว้ให้คนดู ที่เลี้ยงมีทั้งห้องให้นอนและลานสำหรับให้สัตว์เดิรเหินและมีเครื่องอบอุ่นสำหรับระดูหนาว ปลาดที่สัตว์ร้ายหรือสัตว์เปรียวต่าง ๆ เช่นแรด (ตัวโตเท่าช้าง เป็นแต่เตี้ยกว่า) และยีราฟ เป็นต้น คุ้นกับคนเสียจนเชื่อง เห็นคนดูก็เข้ามาหาอ้าปากให้ป้อนอาหาร ถ้าพูดได้ก็เห็นจะตอบขอบใจคล่อง ดูเสร็จกินน้ำชาที่ภัตตาคารในสวนแล้วแสงสว่างยังมี (ด้วยมืดค่ำต่อเวลา ๒๑ นาฬิกา) จึงให้ขับรถไปเที่ยวดูตามถนนในเมืองลอนดอน ทางฝ่ายตวันออกลอดแม่น้ำเทมส์ที่อุโมงค์แบล๊ควอล (ซึ่งหม่อมราโชทัยพรรณนา) แล้ว มาแวะดูวัดเซนต์ปอลล์ ซึ่งปฏิสังขรณ์เสร็จและจะมีการฉลองในเร็ว ๆ นี้

วันจันทร์ที่ ๑๖ มิถุนายน มิศเตอร์แมลคอม (นายห้างบอเนียวในกรุงเทพ ฯ) เชิญไปเลี้ยงกลางวันที่โฮเต็ลแลงเล เมื่อเลี้ยงแล้วขึ้นรถยนต์ออมนิบัส ๒ ชั้น ซึ่งมิศเตอร์แมลคอมจ้างมาโดยฉะเพาะเพื่อมิให้เบียดคน พาเที่ยวดูเมืองลอนดอน ขับไปตามถนนต่าง ๆ ทั้งทางฝ่ายตวันออก ทางในเมืองและทางฝ่ายตวันตกเป็นเวลากว่า ๒ ชั่วโมง แล้วจึงมาส่งลงที่สถานทูต การที่ขี่รถจ้างอย่างออมนิบัสเที่ยวดูลอนดอนอย่างนี้ เขาบอกไว้ในหนังสือนำคนท่องเที่ยวตั้งแต่

โบราณมา ว่าอาจเห็นถิ่นฐานและการเป็นไปในลอนดอนได้ดีกว่าเที่ยวดูด้วยประการอย่างอื่น เมื่อฉันมาคราวก่อนก็รู้อยู่แล้วแต่หามีโอกาสได้ทดลองไม่ เมื่อก่อนจะมาคราวนี้ได้บอกแก่มิศเตอร์แมลคอม ว่าถ้าเราไปถึงลอนดอนจะลองขึ้นรถออมนิบัสเที่ยวดูลอนดอนตามตำรา มิศเตอร์แมลคอมจึงขอให้กะไว้เป็นการต้อนรับ ส่วนของตัวเขาที่จะพาเราขึ้นรถออมนิบัสเที่ยวลอนดอนให้สมประสงค์ เมื่อเรามาถึงลอนดอน พวกส่งข่าวหนังสือพิมพ์มาหา และถามถึงที่เราจะเที่ยวเตร่ ได้บอกเขาว่าจะขึ้นรถออมนิบัสเที่ยวดูลอนดอนตามตำรา มีคนหนึ่งในพวกนั้นชื่อเมอพี่ ดูเหมือนเป็นผู้ส่งข่าวของหนังสือพิมพ์เดลิเมล์ มีแก่ใจไปลงทุนซื้อตั๋วรถออมนิบัสส่งมาให้กับสมุดนำเที่ยวลอนดอนด้วยเล่มหนึ่ง ให้เราขึ้นรถออมนิบัสได้ไม่เลือกว่าสายไหน ๆ ตลอดเวลาที่เราอยู่ในลอนดอน บางทีจะเป็นประสงค์จะมาถามเราเมื่อเที่ยวดูแล้วว่าเห็นอย่างไร จะได้เอาไปเขียนลงหนังสือ-พิมพ์ การเที่ยวดูลอนดอนด้วยนั่งไปบนรถออมนิบัสเห็นชัดเจนดีกว่าอย่างอื่นจริงดังเขาว่าไว้ในตำรา ด้วยรถออมนิบัสเป็นรถ ๒ ชั้น ขึ้นนั่งที่โถงดูบนหลังคาและมีคนคอยชี้บอกถิ่นฐานที่ต่าง ๆ ตลอดทางก็ได้ประโยชน์ทั้งที่แลเห็นด้วยตาตนเองประกอบกับความรู้ที่เขาบอกให้ แต่ลอนดอนกว้างขวางใหญ่โตยิ่งกว่าเมืองใด ๆ ในโลก ไปรถออมนิบัสถึง ๒ ชั่วโมงก็ไม่ทั่วถึงครึ่งเมือง ถึงกระนั้นก็พอได้รู้เห็นเป็นเค้า คือลอนดอนตั้งอยู่ริมลำน้ำเทมส์ทั้ง ๒ ฟาก ตอนกลางเป็นตัวเมือง เดิมเรียกว่า ซิตี้ เป็นที่ประชุมธนาคารและสถานอำนวยการค้าขาย ข้างฝ่ายตวันตกเป็นที่สร้างวังที่อยู่ผู้ลากมากดีทั้งปวง ฝ่ายตวันออก (ใกล้ท่าเรือกำปั่น) เป็นที่อยู่พวกกรรมกร ตึกกว้านบ้านเรือนที่เก่าแก่มักอยู่ตอนกลางเมืองที่หมดจดงดงามมักอยู่ทางฝ่ายตวันตก ผู้คนอยู่เยียดยัดกันทางตวันออกมากประหลาดอยู่อย่างหนึ่งที่พวกประกอบการอย่างไรมักรวมอยู่ในถนนอันเดียวกัน เช่น

โรงพิมพ์หนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ก็อยู่ติดต่อกันไปในถนนสายหนึ่ง พวกแบงก์ต่าง ๆ และพวกอำนวยการบริษัทต่าง ๆ ที่ประกอบการค้าต่าง ๆ ก็ตั้งสถานอยู่เนื่องกันไปในถนนสายหนึ่งสองสาย ทางฝ่ายตวันตกก็เป็นทำนองนั้น เช่นคลับ (สโมสรสถาน) ต่าง ๆ โดยมากก็อยู่ในถนนสายหนึ่ง ร้านขายของ (แม้มีอยู่ทั่วไป) ที่เป็นอย่างดีก็อยู่ในถนนแต่บางสาย ที่บ้านเรือนผู้มีบันดาศักดิ์ก็มักเรียบเรียงกันอยู่เป็นถิ่นถิ่น ส่วนข้างฝ่ายตวันออกอันเป็นที่อยู่ของพวกกรรมกรนั้น ตึกรามเป็นอย่างเลวแต่ผู้คนอยู่เยียดยัด เป็นคนหาเช้ากินค่ำเป็นพื้น ที่เป็นคนพาลสันดารชั่วก็มีมาก เมื่อฉันมาครั้งก่อน เซอรรอเบิตมอรันต์ (ยังเป็นครูสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช) มาด้วย ได้พาไปดูลอนดอนฝ่ายตวันออกคืน ๑ พาไปกินอาหารเย็นที่ตึกตอยน์บี ซึ่งพวกมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดคิดตั้งเพื่อสั่งสอนและสงเคราะห์พวกกรรมกร แล้วพาไปเที่ยวดูที่อยู่ของพวกกรรมกร การที่ไปดูนั้นให้เดิรไปแต่พวกละ ๒ คน อธิบายว่าพวกกรรมการนั้นเวลาค่ำมักเมามาย ถ้าเห็นเป็นผู้ดีแปลกหน้าไปก็มักล้วงลักหรือพาลรังแกต่าง ๆ (แต่ก็ไม่เห็นเป็นเช่นนั้น) ได้ไปดูตึกที่พักของพวกกรรมกรที่เป็นโสดแห่ง ๑ ซึ่งมีคนใจบุญไปสร้างขึ้นไว้ เรียกค่าเช่านอนแต่พอรักษาตึกไม่เอากำไร ตึกนั้นหลายชั้นทำเป็นห้องใหญ่ ๆ ในห้อง ๑ ตั้งเตียงเล็กเรียงกันไปคล้ายกับโรงทหาร เตียง ๑ มีแต่หมอนใบ ๑ ผ้าห่มผืน ๑ กับหม้อมูตใบ ๑ ได้เห็นพวกกรรมกรนอนอยู่แล้วบ้าง กำลังจะขึ้นไปนอนบ้าง ดูเมาไม่เว้นแต่ละคน มาเที่ยวนี้ไม่ได้ดูถึงอย่างนั้น แต่สังเกตและสืบสวนดู ดูเหมือนผู้คนพวกกรรมกรเดี๋ยวนี้จะค่อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะมีสมาคมต่าง ๆ ที่จัดการช่วยพวกกรรมกรด้วยอุบายต่าง ๆ มากขึ้น สถิติคดีที่เกิดแต่พวกกรรมกรก็ลดน้อยลง แต่เรื่องช่วยพวกกรรมกรในประเทศอังกฤษมันยากอยู่ ด้วยคนเกิดมากกว่างานที่จะมีทำหาค่าจ้างเลี้ยงชีพ

ให้พอกินทั่วกันได้ จำนวนคนหางานทำไม่ได้เดี๋ยวนี้มีสักสองล้านครึ่ง เป็นเรื่องลำบากของรัฐบาลอยู่ในเวลานี้ ถ้าไม่เลี้ยงพวกว่างงาน ไม่มีกินก็เที่ยวแย่งชิงคนให้เกิดจลาจลในบ้านเมือง เพราะมันมากเหลือที่จะควบคุม รัฐบาลจึงต้องเก็บภาษีจากคนมั่งมีดังกล่าวมาแล้ว มาเลี้ยงพวกว่างงานมิให้วุ่น

เมื่อมาครั้งก่อนรถยนต์ยังไม่เกิดขึ้น มาครั้งนี้ได้เห็นประโยชน์ของรถยนต์ตั้งแต่ในประเทศอิตาลีมาจนในประเทศฝรั่งเศส ตอนชายทะเลเมดิเตอเรเนียน ที่อาจไปไหน ๆ ได้รวดเร็วและสดวกสบายทุกแห่ง แต่เมื่อมาถึงเมืองปารีสมาเห็นโทษของรถยนต์ขึ้นอย่างหนึ่ง ด้วยในเมืองปารีสใช้รถยนต์มากนับด้วยหมื่น ขับสับสนจนคนเดิรในท้องถนนไม่ได้เหมือนแต่ก่อน ๆ ใคร ๆ ก็บ่นถึงความลำบากที่มีรถยนต์มากนัก แต่ก็ยังไม่รู้ว่าจะแก้ไขความลำบากด้วยประการอย่างไร เขาบอกมาจากเมืองฝรั่งเศสว่าถ้าถึงลอนดอนจะเห็นร้ายยิ่งกว่าปารีสเสียอีก ด้วยจำนวนรถยนต์ก็มากทำนองเดียวกัน แต่ถนนในลอนดอนแคบกว่าปารีส รถมักต้องหยุดคั่งไปไหนมิใคร่สดวก เมื่อวันเฝ้าพระเจ้ายอชก็ได้ฟังตรัสปรารภว่ารถยนต์ที่ในลอนดอนมากนักเหลือเกิน ทับคนตายปีละมาก ๆ ครั้นมาขึ้นรถออมนิบัสเที่ยววันนี้ ดูไม่น่ากลัวเหมือนที่ปารีส ด้วยรถยนต์ในลอนดอนขับช้ากว่าที่ปารีสและคนขับมันขับดีจริง ๆ ดีเสียยิ่งกว่าขับรถเทียมม้า รถเต็มถนนไม่เห็นกระทบกระทั่งกันเลย แต่ข้อสำคัญมันอยู่ที่โปลิศของลอนดอนดีไม่มีที่อื่นเสมอเหมือนจริงดังว่ากันมาแต่บรมโบราณ สังเกตดูในท้องถนนมีโปลิศยืนรายไปเป็นระยะ ใช้แต่แขน (สรวมปลอกผ้าขาว) สองข้างเป็นสัญญาว่าให้ไปหรือให้หยุด เพียงโปลิศยกแขนขวางรถเท่าหนึ่งเท่าใดก็หยุดหมดทันทีทั้งกระบวน พอกระบวนรถที่มาทางถนนขวางหรือถึงในถนนจะมีหมู่คนข้ามถนนพ้นไปแล้ว โปลิศเปลี่ยนแขนชี้ทางให้ รถที่รอคั่งอยู่นั้นก็ขับไปทั้ง

กระบวน ดูคนพลเมืองยำเกรงโปลิศไม่เลือกหน้า ถ้าจะว่าดูเหมือนจะมีอำนาจเสียยิ่งกว่าอัครมหาเสนาบดีก็ว่าได้ แต่ไม่เห็นแสดงกิริยาวาจาดุร้ายอย่างใด ไม่เคยเห็นโปลิศแห่งใดเหมือนที่ลอนดอน ได้รู้สึกอย่างนี้ตั้งแต่มาครั้งก่อนแล้ว

เวลาค่ำไปฟังปาฐกถาที่รอยัลยิโอกราฟีคัลโซไซเอตี (คือสมาคมภูมิศาสตรหลวง) สมาคมนี้เขาได้เลือกฉันเป็นสมาชิกกิติมศักดิ์ได้ ๔๒ ปีมาแล้ว เพราะเขายกความชอบที่ฉันได้จัดตั้งกรมทำแผนที่ สามารถทำแผนที่ประเทศสยามเป็นความชอบในภูมิศาสตร์ เขาส่งหนังสือรายเดือนให้เปล่ามาเสมอ แต่ฉันยังไม่เคยไปเข้าประชุมกับสมาคมนี้เลย มาคราวนี้เป็นโอกาสจึงได้ไป ท่านพวกกรรมการมีเซอร์ชาลส์โคลส์ สภานายกเป็นต้นต้อนรับ ผู้แสดงปาฐกถา ชื่อนางสาวคอนเว (เป็นธิดาของเซอร์มาตินคอนเว ผู้มีชื่อเสียงในการเที่ยวตรวจโลก) ว่าด้วยตรวจค้นเมืองโบราณเรียกว่าเปตรีในประเทศอะเรเบีย

วันอังคารที่ ๑๗ มิถุนายน ไปส่งก๊าดที่วังปรินส์ออฟเวลส์ รัชชทายาทเป็นการพิธี เวลานี้พระองค์เธอเสด็จอยู่หัวเมือง ปรินส์ออฟเวลส์ยังเสด็จอยู่ที่วังเซนต์เชมส์ ได้ทูลถามสมเด็จพระราชินีเมื่อวันเฝ้า ว่าทำไมจึงไม่ย้ายมาประทับที่มาลเบอเรอเฮาส์อันเป็นที่ประทับสำหรับปรินส์ออฟเวลส์มาแต่ก่อน ตรัสบอกว่าปรินส์ออฟเวลส์ว่าใหญ่โตนัก ต่อเมื่ออภิเษกสมรสแล้วจึงจะเสด็จมาอยู่ เวลาเย็นไปดูออฟฟีศใหม่ของหนังสือพิมพ์ปั๋นช์ ซึ่งเขาออกใบเชิญผู้รับหนังสือพิมพ์ปั๋นช์ให้ไปดูได้ ฉันรับหนังสือพิมพ์นั้นมากว่า ๓๐ ปีจึงให้ไปบอกเขาว่าจะไปดู เซอร์โอเวนซีแมนเอดิเตอร์มาต้อนรับเองกับผู้ช่วยอีก ๒ คน พาดูทั่วทุกแห่ง เขารวบรวมรูปเขียนเดิมซึ่งเอามาทำรูปภาพในหนังสือปั๋นช์ เป็นฝีมือช่างคนสำคัญ สำคัญที่ล่วงลับไปแล้ว เช่นเซอร์ยอนเตนีส ยอนลีช ดือมอเรียและชาลสกินเป็นต้น มาติดเรียบเรียงไว้ให้คนดูในห้อง ๑ มาได้ความรู้แปลกอย่าง ๑ คือ

บันดารูปที่หนังสือพิมพ์ปั่นช์นั้น รูปเดิมคืนให้เป็นของผู้เขียนทั้งนั้น เจ้าของหนังสือพิมพ์ปั่นช์เอาไว้แต่กรรมสิทธิ์การจำลอง ต่อให้อนุญาตจึงจะจำลองได้ เพราะฉะนั้นรูปเดิมที่เอามาอวดวันนี้เป็นของผู้อื่นซึ่งได้รับซื้อ หรือรับมฤดกไว้จากช่างเขียน ขอยืมเขามาทั้งนั้น มีรูปเซอร์ยอนเตนีลเขียนรูป ๑ ซึ่งเขียนเมื่อบิสมาร์กออกจากราชการ เขียนพระรูปเยอรมันเอมเปรอเป็นนายเรือ เขียนรูปบิสมาร์กเป็นคนนำร่องเมื่อจะไปเสียจากเรือ รูปนี้ที่ลือกันมาแต่ก่อนว่าลอร์ดโรสเบอรี เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษซื้อส่งไปให้บิสมาร์กด้วยชอบอัทธยาศรัยกันมา ได้ความว่าเป็นแต่ของจำลองไป รูปเดิมยังอยู่ในประเทศอังกฤษเอามาติดอวดไว้ด้วยเซอร์โอเวนซีแมนพาไปดูห้องประชุมอีกห้อง ๑ ประเพณีของพวกหนังสือพิมพ์ปั่นช์นั้น มีการประชุมเลี้ยงกันสัปดาหะละครั้ง ๑ แต่เดิมเลี้ยงอาหารเวลาเย็น แต่ต่อมาเห็นไม่สดวกเปลี่ยนเป็นเลี้ยงเวลากลางวัน เจ้าของกับทั้งเอดิเตอร์และช่างเขียนช่างแต่งเรื่องอันเป็น "สตาฟ" ประจำหนังสือปั่นช์มาประชุมปรึกษากัน ว่าหนังสือปั่นช์สัปดาหะหน้าจะมีอะไรบ้าง ที่พื้นโต๊ะมีรอยขุดเป็นอักษรชื่อผู้นั่งตั้งแต่โบราณมาจนทุกวันนี้ทุกคน โต๊ะนั้นก็กลายเป็นของสำคัญ เซอร์โอเว่นซีแมนบอกว่ารูปภาพต่าง ๆ และเรื่องสำหรับลงหนังสือพิมพ์ปั่นช์นั้นมีผู้ส่งมามากจนเกินต้องการ มีแต่ต้องคัดออก ที่ประชุมปรึกษากันนั้นฉะเพาะรูปใหญ่เรียกว่า "คาร์ตูน" ซึ่งพิมพ์สัปดาหะละ ๒ รูป ว่าจะเขียนเปรียบอย่างไรให้เหมาะกับเหตุการณ์ในปัจจุบันนั้น จำนวนหนังสือพิมพ์ปั่นช์ ว่าจำหน่ายได้ในราวสัปดาหะละ ๑๕๐,๐๐๐ ฉะบับ

วันนี้หญิงพรพิลาศ ซึ่งสภากาชาดส่งมาเรียนวิชชาพยาบาลชั้นสูงมาถึง เซอร์เอดวาร์ดกับเลดีกุ๊กพามาหาเมื่อเวลาค่ำ

วันพุธที่ ๑๘ มิถุนายน เข้าไปดูพิพิธภัณฑสถานที่เซ้าท์เกนซิงตัน เรียก

ว่าไซแอนส์มิวเซียม แสดงตำนานของเครื่องจักร์และเครื่องมือต่าง ๆ เป็นต้นว่า ตำนานรถไฟก็มี รถจักร์ตั้งแต่แรกคิดขึ้นแล้วเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับจนถึงปัจจุบัน มีของตัวจริงบ้าง จำลองเป็นขนาดย่อมบ้าง (แต่จักร์หมุนได้จริง ๆ) ตั้งไว้ให้ดู เครื่องบินและเครื่องมือจักร์กลต่าง ๆ ก็ทำไว้เช่นนั้น น่าดูยิ่งนัก ออกจากนั้นไปดูวัดเวสมินสเตอร์แอบเบแต่ไปเจอเขากำลังทำพิธีคฤศตมามะกะ คนแน่นไม่ได้ดูทั่ว วันนี้เซอร์เรลฟเวอนีมาหาได้เชิญให้กินกลางวันด้วย เพราะสกุลเวอนีได้เกี่ยวข้องกับไทยมาช้านาน เมื่อฉันมาคราวก่อนเซอร์แฮรีเวอนี (ผู้เฒ่าอายุเกือบ ๙๐) ยังอยู่ ได้เชิญไปอยู่ด้วยที่เคลเดนบ้านสำหรับสกุลถึง ๒ ครั้ง (ได้ไปพบมิศฟลอเรนสไนติงเกลนางพยาบาลวิเศษ ณ ที่นั้น) เซอร์แฮรีเวอนีนั้นมีลูกชาย ๓ คน คนใหญ่ชื่อเอดมอนด์เวอนี ได้เป็นแบรอนเนตสืบสกุล ครั้นตายลงลูกชายได้เป็นแบรอนเนตสืบมา ชื่อเซอร์แฮรีเวอนี (เหมือนท่านผู้เฒ่า) คนกลางเป็นนายพันตรีทหารบก มีลูกชายชื่อแฮรี เดี๋ยวนี้เป็นเซอร์แฮรีเวอนี ราชเลขานุการของพระราชินี คนเล็กชื่อ เฟรเดริคเวอนี เป็นพ่อของเซอร์เรลฟเวอนี เดิมเป็นเลขานุการในสถานทูตสยามเมื่อฉันมาครั้งก่อน (ได้ไปอินเดียและประเทศสยามกับฉันด้วยกัน) เซอร์เรลฟเวอนีเป็นเลขานุการของสะปีกเกอ (นายก) เฮาส์ออฟคอมมันมาถึง ๓ คน มีความชอบจึงได้เป็นเซอร์ พวกเวอนีชั้นเล็กที่กล่าวมา เมื่อฉันมาคราวก่อนยังเป็นเด็กเคยได้คุ้นกันทั้ง ๓ คน มาคราวนี้ไม่ได้พบเซอร์แฮรีตัวแบรอนเนตเพราะไปอยู่เสียต่างประเทศ ได้พบแต่เซอร์แฮรีเวอนีคนที่เป็นเลขานุการของพระราชินีกับเซอร์เรลฟเวอนี มีแก่ใจเอื้อเฟื้อต่อเรามากทั้ง ๒ คน

เวลาบ่ายไปหามิศเตอร์เฮนเดอสัน เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศที่สถานปาลิเมนต์ การรับผู้มีบันดาศักดิ์สูงต่างประเทศ ประเพณีฝรั่งเศสกับ

อังกฤษผิดกัน ฝรั่งเศสนั้นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศให้ผู้แทนตัวไปรับและส่งที่สถานี อังกฤษถือว่าถ้ามิได้มาในทางราชการแล้วกระทรวงการต่างประเทศไม่ต้องรับส่ง เป็นแต่เสนาบดีส่งก๊าดชื่อมาแสดงไมตรีจิตต์ เมื่อฉันรับก๊าดชื่อมิศเตอร์เอนเดอสันได้แสดงความประสงค์ไปว่าใคร่จะได้พบรู้จักเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ เขาจึงนัดให้ไปพบที่สถานปาลิเมนต์ คงทราบอยู่ว่าฉันอยากดูปาลิเมนต์อยู่ด้วย เพราะเมื่อมาครั้งก่อนเป็นเวลานอกระดูประชุม ไม่ได้เคยเห็นปาลิเมนต์ มาคราวนี้เป็นเวลากำลังปาลิเมนต์ประชุมจึงอยากเห็น ที่สถานปาลิเมนต์มีการพิทักษ์รักษาแข็งแรงมาก มีโปลิศประจำคอยตรวจตราคนเข้าตั้งแต่ประตูชั้นนอกเข้าไปจนถึงประตูตึก ประตูห้อง ดูเหมือนจะเหลียวไปทางไหนก็เห็นโปลิศไม่ขาดตา เขาพาเข้าทางหนึ่งซึ่งเป็นส่วนสำหรับเสนาบดีนัยว่าเสนาบดีคน ๑ ก็มีห้องสำหรับตำแหน่งห้อง ๑ แม้ผู้เป็นหัวหน้าออปโปสิชั่น พวกคอยคุมขัดเสนาบดีก็มีห้องให้พวกละห้อง เดิรตรงไปห้องเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ (มีห้องเลขานุการอยู่เคียงห้อง ๑) พบมิศเตอร์เอนเดอสันเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ปิดประตูสนทนากันสองต่อสอง มิศเตอร์เอนเดอสันไว้วางอัทธยาศรัยสุภาพเรียบร้อย บอกว่ายินดีที่ได้พบกับฉันซึ่งเคยได้ยินชื่อเสียงอยู่แล้วและแสดงความยินดีที่ทางพระราชไมตรีระวางอังกฤษกับไทยสนิทสนมเป็นอย่างดี รับจะพาให้เรารู้จักกับมิศเตอร์แรมเซแมกดอนัลด์อัครมหาเสนาบดีและจะจัดที่ให้ดูประชุมปาลิเมนต์ และช่วยเหลืออย่างอื่น ๆ ตามแต่จะประสงค์ ฉันรู้ภายหลังว่าวันนี้มิศเตอร์เอนเดอสันต้องประชุมกรรมการอันใดอันหนึ่ง ขอตัวมาพบกับฉัน ๆ ลามาก็รีบกลับไปในทันที

วันพฤหัศบดีที่ ๑๙ มิถุนายน เช้าไปดูแข่งม้าที่สนามแอสคอตตามราชสำนักเชิญให้ไปดูบนพลับพลาที่ประทับของพระเจ้ายอช การแข่งม้าที่สนาม

แอสคอตนั้นมีปีละ ๔ วัน ถือว่าเป็นงานสโมสรสำคัญของอังกฤษงาน ๑ พระเจ้าแผ่นดินและพระราชวงศ์กับทั้งพวกผู้ดีทั้งปวงพากันไปโดยมาก และเป็นเวลาที่ผู้หญิงแต่งตัวอวดกัน (ผู้ดีที่เราได้รู้จักบางคนมีลูกสาวหลายคน บอกว่าต้องให้ลูกสาวผลัดกันไปดูแข่งม้าที่แอสคอตแต่ปีละคนหนึ่งสองคน เพราะทนเสียค่าเครื่องแต่งตัวไม่ไหว) ที่คนดูก็จัดเป็นจำพวก ๆ เสียค่าเข้าไปดูต่างกัน พวกไพร่เสียน้อยต้องไปยืนเบียดเสียดกันดูในที่ตอน ๑ พวกพลเรือนเสียค่าดูมากขึ้นมีที่นั่งดูตอน ๑ พวกผู้ดีสามัญเสียมากขึ้นอีกมีที่นั่งบนชั้น แต่ก็อยู่ตอนหนึ่งต่างหาก ที่เป็นอย่างวิเศษนั้นดูในบริเวณที่ตั้งพลับพลา (เปรียบอย่างของเราก็เช่นดูที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์) เรียกว่ารอยัลเอนโคลสเชอ มีผู้ดีฉะเพาะแต่ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงคุ้นเคยแล้วจึงเข้าไปดูได้ เขาบอกว่านอกจากพวกทูตต่างประเทศแล้ว ผู้ดีที่ประสงค์จะเข้าไปดูในบริเวณพลับพลาต้องไปขออนุญาตต่ออธิบดีกรมม้า ๆ สอบสวนเห็นว่าเป็นผู้มีศักดิ์สมควรจึงออกใบอนุญาตให้ ผู้นั้นต้องเอาใบอนุญาตไปเปลี่ยนเอาป้ายสำหรับติดอก (ซึ่งมีชื่อเขียนในป้ายนั้น) สำหรับติดเสื้อเข้าไปเป็นสำคัญเสียค่าธรรมเนียมคนละ ๖ กินี (เป็นเงินบำรุงสนาม คิดเป็นเงินไทยเกือบ ๗๐ บาท) แต่ฉันกับเจ้าหญิงและผู้ที่ไปด้วยอีก ๒ คน คือพระยาเพ็ชร์รัตน์อินทรากับพระพหิทา ฯ อุปทูตนั้น เขาส่งป้ายให้มากับใบเชิญแต่แรกไม่ต้องเสียเงิน คนที่ไปยังต้องเสียค่าเช่าที่ไว้รถยนต์อีกหลังละ ๖ กินี รถของฉันก็ต้องเสียแต่ไปวันเดียวเขาลดให้เอาแต่ ๓ กินี เพราะผู้ไปมากมายก่ายกอง ชั้นเลวก็ไปรถไฟหรือรถจ้าง ชั้นผู้ดีย่อมไปรถยนต์จำนวนนับด้วยพัน ถ้าไม่เช่าที่เอารถไว้ รถก็อาจจะถูกไล่ไปอยู่ถึงไหน ๆ ขากลับจะค้นหาได้โดยยาก แม้พวกที่ได้รับอนุญาตให้ดูในบริเวณพลับพลานั้น จำนวนคนก็ตั้งพัน มีชั้นที่นั่งปลูกไว้ข้างพลับพลาด้านละหลัง และมีสนามหญ้าหน้า

พลับพลายืนดูได้ด้วย พวกทูตและเจ้าแขกก็ดูอยู่ตอนนี้ทั้งนั้น ตัวพลับพลาอยู่ตรงกลาง มีมุขเด็ดที่ประทับกับมุขยาวสองข้าง (อย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์) แต่ว่าเดิรไปมาถึงกันได้ตลอดแม้ในเวลาเสด็จประทับก็ไม่ห้าม ข้างหลังมุขเด็ดเข้าไปมีห้องที่ประชุมแล้วถึงห้องเสวย (ดูเหมือนจะมีห้องสำหรับประทับสำราญพระอิริยาบถด้วยแต่ไม่ได้เห็น) ที่บนพลับพลานั้นมีแต่เจ้านายกับพวกที่พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้เชิญเป็นแขกหลวง ประมาณ ๒๐ คน นอกนั้นก็ข้าราชการชั้นผู้ดีทั้งชายหญิงในราชสำนัก ข้าราชการในราชสำนักชั้นรองลงมามีที่นั่งดูต่างหากอยู่ชั้นยอดของพลับพลา ในคราวแข่งม้าที่สนามแอสคอตพระเจ้าแผ่นดินย่อมเสด็จไปประทับอยู่ที่พระราชวังวินด์เซอร์ ทรงรถยนต์จากวังนั้นไปจนใกล้จะถึงบริเวณสนาม เสด็จขึ้นทรงรถม้าเทียมสี่ มีรถเช่นเดียวกันรับเจ้านายและแขกหลวงที่อยู่วังวินด์เซอร์เข้ากระบวนตามเสด็จ แห่ผ่านสนามมายังพลับพลา แต่คราวนี้ได้แห่แต่ ๒ วัน เพราะเมื่อวันพุธอันเป็นวันที่ ๒ ของการแข่งม้าฝนห่าใหญ่ตกกำลังแข่งม้า (ฟ้าผ่าคนตาย ๑) น้ำท่วมถึงต้องหยุดแข่งม้า เราไปวันหลัง วันนั้นแผ่นดินอ่อนจะทรงรถม้าเข้าสนามไม่สดวกจึงเสด็จโดยกระบวนรถยนต์ตรงมาเข้าทางหลังพลับพลา วันนี้พระเจ้ายอชกับพระมเหษีก็ทรงรับรองปราไสยเราอย่างสนิทสนมเหมือนเมื่อวันเฝ้าที่วังบักกิงแฮมและทรงชักนำให้รู้จักกับเจ้านายองค์อื่น ๆ เจ้านายพระราชวงศ์ที่ได้รู้จักกันวันนี้ คือปรินส์ออฟเวลส์ ๑ ดุ๊คออฟคอสเตอ ๑ ปรินส์ยอช ๑ เจ้าหญิงรอแยล (กับสามี) ๑ ดุ๊คออฟคอน๊อต ๑ ปรินส์อาเธอออฟคอน๊อต ๑ ปรินส์เซส-อาเธอออฟคอน๊อต ๑ เจ้านายราชวงศ์อื่นมีพระเจ้ามานวลแอลออฟโปรตุเกส ๑ พระเจ้ายอชออฟกรีส ๑ ถึงเวลาเสวยกลางวันพระเจ้ายอชทรงจูงควีนโปรตุเกสถัดมาพระเจ้ามานวลแอลจูงพระมเหษี เขาจัดให้ฉันจูงปรินส์เซสรอยัลเป็นคู่ที่ ๓

ผู้ที่กินเลี้ยงบนพลับพลานั้น นอกจากเจ้านายและแขกของหลวง โปรดให้เลือกเชิญคนสำคัญบางคน วันนี้เอกอัครราชทูตเยอรมันฟอนนิวราชได้รับเชิญและได้เป็นผู้จูงหญิงพูนเข้านั่งโต๊ะเสวย เพราะเดิมเขากะจะให้พระเจ้ายอชออฟกรีสจูง แต่ผะเอิญรถเสียกลางทางเสด็จมาถึงไม่ทัน ทูตเยอรมันจึงจูงแทน และนั่งข้างขวาของพระมเหษี โต๊ะเลี้ยงตั้ง ๕ โต๊ะ ๆ เสวยอยู่กลาง โต๊ะอื่นอยู่มุมละโต๊ะ การแข่งม้าวันนี้เป็นวันสำคัญ แข่งชิงถ้วยทองของพระราชทาน เขาบอกว่าม้าที่แข่งวันนี้ก็สำคัญ มีม้าดีของอังกฤษ ๒ ม้า และเป็นม้าดีของฝรั่งเศส ๒ ม้า จึงเป็นการแข่งขันในระหว่างชาติด้วย ม้าอังกฤษของลอร์ดดาบีชนะ ดูรื่นเริงกันมาก สังเกตดูการเล่นพนันแข่งม้าที่แอสคอต ทางพ้นสนามไปข้างในตรงหน้าพลับพลาข้ามเป็นที่ผู้คนส่ำสอน มีพวกตั้งกล้องชักรูป พวกนั่งบนหลังคารถโคชและรถยนต์จอดเรียงราย กับทั้งพวกที่เดิรดินก็มาก เสียงร้องพนันต่อรองกันเซ็งแซ่อยู่ทาง ๑ ทางด้านพลับพลาตอนพ้นเขตต์บริเวณไปข้างขวา เป็นที่สำหรับพวกผู้ดีเล่นพนันก็เกลื่อนกลุ้มกันแต่ล้วนพวกผู้ดี เสียงพวกนายบ่อนร้องต่อรองกันเซ็งแซ่อยู่อีกฝ่ายหนึ่ง พวกที่ไปตามเสด็จอยู่บนพลับพลา ใครชอบพนันก็ไปพนันกันทางนี้ ที่เป็นผู้ชายมักหายหน้าไป กลับมาอยู่บนพลับพลาแต่เวลาเมื่อม้าจะวิ่ง (จะไปพนันหรือไปดูม้าหาทราบไม่) แต่พวกผู้หญิงที่ไปตามเสด็จนั้น (ได้ยินว่าเพราะพระมเหษีไม่โปรดที่ผู้หญิงเข้าพนันเอง) เป็นแต่วานผู้ชายไปพนันแทน ต่อบริเวณพลับพลาไปข้างซ้ายเป็นทางม้าแข่งเข้าออก แต่ก็พวกผู้ดีไปดูกันเกลื่อนกลุ้ม แลดูคนที่ไปดูแข่งม้าเต็มไปจนสุดสายตาประมาณ เห็นจะกว่าแสน เขาบอกว่าถ้าดูจนเลิกจะต้องเบียดเสียดผู้คนกลับยาก แม้พระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จกลับก่อนแข่งครั้งหลังเป็นนิจ ได้ทราบดังนี้จึงหาโอกาศเวลาเมื่อยังเหลือการแข่งอยู่ ๒ ครั้ง พาหญิงพูนเข้าไปทูลลาพระเจ้ายอชกับ

พระมเหษี และขอบพระเดชพระคุณซึ่งได้ทรงพระกรุณาด้วยทั้ง ๒ พระองค์ ตรัสแสดงความยินดีที่ได้ทรงรับรอง โปรดพระราชทานพรและตรัสสั่งถึงลูกหญิงพิลัยซึ่งป่วยอยู่ว่า ทรงเสียดายที่ไม่ได้ไปดูแข่งม้า และหวังพระราชหฤทัยว่าจะหายเจ็บเป็นสุขสบายโดยเร็ว ทั้งทูลลามาก่อนเช่นนั้น ก็ต้องมารอติดรถแกร่วอยู่เกือบชั่วโมง เพราะพวกผู้ดีที่กลับก่อนด้วยกลัวเบียดเหมือนเช่นเรามีนับร้อย ก็กลายเป็นมาเบียดกันเองเมื่อรอรถ จนพระเจ้าแผ่นดินเสด็จกลับแล้วจึงมาได้

วันศุกร์ที่ ๒๐ มิถุนายน เช้าไปดูแนชชั่นแนลแกลเลอรีที่ไว้รูปเขียนต่าง ๆ อันเป็นสมบัติสำหรับพระนคร (รูปชั้นสมัยโบราณเอาไว้ที่นี่ รูปชั้นสมัยใกล้ปัจจุบันเอาไว้ที่เตตแกลเลอรี) ดูตัวตึกข้างนอกไม่งดงาม แต่ข้างในจัดดี เพราะจัดเป็นห้อง ๆ รูปฝีมือช่างพวกไหนก็เอาไว้ในพวกนั้นด้วยกันเป็นห้อง ๆ ไป คนดูเลือกดูได้สดวกมีพวกช่างเขียนกำลังจำลองรูปต่าง ๆ อยู่หลายคน แต่แรกนึกว่าเป็นพวกนักเรียน ครั้นดูไปเห็นมักเป็นคนสูงอายุและเป็นผู้หญิงโดยมากฝีมือจำลองก็มักจะดี สืบถามจึงได้ความว่าเป็นช่างเขียนทั้งนั้น ช่วแต่รับจ้างเขามาจำลองรูปโบราณ หรือมาจำลองไปขายโดยลำพังตนเอง เพราะรูปภาพของโบราณที่ดีวิเศษอันเป็นสมบัติของบ้านเมือง ไม่มีใครจะซื้อไปได้ ใครอยากได้ก็ได้แต่ให้จำลองเอาไป พวกช่างเหล่านี้จึงรับจ้างจำลองเป็นอาชีพ (นัยว่าได้ค่าจ้างราวแผ่นละ ๑,๐๐๐ บาท) ถึงว่าได้เงินไม่เท่าเขียนรูปขึ้นใหม่ก็ได้โดยสดวกและไม่ลำบากที่ต้องคิดค้นหาเรื่องเขียน กลับมาเลี้ยงกลางวันที่สถานทูต วันนี้เขาเชิญพวกทูตอังกฤษและนายห้างที่เคยไปอยู่เมืองไทย ซึ่งเขาได้ต้อนรับเลี้ยงดูมาเลี้ยงตอบแทน แล้วถ่ายรูปด้วยกัน เวลาบ่ายไปดูสวนหลวงที่ตำบลคิว ซึ่งเป็นที่รวบรวมพรรค์ไม้ต่าง ๆ มาปลูกไว้เพื่อทดลองและศึกษา

พฤกษาสาตร์ นับถือกันว่าดีกว่าแห่งอื่น ๆ ทั่วโลก เป็นสวนใหญ่โตมากจะดูในเวลาเดียวให้ทั่วไม่ได้ ผู้อำนวยการติดธุระแต่อุส่าห์มาพาดูตอนหนึ่งแล้วให้หม่อมเจ้าลักษณากร เกษรมสันต์ ซึ่งกระทรวงพาณิชย์ส่งให้มาศึกษาอยู่ณะที่นั้นพาดูต่อไปจนสิ้นเวลา

วันที่ ๒๑ มิถุนายน ตรงวันเกิด ตั้งใจจะปิดมิให้ใครรู้ ให้ต้องลำบากในเรื่องให้พร แต่ได้รับโทรเลขอวยพรมาจากกรุงเทพ ฯ จากกรุงปารีส จากกรุงโคเปนเฮเกน เมืองฮานอย และในประเทศอังกฤษนี้เองก็หลายฉะบับ ก็ปิดความไม่อยู่ ถึงกระนั้นก็มิได้ทำพิธีอย่างใด เวลาเช้าไปดูเวสมินส์เตอรแอบเบที่ทำพิธีราชาภิเษกพระเจ้าแผ่นดิน ผะเอิญพบมัคคุเทศสำหรับที่นั้นรับพาดู ได้รู้เห็นถ้วนถี่กว่าเมื่อมาคราวก่อน เลยออกเงินช่วยปฏิสังขรณ์เป็นการทำบุญวันเกิดด้วย เวลาบ่ายไปดูละคอนเล่นเรื่องสุดทาง Jurney's End ที่โรงละคอนนอกเมือง เรื่องนี้เลื่องลือว่าดีนัก คนอังกฤษเอาเรื่องในเวลามหาสงครามมาแต่ง พวกชาติอื่น ๆ แม้จนเยอรมันก็ชอบเอาไปแปลเล่นในประเทศต่าง ๆ แทบทั่วไปจนถึงประเทศญี่ปุ่น (พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ได้แปลเป็นภาษาไทยแล้ว ว่าจะให้นักเรียนเล่น) ที่เราอยากดูละคอนเรื่องนี้เพราะนึกสงสัยว่าเอาเรื่องมหาสงครามมาแต่ง และแต่งอย่างไรจึงได้ชอบทั้งชาติฝ่ายข้างแพ้และชาติฝ่ายข้างชนะด้วยกัน ครั้นไปดูจึงรู้ ละคอนที่เล่นนั้นฉากทำเป็นที่นายทหารอาศรัยในคูแนวรบ เล่นฉากเดียวทั้ง ๓ องค์ ตัวละคอนแต่งเป็นทหารอังกฤษทั้งหมด มีทหารเยอรมันแต่งคน ๑ เนื้อเรื่องที่เล่นนั้น ว่ามีเด็กหนุ่มอังกฤษคน ๑ เมื่อเกิดสงครามยังอยู่ในโรงเรียน ได้ยินเขาเล่ากันถึงเรื่องที่ไปรบพุ่งเข้าใจว่าจะสนุกดี ก็อยากจะไปรบกับเขาบ้าง จึงเข้าอาสาฝึกหัดจนได้รับตราตั้งเป็นนายร้อยตรี ครั้นเมื่อเขาส่งไปประจำกองซึ่งกำลังรบอยู่แนวหน้า ไป

ได้เห็นภัยอันตรายของมนุษย์ และความทุเรศต่าง ๆ เพราะรบกันก็เกิดสยดสยอง แต่จะกลับก็ไม่ได้ต้องแข็งใจรบจนตัวตาย เหตุที่พวกฝ่ายแพ้ชอบนั้น เพราะในเรื่องละคอนที่เล่นมีจับทหารเยอรมันเป็นเชลยได้คนหนึ่ง เมื่ออังกฤษเอาตัวมาถามถึงกระบวนที่เยอรมันจะรบ ทหารเชลยคนนั้นไม่ยอมบอก ว่าจะฆ่าเสียก็ตาม ที่จะขายชาตินั้นหายอมไม่ กระบวนเล่นมีทั้งขบขันและทั้งที่น่าสงสาร ไม่เล่นถึงฝ่ายใดแพ้ชนะ ผู้แต่งประสงค์แต่จะให้คนดูเห็นโทษในการที่มนุษย์รบพุ่งกัน จึงชอบดูกันทั่วทุกชาติ การเล่นละคอนที่ไปดูวันนี้เขาเล่น (มาตินี) เวลาบ่ายเล่นเสร็จเวลา ๑๗ นาฬิกา

ออกจากโรงละคอนเลยไปตรวจลูกเสือ "กองสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม" ที่สวนของมิศซิสริชเชส ตำบล Tooting Bec ทูตทิงเบค ตามที่เขาได้เชิญไว้แต่เมื่อแรกมาถึง อันเหตุที่จะเรียกลูกเสืออังกฤษกองนี้ว่า "ลูกเสือของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม" นั้นคือเมื่อตั้งลูกเสือกองนี้ขึ้นเป็นสมัยในรัชกาลที่ ๖ มิศเตอร์ซิดนีริชเชสผู้เป็นนายกองนี้เป็นบุตรของกงสุลสยามที่ลอนดอน ให้พระยาบุรีนวราช (เมื่อยังเป็นราชเลขานุการในพระองค์) ซึ่งเป็นผู้คุ้นเคยกันกราบทูลสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ขอให้ทรงอุปถัมภ์ เมื่อทรงรับจึงได้นามดังกล่าวนามกองแทนที่จะเรียกนามตามตำบลที่ตั้ง ใช้ธงช้างเผือกเป็นธงกองและพวกกรรมการทั้งชายหญิงใช้เข็มกลัดรูปธงช้างเผือกเป็นเครื่องหมาย นอกจากนั้นก็เหมือนลูกเสืออังกฤษทั้งสิ้น งานที่เขามีรับวันนั้น เรียกประชุมกรรมการและประชุมลูกเสือกับทั้งพวกลูกหมาป่าสัก ๔๐๐ คน ตัวนายแต่งเต็มยศติดตราให้เดิรตรวจแถวแล้วฝึกหัดให้ดู และขอให้ฉันให้โอวาทแก่ลูกเสือ และมิศเตอร์ริชเชสผู้เป็นนายกล่าวตอบขอบใจ และขอให้นำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ว่าพวกลูกเสือกองนั้นขอถวายความเคารพด้วยน้ำใจกตัญญู

และรักใคร่ในพระองค์ ฉันรับว่าจะมีโทรเลขกราบทูลไปให้ทรงทราบ ฯ แล้วนำพวกกรรมการให้รู้จักทั่วกัน ดูมีความปิติยินดีกันทั่วหน้า เมื่อขากลับพวกลูกเสือวิ่งล้อมรถตามส่งแบบ ฉันปรารถนาจะให้ของเป็นที่ระลึกสักอย่าง ๑ ถามเขาว่าจะต้องการอะไร เขาบอกว่ายังขาดกลองตีนำแถว จึงให้กลองใบ ๑ เป็นที่ระลึก เวลาค่ำพระองค์เจ้าจุมภฏพงศบริพัตรกับพระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์เสร็จการสอบวิชชาที่มหาวิทยาลัยมาหา

วันอาทิตย์ที่ ๒๒ มิถุนายน เช้าเซอร์ราลฟเวอนีมาพาไปหามารดา ซึ่งได้คุ้นเคยกันมาแต่ก่อน (เดี๋ยวนี้ชราทุพพลภาพ) ที่บ้านในมณฑลบักกิงแฮมเชอร์ ระยะทางรถยนต์ไป ๒ ชั่วโมง

เวลาค่ำเดมมากะเรตเกรวิล ซึ่งเคยไปรู้จักกันในกรุงเทพ ฯ เชิญไปเลี้ยงที่บ้านนอกเมือง อยู่ตำบลดอคกิง ทางรถยนต์ไปชั่วโมงเศษ เดมมากะเรต-เกรวิลคนนี้เป็นหญิงหม้ายมีสกุลและบริบูรณ์ทรัพย์สมบัติ กิริยาอัทธยาศรัยดีเป็นคนสนิทในราชสำนัก และมีผู้นับหน้าถือตามาก เชิญคนสำคัญ ๆ มาพบในวันนี้หลายคน เป็นต้นว่าลอร์ดครูว์ซึ่งเคยเป็นเสนาบดีแล้วเป็นเอกอัครราชทูตอังกฤษในประเทศฝรั่งเศสกับทั้งภรรยาซึ่งเป็นธิดาลอร์ดโรสเบอรี นายพลลอร์ดคาวัน ซึ่งเคยเป็นเสนาธิการทหารบกอังกฤษกับภรรยา ลอร์ดครานาดอธิบดีกรมม้า (ได้เคยอยู่ประจำพระองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเมื่อเสด็จประเทศอังกฤษครั้งหลัง) กับภรรยา เซอร์รอเบิตฮอลซึ่งเคยเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังอังกฤษกับมีผู้มีบันดาศักดิ์คนอื่น ๆ รวมทั้งสิ้นสัก ๒๐ วันนี้หญิงพูนแต่งเครื่องประดับอย่างไทย คือ ใส่สังวาลย์และของผูกข้อมือเป็นต้น ดูพากันชอบมาก

วันจันทร์ที่ ๒๓ มิถุนายน วันนี้เซอร์สะกินเนอเตอเนอมาหา บ่าย ๑๕

นาฬิกาไปดูปาลิเมต์น พบมิศเตอร์บอลวินด์ (อัครมหาเสนาบดีคนก่อน) กับเซอร์ออสเตนเชมเบอเลน (เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศคนก่อน) สนทนากันแล้วไปดูปาลิเมนต์ในเฮาสออฟคอมมัน แล้วไปพบมิศเตอร์แรมเซแมกดอ-แนลด์ (อัครมหาเสนาบดี) ค่ำพวกสมาคมภูมิสาตร์เชิญไปเลี้ยงที่ห้องแคนอต

วันอังคารที่ ๒๔ มิถุนายน เช้ามิศเตอร์เบราน์ (ผู้จัดการนักเรียนลอนดอนแต่ก่อน) มาพาไปดูวังแก้ว กลางวันเลี้ยงข้าราชการกระทรวงต่าง-ประเทศ เซอร์รอเบิตแวนสิตทาตปลัดทูลฉลอง เซอร์วิกตอเวลเคลีผู้ช่วยปลัด-ทูลฉลอง มิศเตอร์ออดร์ เจ้าพนักงานประเทศตวันออก บ่ายมิศเตอร์แกรมกับภรรยามาหา ไปดูรอสอินสติยุต (ตรวจโรคมลาเรีย) แล้วไปเล่นกอลฟ กินเย็นที่บ้านเซอร์ราลฟ์แปเจ็ต พบอาชีคอมสตันคนชำนาญตีกอลฟ

วันพุธที่ ๒๕ มิถุนายน เช้ามิศเตอร์แอนสะเตมาพาไปดูบริติชมิวเซียม กินกลางวันที่สถานทูต บ่ายลอร์ดเกรย์มาหาแล้วพาลูกไปดูปาลิเมนต์ บ่ายไปปาลิเมนต์กินน้ำชากับสปีกเกอ พบมิศเตอร์บอลวินด์และมิศเตอร์เซมอร์ราชทูตอังกฤษที่กรุงเทพ ฯ แต่ก่อน ค่ำมิศเตอร์เจมมิสันผู้เป็นประธานห้างบอร์เนียวเชิญไปเลี้ยง

วันพฤหัศบดีที่ ๒๖ มิถุนายน เช้าไปดูตึกที่เลือกจะเป็นสถานทูตใหม่ (ราคาหลัง ๑ เป็นสิทธิ ๔๐,๐๐๐ ปอนด์ หลัง ๑ เช่า ๓ ปี ๒๕,๐๐๐ ปอนด์) ไปเยี่ยมตอบลอร์ดเกรย์ กินกลางวันกับกัปตันออสวอลด์เบอลช่างเขียน ไปตัดผม เย็นไปดูพิมพ์หนังสือไตม์

หัวข้อหนังสือพิมพ์

๑) เอดิเตอร์ใหญ่

ผู้จัดการ เอดิเตอร์รอง ๓ คน

๒) มีคอเรสปอนเดนต์ ๑๐ คน รวมยุโรปใต้ ๑ เหนือ ๑

๓) ข่าวลงพิมพ์ ๓ อย่าง โฆษณาค้าขาย เรื่องแห้ง เรื่องสด

๔) ผู้จัดการกับเอดิเตอร์รองปรึกษากันกะพิมพ์โฆษณากับเรื่องแห้งในกลางวัน

๕) บ่ายข่าวโทรศัพท์โทรเลขตั้งต้นมาถึงพิมพ์แจกเอดิเตอร์ใหญ่และหัวหน้าแผนกปรึกษากันกับเอดิเตอร์ใหญ่

ก. ไหนจะพิมพ์ ไหนจะทิ้ง ไหนจะพิมพ์ในวันนั้น ไหนจะรอไว้วันหลัง

ข. หัวหน้าเรื่องข่าว เอดิเตอร์ใหญ่สั่งแต่งลีดเดอ มีคนแต่งสัก ๘ คน

๖) เอดิเตอร์ใหญ่เสร็จกิจได้กลับราวเที่ยงคืน เมื่อลงพิมพ์

๗) พิมพ์วันละ ๓ ฉะบับบ้าง ๔ ฉะบับบ้าง แล้วแต่ข่าวสำคัญเพิ่มเติมจะมีขึ้น

๘) พิมพ์ไต้มีวีกลีกับภาคผนวก ๕ อย่าง ด้วยวันละอย่างทอยกันไป

วันศุกร์ที่ ๒๗ มิถุนายน เช้าเลดีฮอแลนด์ ภรรยานายพลเซอร์ฮอแลนด์ ซึ่งเป็นผู้บังคับการโรงเรียนทหารปืนใหญ่ที่วูลิช เมื่อพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักเรียน กับทั้งลูกสาวซึ่งเป็นผู้คุ้นเคยกับพระเจ้าอยู่หัวมาหา แล้วมิศเตอร์เทเล่อร์ นายห้างบาโรเบรานในกรุงเทพฯ มาหา ไปกินกลางวันกับเดมมาก-เรตเกรวิล บ่ายไปสมาคมอินเดีย เย็นลอร์ดบาเดนเปาเวล ผู้คิดเรื่องลูกเสือมาหา

วันเสาร์ที่ ๒๘ มิถุนายน เช้ามิศเตอร์ลี (กรมแร่) มาหาไปห้างเจเคอร์ แล้วไปดูแสดงการบินที่เฮนดอนพบเจ้าญี่ปุ่น

วันอาทิตย์ที่ ๒๙ มิถุนายน เช้ามิศเตอร์มาติน (กระทรวงการต่าง-ประเทศ) ผู้แทนลอร์ดบาเดนเปาเวลพาไปดูลูกเสือที่ชิเนล์ป่าคในบ่าเอปปิ่ง แล้วเลี้ยงกลางวัน เย็นพวกพุทธสมาคมเชิญไปริเซปชั่น (เขามีการประชุมทุกวันอาทิตย์ มีฝรั่งถือพุทธศาสนามาก)

วันจันทร์ที่ ๓๐ มิถุนายน เช้าไปดูวังแฮมตันคอต กินกลางวันที่โฮเต็ลบริดชโรด แล้วไปดูวังวินเซอร์ ราชบรรณารักษ์พาดูตามรับสั่งพระมเหษี ยังไม่ได้เปิดให้คนดู ยอมให้ดูทั่ว ดูเรือนตุ๊กตาแล้วไปโรงเรียนอีตันดูสวนพระ-เจ้าอยู่หัวทรงสร้าง โปรโวสดอกเตอร์เจมส์รับและเลี้ยงน้ำชา ค่ำนักเรียนไทยเชิญเลี้ยงที่โรงเกาเหลาโซโฮ

วันที่ ๑ กรกฎาคม เช้ามีคนมาส่งหลายคน ด้วยเขาจะไปบ้านนอกจะไปส่งสถานีพรุ่งนี้ไม่ได้ ไปดูโรงทำหนังสือพิมพ์ Illustration London News กลางวันลอร์ดแมร์เชิญไปเลี้ยงที่ Guild Hall นักเรียนไทยให้ดุมมือและเชิญเป็นกรรมการกิติมศักดิ์สามัคคีสมาคม บ่ายไปดูโรงหนังสือพิมพ์เดลีเตเลกราฟค่ำเลี้ยงตอบแทนเขาที่แทรบเวลเลอคลับ

วันพุธที่ ๒ กรกฎาคม เวลา ๑๐.๓๐ นาฬิกาไปสถานี ๑๑ นาฬิการถไฟศรทองออกข้ามโดเวอไปคาเลส์ไม่มีคลื่น ขึ้นรถไฟ ก่อนเข้าแดนเบลเยี่ยมมีเจ้าพนักงานรถไฟมารับจัดของผ่านด่านภาษี เวลา ๑๙.๓๐ นาฬิกา ถึงกรุงเบลเยี่ยม พระยาวิชิต ฯ กงสุล เลขานุการกับผู้จัดการบริษัทรถไฟมารับกระทรวงการต่างประเทศให้คนมาประจำอยู่ด้วย มาพักที่โฮเต็ลอัสตอเรียโฮเต็ลปักธงไทยกับเบลเยี่ยมหน้าโฮเต็ล

วันพฤหัสบดีที่ ๓ กรกฎาคม เช้านั่งรถยนต์ไปเมืองอันตเวิบผ่านป้อมแนวหน้าที่ได้สู้เยอรมัน ดูแสดงเอกสหิบเช่นที่เมืองอันตเวิบ ทำมอเดินไสต์ล

Modern Style พวกกรรมการสมาคมต้อนรับ ดูเรื่องคองโก้ และแสดงสาสนภัณฑ์ชาวเฟลมมิง โรงเรียนแสดงรูปภาพและเครื่องทอของฝีมือเฟลมมิง ของเหล่านี้เลือกแต่ที่ดียิ่งมาจากประเทศต่าง ๆ แล้วขับรถเที่ยวในลาน (เพราะเวลามีน้อย) ลักษณจัดเอกสหิบิเช่น :—

๑. เพราะตรงที่ตั้งเอกสหิบิเช่น จะขยายเมืองต่อออกไป นคราทรซื้อที่ทำถนนสะพานและสร้างวัดซึ่งใช้เป็นที่แสดงสาสนภัณฑ์สร้างโรงเรียน ซึ่งใช้แสดงเครื่องหัตถกรรมเป็นของถาวร สถานอื่น ๆ ซึ่งก่อสร้างใช้ชั่วคราว มีบริษัทรับลงทุนสร้าง

๒. ทางที่บริษัทจะได้ทุนคืนนั้น คือส่วนรัฐบาลประเทศต่าง ๆ จะต้องการที่ในห้องเท่าใดก็เช่าที่ห้อง คิดตามสะแควเมตร์ ถ้าบริษัทที่มาแสดงเพื่อประโยชน์การค้าขายของตนเอง ต้องเช่าที่และเสียค่าก่อสร้างด้วย

๓. ค่าใช้จ่ายอย่างอื่นใช้เงินเก็บคนดู ถ้าไม่พอรัฐบาลเกื้อหนุนบ้าง ไปแวะที่วัดคะธีดรัลดูรูปภาพพระเยซูขึ้นไม้กางเขนแผ่น ๑ ลงจากไม้กางเขนแผ่น ๑ ว่าเป็นรูปวิเศษยิ่งของรูเบนส์ แล้วไปศาลานคราทร เบอโคมาสเตอร์ให้ช่อดอกไม้เจ้าหญิง เลี้ยงกลางวันสนทนาเรื่องภาษาเฟลมมิง เรื่องปากน้ำเชลด์ เชิญบรรดาคนสำคัญในนคราทรรวมสัก ๓๐ คนมาเลี้ยงมีสปี๊ช แล้วพาดูในตึกนคราทรแล้วเบอโคมาสเตอร์พาไปดูที่จอดกำปั่น เย็นกลับไปดูเอกสหิบิเช่นตอนเมืองเบลเยี่ยมโบราณ ซึ่งเมืองต่าง ๆ ในประเทศเบลเยี่ยมช่วยในการสร้าง กินน้ำชาแล้วกลับกรุงบรัสเซล

วันศุกร์ที่ ๔ กรกฎาคม เข้าไปดูพิพิธภัณฑสถานของเมืองบรัสเซลสร้างอย่างใหม่ สร้างต่อทุก ๆ ปี จัดเป็นแผนกชาติกับแผนกศึกษา จำลองรูปสมัยต่าง ๆ มาตั้ง ผู้จัดชำนาญทางอียิปต์มาก มีชื่อเสียง มีของอียิปต์มาก ตั้งห้อง

สมุดวิชชาอียิปต์ กลางวันมองสิเอออิมังเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศเชิญเลี้ยง เป็นคนชำนาญการเมืองเป็นเสนาบดีมานาน เชิญผู้หลักผู้ใหญ่ในราชสำนักที่เกี่ยวข้องกับไทยมาเลี้ยงด้วยราว ๒๐ คน บ่ายไปดูวังศิลป สร้างใหม่สร้างใต้ดิน สำหรับแสดงศิลปวิทยา เดี๋ยวนี้กำลังรวมรูปภาพเขียนและปั้นฝีมืออย่างเบลเยี่ยมเก่าใหม่มาแสดงเนื่องต่อการร้อยปี เบอโคมาสเตอร์แมกส์เชิญไปเลี้ยงน้ำชาที่ศาลานคราทร จัดรับเป็นการใหญ่

วันเสาร์ที่ ๕ กรกฎาคม เวลา ๙ นาฬิกาเศษ รถไฟออกจากบรัสเซล ๑๑ นาฬิกา ถึงเมืองเลียช ดูโรงทำแก้ว เลี้ยงกลางวัน ดูแสดงพิพิธภัณฑ์แห่งที่ ๑ แสดงเครื่องสาสนภัณฑ์ที่วัดสร้างใหม่ (มีลูกกุญแจโป๊ปประทานกว่าพันปีแล้ว อินชัวกว่าล้าน) ไปดูเอกสหิบิเช่นที่ ๒ แสดงเฟอนิเชอร์เก่า และแห่งที่ ๓ (ใหญ่กว่าเพื่อน) เวลาน้อยได้ดูแต่ที่แสดงเครื่องแก้วแล้วขับรถไปตามในบริเวณ เวลาค่ำสิเนเตอดิกนีฟ Dignief เป็นคนสำคัญในเบลเยี่ยม (เดิมยศเป็นเพียงเบอโคมาสเตอร์ได้เลื่อนขึ้น) เชิญไปเลี้ยง สนทนากันถึงความสำคัญของเมืองเลียช เรื่องทำบ่อถ่านเลยไปถึงปัญหาเรื่องบ่อถ่านในประเทศอังกฤษ แกจะข้ามไปนั่งในที่ประชุมอีกในเร็ว ๆ นี้

วันอาทิตย์ที่ ๖ กรกฎาคม เวลา ๙ นาฬิกา กงสุลเที่ยวพาดูเมือง พบแห่แม่พระ ว่ามักมีในวันอาทิตย์ เวลา ๙.๕๐ นาฬิการถไฟออกจากเมืองเลียช เที่ยงถึงบรัสเซล เวลาค่ำมองสิเออโรลังอิมังกงสุลเยเนอราลเลี้ยง ประชุมวงศ์ญาติโรลังจัคมินส์ และเชิญเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศกับเบอโคมาสเตอร์แมกส์มาด้วย กินแล้วสนทนากับเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศเรื่องอำนาจพระ บ่ายไปดูสนามรบที่วอตเตอลู ผ่านป่าใหญ่ ที่สนามวอตเตอลู มีปาโนรามาอนุสสรณ์รูปราชสีห์อยู่บนปิรมิดสูง ๒๐๐ ฟิตมีบรรได มีของเครื่อง

ระลึกขาย คนดูมาก ค่ำราชทูตเชิญพวกที่เกี่ยวข้องรับรองมาเลี้ยง มีสปีช แล้วพวกนักเรียนไทยมาหา

วันจันทร์ที่ ๗ กรกฎาคม บ่าย ๒.๔๕ นาฬิกาออกจากกรุงบรัสเซล กรมรถไฟให้ใช้รถไฟเปล่าตลอดเวลาอยู่ในเบลเยี่ยม และส่งถึงเมืองแอมสเตอร์แดม ถึงแดนมีนายพันตรีฮอลันดากับกงสุลสยามที่เมืองรอตเตอร์ดัมคน ๑ ที่เฮกคน ๑ มารับถึงเมืองแอมสเตอร์แดม เวลา ๑๙ นาฬิกาพักโฮเต็ลแอมสเตล ริมแม่น้ำ (เรียกชื่อตามแม่น้ำที่ผ่านในเมืองแอมสเตอร์แดม) สนทนากับกงสุลมาในรถเรื่องการค้าขายของฮอแลนด์และผลของการสงคราม

วันอังคารที่ ๘ กรกฎาคม เช้าขับรถเที่ยวดูเมือง ไปดูโรงเจียรไนเพ็ชรไปโฮเต็ลเดอวีล บ่ายไปมิวเซียมสำหรับเมือง (มีรูปกรุงศรีอยุธยา) ค่ำคนหนังสือพิมพ์มาขอสนทนา แล้วลงเรือยนต์ไปเที่ยวตามคลองจนอ่าวท่ากำปั่น

วันพุธที่ ๙ กรกฎาคม เช้าขึ้นรถไปดูประตูน้ำทำใหม่สำหรับท่าเมืองแอมสเตอร์แดม สมเด็จพระราชินีพึ่งทรงเปิดมาได้สัก ๒ เดือน ว่าเป็นประตูน้ำกว้างที่สุดในโลก อธิบายว่าเดิมเรือเข้ามาท่าเมืองแอมสเตอร์แดมทางทะเลซอยเดอซี ทะเลนั้นตื้น ครั้นเรือกำปั่นต่อกันใหญ่ขึ้นเข้ามาไม่ได้ จึงต้องทำอ่าวและประตูน้ำใหม่ทางทะเลลึก ครั้นต่อมาเรือกำปั่นยิ่งใหญ่ขึ้นทุกทีจนเข้าประตูน้ำลำบาก จึงต้องทำประตูน้ำนี้ให้ใหญ่ยิ่งขึ้น ให้พอเรือที่บรรทุกสินค้าปัจจุบันนี้เข้าได้ ทำเคียงกับประตูเดิม แต่ผู้พาว่าบางทีต่อไปภายหน้าก็จะต้องทำใหม่อีก ออกจากประตูน้ำในกรุงเฮก แวะดูวังสันติ (ขาดของไทยให้) กงสุลเยนอราลเลี้ยงกลางวันที่แพเลสโฮเต็ล กินแล้วไปสมาคมเคีน มีการต้อนรับสปีชยกย่องแล้วให้ประกาศนียบัตรพิเศษ (ทำขึ้นโดยฉะเพาะ) ให้เป็นสมาชิกกิติมศักดิ์ ไปดูเอทโนโลจิคัลมิวเซียมมีของโบราณชวาดี ๆ หลายอย่าง มีรูป

ม.จ. นิพัทธ์พันธุดิศ ดิศกุล (คนนั่งที่ ๒ จากขวา)
ประทับร่วมโต๊ะเสวยกับสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ณ โรงแรมอัมสเตล
เมืองอามสเตอรดาม ประเทศฮอลแลนด์

จำลองพระมหาปราสาท แล้วไปมหาวิทยาลัยเลเดน ประชุมสิเนตต้อนรับมีสปีช และเลี้ยงน้ำชา กลับเมืองแอมสเตอร์แดมจวนค่ำ

วันพฤหัสบดีที่ ๑๐ กรกฎาคม เช้า ๗ นาฬิกาเศษขึ้นรถไฟแล้วขึ้นรถยนต์ แล้วลงเรือไฟดูการทำทำนบปิดซอยเดอซี คิดมาช้านานพึ่งลงมือทำเมื่อ ค.ศ. ๑๙๒๐ ประมาณ ๓๐ ปีจึงจะแล้ว จะได้ที่แผ่นดินอีกประมาณ ๑/๗ ของประเทศฮอแลนด์ แล้วไปดูอีกแห่ง ๑ ซึ่งทำคันแล้วกำลังสูบน้ำทะเลออก แล้วไปดูอีกแห่ง ๑ ซึ่งเขาทำสำเร็จมาแล้ว ๓ ปี เพาะปลูกได้ น้ำทะเลสูงกว่าพื้นที่ข้างใน ๘ เมตร กลับรถยนต์รถไฟมาถึงเมืองแอมสเตอร์แดมเวลา ๑๙ นาฬิกา

วันศุกร์ที่ ๑๑ กรกฎาคม เข้าไปดูสถานที่แสดงเมืองขึ้น เวลา ๒๐ นาฬิกา รถไฟออกจากเมืองแอมสเตอร์แดม ทูตและลูกชายนิพัทชายขาวกลับปารีส รถไฟเยอรมันสู้ทางฝรั่งเศสไม่ได้

วันเสาร์ที่ ๑๒ กรกฎาคม ย่ำรุ่งถึงเมืองฮัมเบิค หลวงติระรัฐการ เลขานุการสถานทูตเบอร์ลิน มิศเตอร์พีกินแบก (กงสุล) มิศเตอร์ลิงก์นายห้างบีกริมคอยรับ ส่งหลานชายไปเบอร์ลิน มิศเตอร์ลิงก์รับไปพักที่บ้านจนเวลา ๘.๔๐ นาฬิกา ขึ้นรถไฟสายอื่นออกจากเมืองฮัมเบิค เที่ยงถึงท่าข้ามช่องทะเลบอลติค เอารถลงเรือไปเดนมาร์ก

เวลา ๑๕ นาฬิกาถึงท่าเดนมาร์ก รัชชทายาทกับปรินส์แอกเซลเสด็จมารับกับรถที่นั่ง รัชชทายาทตรัสชี้แจงเหตุที่เสด็จมาถึงชายแดนเช่นนี้ว่าเสด็จมาแต่เมื่อทรงรับพระญาติผู้ใหญ่เวลาจวน ๑๙ นาฬิกา ถึงกรุงโคเปนเฮเกน ปรินส์วัลดิมา ปรินส์ยอชออฟกรีส ปรินส์เซสแอกเซล ชายดำ ชายนอกดุษฎี พระยาชลยุทธ มิศเตอร์แอนเดอสัน มิศเตอร์แครมเมอ นายตำรวจเวสเตนโฮลส์ ข้าราชการราชสำนักรับอยู่ ขึ้นรถรัชชทายาทมาที่วังอะมะเลียน-

เบิค พระเจ้าแผ่นดินกับพระมเหษีเสด็จคอยรับอยู่ เฝ้าแล้วทรงพาดูห้องที่พัก เวลา ๒๐ นาฬิกาก่อนเสวยพระราชทานตราช้างเผือก นั่งโต๊ะวันนี้เฉพาะพระเจ้าแผ่นดิน พระมเหษีกับเจ้านายที่ไปรับ กับดำ นอก .ดุษฎี รัชชทายาท หารือเรื่องโปรแกรม

วันอาทิตย์ที่ ๑๓ กรกฎาคม เช้าว่าง ปรินส์แอกเซลเลี้ยงกลางวันประชุมราชวงศ์รวม ๒๗ แล้วถ่ายรูป ไปหามิศเตอร์แอนเดอสัน ค่ำมีการเลี้ยงใหญ่ ๖๐ คน มีสปีชสนทนากับเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ

วันจันทร์ที่ ๑๔ กรกฎาคม เที่ยงไปลงเรือ (ไฟเล็กไปขึ้นเรือ) ไพ่พระ-ที่นั่ง พร้อมด้วยเจ้านาย พระเจ้าแผ่นดินและพระมเหษีเสด็จไปคอยรับอยู่ก่อนออกเรือไปในอ่าว พระเจ้าแผ่นดินทรงชี้ที่ป้อมและที่เนลสันตีเมืองโคเปนเฮเกน เสวยกลางวันในเรือ ไปถึงอัลสินอมี การรับเสด็จขึ้นรถไปกับพระเจ้าแผ่นดินไปดูวังโครนเบิก พิพิธภัณฑ์ ปรินส์วัลดิมา ปรินส์ยอช ลากลับทางบก เสด็จกลับทางเรือ เลี้ยงน้ำชาในเรือ ค่ำดินเนอร์ที่วังเบิ่นสตอฟ

วันอังคารที่ ๑๕ กรกฎาคม เวลาก่อน ๑๑ นาฬิกา ไปเฝ้าทูลลา (ค่ำจะเสด็จไปจุตแลนด์ที่ประพาสระดูร้อนทางห่าง ๑๒ ชั่วโมง) ไปดูพิพิธภัณฑ์วังโรเซนเบิค กินกลางวันที่โฮเต็ลอังเกรแตร์ บ่ายไปดูโรงทำเครื่องถ้วยและมิวเซียมทอวัลเลน ค่ำเลี้ยงนักเรียนไทยกับปริกกาที่ทิวอลี กลับมาอยู่โฮเต็ล

วันพุธที่ ๑๖ กรกฎาคม เช้าไปดูวัดและพิพิธภัณฑ์กลิบโตเต๊ก กลางวันเลี้ยงมิศเตอร์แครมเมอ (ราชทูต) กับนายพันผู้เลี้ยงนักเรียนไทย ๒ คน ไปดูวังคริสเตียนเบิค (ไฟไหม้ ๒ หนแล้วสร้างใหม่) และพิพิธภัณฑ์สำหรับพระนคร เคาน์เตสชีลเชิญไปเลี้ยงน้ำชา ค่ำปรินส์กุสตัฟพระราชอนุชาเชิญไปเลี้ยงที่วัง "เอเกลุน" (พระมารดาสร้าง)

วันพฤหัศบดีที่ ๑๗ กรกฎาคม เช้าไปดูห้างอิสต์เอเชียติค ดูสถานศิลป สำหรับพระนคร บ่ายออกจากโฮเต็ลไปอยู่บ้านพระยาชลยุทธที่ตำบลโกกเกแดล (บ้านเดิมของทวด) ค่ำเชิญพวกกงสุล

วันศุกร์ที่ ๑๘ กรกฎาคม เช้าพระยาชลยุทธพาเที่ยวดูสวนและนา กินกลางวันแล้วไปดูวังเฟรเดอริกสเบิก ขากลับผ่านวังเฟรเดนส์เบิก (พระเจ้าแผ่นดินยังประทับปีละ ๒ เดือน) ค่ำเลี้ยงใหญ่เชิญปรินส์วัลดิมา ปรินส์ยอชราชทูตนอร์เวย์กับผู้มีบันดาศักดิ์รวมสัก ๓๐ คน มีสปีช

วันเสาร์ที่ ๑๙ กรกฎาคม ฝนตกตลอดวัน บ่ายไปดูวัดโรสกิลด์ที่ฝังพระศพพระเจ้าแผ่นดิน (วางมาลา) ดูเสาวัดพระองค์ ขากลับแวะกินน้ำชาที่บ้านมิศเตอร์ปริกกา ค่ำพระยาชลยุทธเลี้ยงใหญ่อีก มีปรินส์กุสตัฟ ปรินส์เซสติรา ราชทูตอังกฤษ ราชทูตสวิเดนและผู้มีบันดาศักดิ์อื่น ๆ สนทนากับคุณหญิงเรื่องเจ้านายแต่งงานกับเจ้าและไพร่ผิดกันอย่างไร เรื่องสมบัติของเจ้านายในพระราชวงศ์

วันอาทิตย์ที่ ๒๐ กรกฎาคม เช้าพัก เซอร์ทอมัสโฮเลอร์ ราชทูตอังกฤษเชิญไปเลี้ยงกลางวัน บ่ายปรินส์วัลดิมากับปรินส์ยอชมาเยี่ยม ค่ำกินไปรเวต

วันจันทร์ที่ ๒๑ กรกฎาคม เช้าดูสวนผักและสวนดอกไม้ของพระยาชลยุทธ วิธีเลี้ยงด้วยเรือนกระจกให้ลูกไม้ดอกไม้ออกก่อน และภายหลังระดู บ่ายไปดูโรงทำเครื่องยนต์ของบริษัทเมียสเตอแอนด์เวน ที่ทำการต่าง ๆ ยังแยกย้ายแห่ง ๑ ที่ประสมเหล็กและหล่อเหล็กแห่ง ๑ ที่กลึงและปรับเครื่องแห่ง ๑ ที่ต่อเรือ เครื่องมือใหม่ใช้คนน้อย ทำเครื่องยนต์สำหรับเรือกำปั่นรับสั่งไว้ ๑๗ ลำพอการตลอดปีหน้า ทำรถไฟเครื่องยนต์ว่าจะส่งเข้าไปให้ไทยลองใช้ ความคิดต่อไปจะทำเครื่องยนต์สำหรับเรือรบ และเครื่องยนต์สำหรับเรือหาปลา

ดูอ่าวฟรีปอต กินน้ำชากับพระยาเพ็ชรอินทรา ค่ำพระยาชลยุทธเชิญผู้มีบันดาศักดิ์มาเลี้ยง มีอุปทูตฟินแลนด์ เจ้ากรมอัยยการ มิศเตอร์ปอลเสนเป็นต้น

วันอังคารที่ ๒๒ กรกฎาคม เวลาเช้า ๑๐ นาฬิกา ขึ้นรถยนต์ไปท่าข้ามไปประเทศสวิเดนที่ตำบลเฮลสินอ ราชทูตสวิเดนประจำเดนมาร์กคอยรับอยู่ เอารถลงเรือไฟข้ามไปถึงท่าเมืองเฮสซิงเบิก ฝ่ายสวิเดนเวลาเที่ยงเคราน์ปรินส์สวิเดนเสด็จมาคอยรับอยู่ ตรัสชวนขึ้นรถที่นั่งไปยังวังโสฟีโร ที่ประทับระดูร้อน วังนี้เป็นของสมเด็จพระอัยกาธิราชกับสมเด็จพระไอยิกา ครั้นโสฟีสร้างเป็นที่ประทับ พระราชทานเคราน์ปรินส์เมื่อวิวาหกับปรินส์เซสมากะเรตออฟ-คอนอต เคราน์ปรินส์เซสหลุย ปรินส์เซสอินกริด และเจ้าชายบุตรน้อยอีก ๒ องค์รับอยู่ มีพวกราชสำนักกับพวกเรา ๒ คน และราชทูตสวิเดนนั่งโต๊ะเลี้ยงกลางวันราว ๑๖ คน ฝนตก เคราน์ปรินส์ตรัสบอกว่า พระเจ้าแผ่นดินทรงเสียพระทัยที่เป็นเวลาไว้ทุกข์ (เพราะพระมเหษีสวรรคต) จึงมีการรับรองเลี้ยงดูเราไม่ได้ แล้วสนทนากันเรื่องโบราณคดี เรื่องของในวังที่เมืองจีน และเรื่องปอลิติค บ่ายเคราน์ปรินส์และพระชายาทรงพาเราขึ้นรถขับเที่ยวดูภูมิประเทศแล้วมาส่งถึงท่าเรือ เวลา ๑๖ นาฬิกาแวะกลับมาเดนมาร์กแวะกินน้ำชาที่บ้านราชทูตแครมเมอ กลับถึงโกกเกแดลเวลา ๑๙ นาฬิกา ค่ำเลี้ยงไปรเวต แต่มีสปีชส่ง ฝากของถวายเคราน์ปรินส์สวิเดน

วันพุธที่ ๒๓ กรกฎาคม มีโทรเลขทูลลาพระเจ้าแผ่นดินเคราน์ปรินส์และลามิศเตอร์แอนเดอเซน เช้า ๘.๕๐ นาฬิกา ออกจากบ้านโกกเกแดลไปสถานี ปรินส์วัลดิมา ปรินส์ยอช ปรินส์เซสมากะเรตตา พระธิดาปรินส์วัลดิมา ผู้จัดการอิสต์เอเชียติค พระยาชลยุทธ ฯ ทั้งพวกไทยทั้งพวกกับคนอื่น ๆ มาส่ง เวลา ๑๐.๐๐ นาฬิการถไฟออก กลับทางเดิมข้ามมาเยอรมนี ถึงสถานีรอสต๊อก

แยกทางมาเวลา ๒๐.๒๕ นาฬิกา ถึงกรุงเบอร์ลิน รัฐบาลให้หัวหน้าพนักงานรับแขกเมือง กับข้าราชการในกระทรวงการต่างประเทศมารับ ให้ดอกเตอร์โกสเตอ (ซึ่งเคยเป็นอุปทูตอยู่ในกรุงเทพ ฯ) มาประจำตัว กับให้มีโปลิศลับรักษาตัวคน ๑ โปลิศรักษายามหน้าโฮเต็ล ๒ คน ดำรัสหญิงตุ้ย ข้าราชการสถานทูตรับมาพักไกเซอร์ฮอฟโฮเต็ล

วันพฤหัสบดีที่ ๒๔ กรกฎาคม มีคนมาขอถ่ายรูป ๔ กล้อง เช้า ๑๑.๓๐ นาฬิกาไปหาเปรสิเดนต์ฮินเดนเบิกที่วัง มีทหารกองเกียรติยศ เลขานุการ (ยศเท่าเสนาบดี) รับ พิธีคล้ายกับเปรสิเดนต์ฝรั่งเศส ถามและสั่งถึงทูลกระหม่อมชาย บ่ายไปเที่ยวห้างเยอรมันกำลังทรุดโทรม เห็นได้แต่แรกเข้าแดน คนดูไม่ร่าเริง มีคนว่างงานถึง ๒,๐๐๐,๐๐๐ มิศเตอร์ลิงก์มาจากแฮมเบิก

วันศุกร์ที่ ๒๕ กรกฎาคม ฝนตกตลอดวัน หนังสือพิมพ์อเมริกันขอถ่ายรูป เช้าไปดูห้างไซส์ที่ทำกล้องชักรูป เวลา ๑๑ นาฬิกา สมาคมอิสต์เอเซียติกมีริเซบชั่นให้เป็นเกียรติยศที่บ้านฮิสเอกเซลเลนซีสอล์ฟ (เคยเป็นเสนาบดีเวลาสงคราม ภายหลังเป็นเอกอัครราชทูตที่ญี่ปุ่นมีของญี่ปุ่นมาก) พวกคณาจารย์มารับหลายคน พูดกันถึงเรื่องเอกสหิบเช่นของฝีมือไทย ไปดูเอทโนโลจิเคลมิวเซียม ใหญ่โตมาก มีของได้มาจากกลางอาเซียเป็นสำคัญได้ช่วยทำบัญชีหนังสือที่ได้มาจากเมืองไทย มากินกลางวันที่โฮเต็ล บ่ายไปดูห้างตาลิฟุงเกนที่ทำเครื่องวิทยุ แล้วไปห้างเวียดไฮม์ เป็นห้างใหญ่ขายของทุกอย่างจนกระทั่งเป็นที่กินได้ (ที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพรรนณาไว้ในไกลบ้าน) ห้างใหญ่สร้างหรูหรา เวลานี้ของที่ขายโทรม เพราะคนจน

วันเสาร์ที่ ๒๖ กรกฎาคม เวลาเช้าไปดูไกเซอร์เฟรเดอริคมิวเซียม ดูที่แสดงรูปสมัยใหม่ในชูรี บ่ายไปดูตึกไรช์สตัค (ปาลิเมนต์) สร้างสำเร็จเมื่อ

ค.ศ. ๑๘๙๔ พบแฮร์โรเบผู้เป็นประธานเวลานี้ระวางเลิกปาลิเมนต์ ที่นั่งจัด ๗ พวก ซ้ายไปขวา ๑ คอมนิสต์มี ๔๕ ๒ โซเชียลลีสต์ ๓ เดโมแครต ๔ (กลาง) คาโธลิก ๕ บาเวเรียนแลเพเซนต์ ๖ แนชั่นนัลลิสต์ ๗ คอนเซอ-เวติฟ ค่ำดำรัสเลี้ยงที่สถานทูต

วันอาทิตย์ที่ ๒๗ กรกฎาคม เช้าไปดูวังชาลอตเตนเบิกและที่ฝังพระศพ บ่ายไปเที่ยวทะเลสาปวันสี ดูวังที่เกาะนกยูง กลับแวะกินน้ำชาเรือนโบราณ ค่ำกินและดูละคอนโรงวินเตอร์การ์เดน

วันจันทร์ที่ ๒๘ กรกฎาคม เช้าถ่ายรูปแล้วไปดูมิวเซียมเก่าไว้ของอียิปต์ แล้วไปดูมิวเซียมอาคิเต๊ก (มีแห่งเดียวในโลก) ยังไม่แล้ว จะเปิดในเดือนตุลาคม บ่ายไปดูวังปอดสดัม ทางสักชั่วโมง ๑ ดูวังซังซูซี หอเบลเวอแด (กินน้ำชา) แล้วดูคลังรูป (กำลังจัดเป็นที่ระลึกถึงเฟรเดอริคธีเกรต)

วันอังคารที่ ๒๙ กรกฎาคม เช้าผู้อำนวยการบริษัทไฟฟ้าเยอรมันมารับตามที่เขาได้เชิญไว้ พาไปดูโรงงานของบริษัท แห่ง ๔ แห่งที่ ๑ โรงงานทำไดนาโมทุกขนาด แห่งที่ ๒ โรงงานทำสายลวดไฟฟ้าทุกขนาด เลี้ยงกลางวันที่นี่ แห่งที่ ๓ โรงไฟฟ้าสำหรับกรุงเบอร์ลิน ซึ่งบริษัทนี้เป็นผู้สร้างพึ่งสำเร็จได้ ๑๘ เดือน ทุน ๑๘๐ ล้านมาร์ก ถ่านวันละ ๓๐๐ ตัน แสงพอจุดโคม ๒๕ แรงเทียน แวะที่บ้านของผู้อำนวยการเองครู่หนึ่ง แล้วไปดูที่อวดเครื่องไฟฟ้าที่บริษัทขายล้วนใหญ่โตมโหฬาร ใช้วิธีทำทันสมัยทุกแห่ง บริษัทนี้มีโรงงานในเยอรมันกว่า ๑๐ แห่ง ใช้คน ๖๐,๐๐๐ คน ทำสัญญากับกรรมกรเป็นระยะปีหรือ ๖ เดือน ใช้คนทำงาน ๘ ชั่วโมง ๒ ผลัด มีเวลาพัก ๓๐ นาที ทำสัปดาหะละ ๔๘ ชั่วโมง ให้ค่าจ้างตามงานที่ทำเป็นพื้น ทำของเลี้ยง กาแฟ เบียขายเท่าทุน เรื่องสร้างเรือนคนทำงานอังกฤษชอบทำเป็นหลัง ๆ ฝรั่งเศสเยอร-มันชอบทำเป็นแฟลต

วันพุธที่ ๓๐ กรกฎาคม เช้าไปดูมิวเซียมในพระราชวังแบ่งเป็น ๒ ตอน มิวเซียมและตอนพงศาวดาร กลางวันเลี้ยงมองสิเออเดอมาเจอรี บ่ายไปดูโรงทำหนังฉายอูฟา

วันพฤหัสบดีที่ ๓๑ กรกฎาคม เช้าไปดูที่ไว้รูปสำหรับพระนคร ซึ่งจัดขึ้นที่วังเคราน์ปรินส์ เวลามีพอดูแต่ตอนรูปสมัยใหม่ คะเฮมรัฐชุสตีพาดูและชี้แจง เดิมกะว่าจะดูพิพิธภัณฑ์ทหารด้วยแต่เวลาไม่พอ มองสิเออเดอมาเจอรีเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสเชิญไปเลี้ยงกลางวัน สนทนาเรื่องการเมือง ฝรั่งเศสกับเยอรมัน ฝรั่งเศสกับอิตาลี และการยุโรปทั่วไป บ่ายไปดูมหาวิทยาลัยมีสาขาหลายแห่ง รวมนักเรียน ๑๕,๐๐๐ แล้วไปดูหอสมุดสำหรับพระนคร

วันศุกร์ที่ ๑ สิงหาคม เช้าไปดูพิพิธภัณฑ์รูปสำหรับพระนครตอนรูปสัตพรรษที่ ๑๙ (อยู่อีกแห่ง ๑) คะเฮมรัฐบาลชุสตีไปพาดูกลางวันกระทรวงการต่างประเทศเลี้ยงที่โฮเต็ลแอดลอง

วันเสาร์ที่ ๒ สิงหาคม เช้าหัวหน้าบริษัททำเครื่องไฟฟ้ามาหากลางวันดำรัสเลี้ยงพร้อมด้วยผู้ที่ได้ต้อนรับที่โฮเต็ลไกเซอร์ฮอฟ เย็นไปดูสตาเดียม สร้างแต่ ค.ศ. ๑๙๑๓ ประกวดกายบริหาร ทั้งเยอรมันมี ๑๐,๐๐๐ สโมสร แข่งขันปีละครั้ง

วันอาทิตย์ที่ ๓ สิงหาคม เวลาเที่ยงครึ่งออกจากโฮเต็ลไปสถานี เขาจัดห้องพิเศษให้พัก พวกทูต นักเรียนไทย พวกกระทรวงการต่างประเทศมาส่ง (ถามว่าจะให้ช่วยอะไรอีก) เวลาบ่าย ๑๓ นาฬิการถไฟออก ๑๖ นาฬิกาถึงแฮมเบิก กงสุลเยเนอราล มิศเตอร์มัว (พวกสมาคมอิสต์เอเชียติก) มิศเตอร์ลอตรับมาพักอยู่โฮเต็ลแอตแลนติค

วันจันทร์ที่ ๔ สิงหาคม เช้าฝนตก กลางวันมิศเตอร์บิกเกนแปกกงสุล-

เยเนอราลเชิญไปเลี้ยงกลางวันที่เรสเตอร์รองต์แจคขอบ มิศเตอร์บรอกมัน มิศ-เตอรลอตได้เชิญด้วย ริมลำน้ำเอลป์ข้างใต้เมืองแฮมเบิก เป็นที่คนชอบลงมาเที่ยว วันอาทิตย์ถึงต้องห้ามรถยนต์เดิรถนนนี้ เมืองแฮมเบิกตั้งอยู่ริมน้ำเอลป์ห่างทะเล เรือแล่น ๕ ชั่วโมง เรือใหญ่ที่เดียวเข้าไม่ได้ต้องอยู่ครุกสฮาเวนที่แฮมเบิกใช้ถ่านอังกฤษ เย็นมิศเตอร์มัวพวกอาเซียติคโซไซเอตีรับไปดูสวนเลี้ยงสัตว์ของฮาเกนเบก เดิมพ่อเป็นเจ้าของละคอนม้าตั้ง เดี๋ยวนี้ลูกชาย ๒ คนเป็นเจ้าของ ลูกคนน้องมานำดูเอง มีช้างน้ำตัวโต ยังมีละคอนม้าเล่นได้ ๓ โรง ขายสัตว์ที่เหลือและหัดสัตว์ขายด้วย มีเล่นละคอนแมงน้ำและไลออน เจ้าของอธิบายเรื่องหัดไลออน

วันอังคารที่ ๕ สิงหาคม กลางวันไปดูศาลารัฐบาล พบเบอโกมาสเตอร์ดอกเตอร์แปเตอร์สัน กลางวันเบอโกมาสเตอร์และสิเนเตอร์เลี้ยง บ่ายไปบ้านบิสมาร์กที่เฟรเดอริชรูห์ ปรินส์ออตโตบิสมาร์กรับและพาดูบ้านแล้วเลี้ยงน้ำชาค่ำมิศเตอร์ลิงค์เลี้ยง

วันพุธที่ ๖ สิงหาคม เช้าไปลงเรือยนต์พร้อมด้วยผู้แทนซีเนตเจ้าท่ากงสุลเยเนอราลพาเที่ยวดูท่าเรือที่เมืองแฮมเบิก ขุดที่ฝั่งลำน้ำเอลป์ทำท่าจอดกำปั่น มีโรงพักสินค้า เครื่องขนและรถไฟลงไปถึงท่าเทียบเรือ ท่าของเมืองให้เช่า แบ่งเขตต์เป็นฟรีปอตและมิใช่ฟรีปอตมีเรือกำปั่นเข้าถัวกันราวเดือนละ ๔๐ ลำ (เรือคั่งอยู่หลายลำในเวลานี้ด้วยไม่มีสินค้า) เห็นกำปั่นใบแล่นด้วยปล่องลม ๓ ปล่องหมุนจักร ว่าเดิรได้เพียง ๘ น็อตเป็นอย่างดี เวลาเที่ยวดูอ่าวฝนตกแวะดูเรือแอลเบิตบอลลินของบริษัทแฮมเบิกอเมริกา ไดเรกเตอร์คน ๑ เป็นหัวหน้าในการรับพาเที่ยวดู เป็นเรือเก่าแต่แต่งใหม่ทันสมัยรับคนโดยสาร ๓ ชั้น เลี้ยงกลางวันแล้วพาเที่ยวดูต่อไป ของใหม่ที่พึ่งได้เห็น เครื่องถือท้ายเดิรเอง วิธี

แก้เรือโคลง เครื่องฟังเสียงสัญญาเวลาหมอกลง เครื่องลึกตื้นพื้นใต้น้ำ เครื่องบอกไฟไหม้เครื่องปิดช่องเรือ สนทนาเรื่องค่าโดยสาร บอกว่าชั้นที่ ๑ เป็น ๓๐๐ เหรียญทอง เรือบริเมนเรียก ๔๐๐ เร็วผิดกัน วัน ๑ เรื่องขนาดเรือที่ทำใหญ่ขึ้นไป บอกว่าที่สุดอยู่เพียงมีคนยอมเสียเงิน เดี๋ยวนี้เรือของบริษัทต่อเรือยนต์ทั้งนั้น แต่กำลังทดลองหม้ออย่างใหม่ซึ่งเล็กเข้าแต่แรงมากขึ้น ถ้าสำเร็จต้องกลับเป็นเรือสติมอีก เดี๋ยวนี้บริษัทแฮมเบิกอเมริกากับนอดเยอรมันลอยด์รวมกัน ขึ้นจากเรือไปดูอุโมงลอดลำน้ำเอลป รถและคนลงลิฟต์แล้วจึงเดิรไปในพื้นอุโมง ว่าทำสำหรับให้คนงานที่ไปท่าเรือไปมาสดวก สนทนาถึงเรื่องธงเยอรมัน เวลา ๒๒.๓๐ นาฬิกา ไปสถานีเวลา ๒๒.๔๕ นาฬิกา รถไฟออกจากเมืองแฮมเบิก กรมรถไฟ ๒๒.๕๕ นาฬิกา รถไฟออกจากเมืองแฮมเบิก กรมรถไฟ ๒ ประเทศยอมตกลงอนุญาตให้รถนอนของเราไปได้ตลอดไม่ต้องเปลี่ยนรถที่ต่อแดน

วันพฤหัศบดีที่ ๗ สิงหาคม เช้าไปในแดนประเทศฮอแลนด์ มีพนักงานคอยดูแลห้ามปรามคนทุกสถานที่รถหยุด เวลา ๑๐ นาฬิกาเศษถึงสถานีกรุงเฮก มีข้าราชการผู้ใหญ่ในกระทรวงวัง กระทรวงการต่างประเทศคอยรับ พร้อมด้วยพระยาวิชิตวงศ์ ขุนวิสูตร แลกงสุลปูพรมทางคนดูหลาม ขึ้นรถหลวงมีธงปักมาที่วังหลวง สมุหพระราชมณเฑียรคอยรับ พาดูห้องที่อยู่ มหาดเล็กเก่าคน ๑ เคยรับเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง บ่าย ๑๓ นาฬิกา เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศเชิญไปเลี้ยงกลางวัน เชิญพวกหัวหน้าข้าราชการรวมสัก ๒๐ สนทนาเรื่องการเมืองในยุโรป เห็นด้วยว่าการเมืองเวลานี้อยู่ในบังคับของเศรษฐกิจ ชมรัฐาภิบาลโนบายของประเทศสยาม บ่าย ๑๖ นาฬิกาไปดูที่ไว้รูปเมืองเฮก แล้วไปดูวังในป่าซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้เคยเสด็จประทับ ค่ำกินอาหารกินกับ

ข้าราชการผู้ใหญ่ชายและหญิงที่จัดมาให้ประจำกับฉัน แต่งตัวติดตรามีมหาดเล็กเก่าแก่ ๒ คน ได้ความว่าเจ้าญี่ปุ่นมาอยู่ก่อน ๓ วัน แต่พักอยู่โฮเต็ลแพเลศ ได้เฝ้าแล้วโดยพิธีทำนองเดียวกับที่จะให้ฉันเฝ้า

วันศุกร์ที่ ๘ สิงหาคม เช้า ๑๐ นาฬิกา ขึ้นรถยนต์ออกจากวังหลวงไปทางเมืองอุเทรช์ระยะทางรถยนต์ ๒ ชั่วโมงถึงวัง Soestdijk อันเป็นที่ประทับในระดูร้อนของสมเด็จพระชนนีสมเด็จพระราชินีเสด็จมาถวายพระพรในวันประสูตรเมื่อวันที่ ๓ แล้วจึงเลยประทับอยู่รับเจ้าญี่ปุ่นและฉัน ด้วยทางไปจากกรุงเฮกใกล้กว่าวังลูมาก ตามทางมีโปลิศรายทาง ทหารตั้งแถวหน้าโรงทหาร คนเปิดหมวกตลอดทาง เมื่อถึงวังเจ้าเฮนรีพระราชสามีเสด็จมารับถึงรถ เจ้าหญิงยุเลียนารัชชทายาทรับอยู่ที่พระทวาร (ให้เจ้าชายประจำตัวฉัน เจ้าหญิงรัชชทายาทประจำเจ้าหญิงทั้ง ๒ พาเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระราชินีที่ท้องพระโรง โปรดฯให้นั่งและทรงปราไสยแล้วพระราชทานตราราชสีห์เนื่อแลนด์ชั้นที่ ๑ แก่ฉัน และโปรดฯให้ท่านผู้ประจำพาขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระราชินีชนนีที่ห้องชั้นบน เสร็จแล้วพาแยกไปห้องแต่งตัว แล้วกลับมาห้องเฝ้าอีก ข้าราชการฮอลันดามีเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศเป็นหัวหน้ากับพวกไทยบรรดาที่ได้รับเชิญเลี้ยงเข้าเฝ้า ทรงนำให้ฉันรู้จักรายตัว ฉันก็นำไทยถวายตัว มีพระราชปฏิสันถารรายตัวเสร็จแล้วโปรดฯให้ฉันจูงพระกร เจ้าเฮนรีจูงสมเด็จพระชนนีข้างขวา หญิงพูนข้างซ้ายเจ้าหญิงยุเลียนากับหญิงพิลัยเดิรตามเข้าไป รวมที่นั่งโต๊ะทั้งชายหญิงราว ๔๐ เลี้ยงเสร็จแล้วกลับออกมาห้องท้องพระโรง ทรงปราไสยรายตัวอีกครั้ง ๑ ส่วนพวกผู้ชายเจ้าเฮนรีพาไปสูบบุหรี่ที่ห้องอื่น สมเด็จพระราชินีประทับอยู่กับผู้หญิงครั้นได้เวลา ๑๕ นาฬิกา พาไปห้องแต่งตัวอีกครั้ง ๑ แล้วมาถวายบังคมลาสมเด็จพระราชินีทั้ง ๒ พระองค์ ทรงสั่งถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ

สมเด็จพระราชินี แล้วเสด็จออกมาส่งถึงพระทวาร พระราชทานช่อดอกไม้แก่เจ้าหญิงคนละช่อ เจ้าเฮนรีส่งถึงรถ ขากลับ ๆ ทางเมืองแอมสเตอรแดมเวลา ๒ นาฬิกาครึ่งจึงถึงวังหลวง กินอาหารที่วังและเวลา ๒๒.๓๐ นาฬิกาขึ้นรถมาสถานี มีหัวหน้าข้าราชการในราชสำนักและกระทรวงการต่างประเทศส่งเวลา ๒๓ นาฬิกา รถไฟออกจากกรุงเฮก

วันเสาร์ที่ ๙ สิงหาคม เวลาเช้า ๗ นาฬิกา ถึงกรุงปารีสมาพักอยู่ที่สถานทูต เวลาบ่ายไปดูรูปที่วังลูฟร์และวังลุกเซมเบิก แล้วหม่อมคะทะรินเชิญไปกินน้ำชาที่บ้านใหม่ วรรณไวทยากรส่งพระองค์ชายกลางกับชายเล็กมาขอให้สมทบไปในรถไฟเดียวกัน แต่เธอจะไปพักอยู่ที่อื่นในสวิตเซอร์แลนด์ กินเย็นที่สถานทูต เวลา ๒๒ นาฬิกา ขึ้นรถไปดูแต่งไฟฟ้าที่หอไอเฟลแล้วเลยไปสถานี นอกจากพวกไทยมีผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศส กับมองสิเออไนต์ (เคยเป็นอุปทูตในกรุงสยาม ๒๔ ปีมาแล้ว) มาส่ง รถไฟออกเกือบ ๒๓ นาฬิกา

วันอาทิตย์ที่ ๑๐ สิงหาคม เช้าไปในแดนสวิตเซอร์แลนด์ เวลา ๘ นาฬิกาถึงมองเตรอหลวงติระ ชายดิศ ชายหลาน กับนักเรียนไทย ๔ คนคอยรับมาอยู่โฮเต็ลมองเตรอ บ่าย ๑๔ นาฬิกาขึ้นรถยนต์อย่างสำหรับคนท่องเที่ยวไปดูชาโตชิลลอง แล้วขึ้นดูเขาอ้อมวงไปแวะเมืองกรุยแยร์ (ที่ทำเนย) กินน้ำชาแล้วอ้อมลงมาทางเมืองเวอเวย์ ถึงโฮเต็ลเวลา ๑๙ นาฬิกา ศาสตราจารย์ผู้จัดการพิพิธภัณฑ์ที่เมืองมูนิคมาหา

วันจันทร์ที่ ๑๑ สิงหาคม เช้าพักเดิรเที่ยวในเมืองมองเตรอ บ่าย ๑๕ นาฬิกาขึ้นรถยนต์ไปเมืองโลซานทางบนเขาไปบ้านที่หลานชายอยู่ แล้วไปเลี้ยงน้ำชานักเรียนไทยที่เรียนอยู่เมืองโลซานรวม ๕ คน (ไม่อยู่เสีย ๒ คน) ที่เรสเตอรองต์ชายทะเล ขากลับมาทางริมชายทะเล

วันอังคารที่ ๑๒ สิงหาคม เช้า ๘ นาฬิกาลงเรือไฟจักรข้าง (ใช้เครื่องเตอร์บายน์) ซึ่งรับคนโดยสารไปมาตามเมืองริมทะเลสาปมีชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ห้องที่นั่งห้องกินอาหาร ออกจากเมืองมองเตอแวะรับคนทั้ง ๒ ฝั่ง เวลาบ่าย ๑๓ นาฬิกา ถึงเมืองเจนิวา นายศุภวาร วาระศิริ ไปรับโฮเต็ล และจัดเตรียมไว้เลี้ยงกลางวัน (เซอร์เอริคดรัมมอนด์เลขานุการใหญ่ไม่อยู่) เชิญมองสิเออออาเวนส์ผู้แทนเลขานุการ (ฝรั่งเศส) คน ๑ มาควิสปุโรน (อิตาเลียน) ผู้ช่วยเลขานุการกับภรรยา นายสุงิมุระ (ญี่ปุ่น) ผู้ช่วยเลขานุการกับภรรยา (อเมริกาใต้) ผู้ช่วยเลขานุการ (อาฟริกาใต้) หัวหน้าการคลังเงิน ดอกเตอร์ฮัดซัน (อเมริกันเคยไปกรุงเทพ ฯ) สนทนากันถึงเรื่อง

ก) เงินจ่าย

ข) จีนเป็นหนี้

ค) เมืองแมนเดต

ฆ) เรื่องระงับฝิ่น

พวกเลขานุการรับจะส่งไปให้ เมื่อแปลเป็นอังกฤษหมดแล้วรายงานกองตรวจปาเลสไตน์ รายงานกองตรวจเรื่องฝิ่น เลิกการเลี้ยงแล้วไปดูที่พักผู้แทนรัฐบาลสยามอยู่แฟลต (พวกอื่นก็อยู่ร่วมตึกเดียวกันหลายราย) แล้วไปดูสถานที่ทำการสันนิบาตชาติ มองสิเออออาเวนส์มาพาดูห้องเก็บหนังสือสัญญา ห้องสมุดห้องปาฐกแล้วขอถ่ายรูปและหนังฉายว่าจะเอาไปไว้เป็นจดหมายเหตุ (เรื่องพบพวกสันนิบาตชาติ หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร ให้นายศุภวาร วาระศิริมาจัดให้) แล้วไปดูที่จะสร้างสถานสันนิบาต เย็นให้คนขับรถเที่ยวดูเมือง ไปกินน้ำชาที่ตึกของรัฐบาล (ว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยประทับ) เดี๋ยวนี้ให้เช่าเป็นเรสเตอรองต์ แล้วขึ้นรถไฟกลับถึงเมืองมองเตรอเวลา ๑๙ นาฬิกา

วันพุทธที่ ๑๓ เวลาเช้า มิศเตอร์เวนิงมาหาและจะไปด้วยอีกวัน ๑ เวลา ๘.๔๖ นาฬิกา ขึ้นรถไฟออกจากเมืองมองเตรอเวลา ๑๑ นาฬิกาถึงเมืองบริกก์ พักที่โฮเต็ลโคโลนแอนด์โพสต์ เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกาไปดูทางแซงปลอง แวะกินน้ำชาที่โฮเต็ลแซงปลองตรงเขาสูง ๖,๐๐๐ ฟิตแล้วเลยไปถึงยอดสูง ๒,๐๐๖ เมตร มีฮอสปี๊ส (นะโปเลียนที่ ๑ สร้าง) เป็นที่บาดหลวงอยู่ประจำสำหรับคนเดิรทางอาศรัย ที่มีเรียกค่าธรรมเนียมบ้าง ที่จนก็ยอมให้อยู่เปล่าบาดหลวงพาเที่ยวดูภายในมีห้องนอน ติดพระรูปปรินส์อาลเบิต บอกว่าควีนวิคตอเรียเคยประทับแรมในห้องนั้นอีกห้องหนึ่งมีพระรูปเจ้าอาลเบิตเบลเยี่ยม บอกว่าเสด็จไปอิตาลีในเวลาสงครามได้มาประทับแรมห้องนั้น เจ้าชิชิบูญี่ปุ่น (เมื่อเป็นนักเรียนอยู่ประเทศอังกฤษ) ก็เคยมาบรรธมค้าง บาดหลวงบอกต่อไปว่าได้ทราบจากหนังสือพิมพ์แล้วว่าฉันมายังประเทศสวิตเซอร์แลนด์ได้ขอให้เงินกัลปนา ๕๐ แฟรงก์แกไม่รับเอง ขอให้ไปหยอดในหีบรับเงินที่ตั้งไว้ในวิหาร กลับมาถึงโฮเต็ลเวลา ๑๘.๓๐ นาฬิกา

วันพฤหัศบดีที่ ๑๔ สิงหาคม เวลา ๙.๓๐ นาฬิกา ขึ้นรถไฟสายเมตรซึ่งสร้างสำหรับเดิรในระวางเมืองบริกก์กับเมืองเซอมัตต์ย้อนทางที่มาไปจนเมืองวิสป์ รถไฟเลี้ยวเข้าทางแยกเลียบลำน้ำวิสป์ขึ้นไปตามหุบเขาสูงไปถึงเมืองเซอ-มัตต์เวลา ๑๑ นาฬิกา สูง ๒,๖๐๘ เมตร แต่นี้ขึ้นรถไฟฟ้าสำหรับขึ้นเขาขึ้นไปอีก ๒ ชั่วโมง ถึงตำบลคอเนอกรัต ที่สุดทาง สูง ๓,๑๓๖ เมตร (เกือบ ๑๐,๐๐๐ ฟิตหรือ ๗๘ เส้น ๘ วา) กำลังสะโนตก น้ำแข็ง แต่หมอกมืดไม่แลเห็นเทือกเขาสูงมีแมตเตอฮอนเป็นต้น ซึ่งว่างามนักได้ถนัด พักกินกลางวันที่โฮเต็ลกุลม์มีแต่คนท่องเที่ยว มีโทรเลขขอบพระทัยปรินส์เฮนรีนิเธอแลนด์ที่แนะนำให้มาได้ใช้ไม้เท้าขึ้นเขาที่มิศเตอร์เวนิงให้ เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกาเศษ

กลับอย่างเดิม แวะกินน้ำชาที่โฮเต็ลวิคตอเรียเซอมัตต์ กลับมาถึงเมืองบริกก์ ๑๙.๓๐ นาฬิกา

วันศุกร์ที่ ๑๕ สิงหาคม เช้าหนาวจัดสะโนตก เวลา ๑๑ นาฬิกา ออกจากเมืองบริกก์ลอดอุโมงแซงปลอง พอเข้าแดนอิตาลีมีโปลิศและพาซิสต์มาตามถึงเมืองตุริน บ่าย ๑๖ นาฬิกาเศษ เปรเฟและนคราทร กรมการอิตาลีพระยาอภิบาลกับคุณหญิง และหลวงศิริ ฯ กับกงสุล และพวกอิตาเลียนที่เคยอยู่กรุงเทพ ฯ พากันมารับ ราษฎรรายทางมาตบมือและยกมืออย่างฟาซิส มาพักแพเลศโฮเต็ล ๑๗ นาฬิกาเศษกงสุลพาขึ้นเขาน้อยไปดูแผนที่เมือง แล้วไปดูคาสซัล ถ่ายอย่างวังโบราณมาสร้างทั้งตกแต่งให้คนดู อากาศร้อน ๗๖ เห็นวิธีแต่งเรือนผิดกับประเทศข้างเหนือได้ทันที แต่เวลานี้เป็นฮอลิเดโรงงานและโรงเรียนปิดหมด คนชาวเมืองก็ไปเที่ยวกันเสียโดยมาก

วันเสาร์ที่ ๑๖ สิงหาคม นคราทรจัดรถยนต์ให้ใช้ตลอดเวลาที่อยู่ตุรินเช้า ๑๐ นาฬิกาไปดูมิวเซียมของอียิปต์ มีห้องฝังศพนายช่างกับภรรยา ซึ่งได้ของมาบริบูรณ์น่าดู แล้วดูห้องไว้รูปภาพซึ่งอยู่ในตึกหลังเดียวกัน เวลา ๑๑ นาฬิกาไปโรงเรียนหลวงสอนศิลป ซึ่งเขาได้เลือกสมเด็จกรมพระนริศ ฯ กับฉันเป็นสมาชิกกิติมศักดิ์มาแต่ก่อน จัดการประชุมสโมสรรับเป็นการใหญ่ โปรเฟสเซอร์เฟเรสภานายกกล่าวคำต้อนรับในภาษาอังกฤษ แล้วให้นายตามาโยอ่านคำสรรเสริญเกียรติคุณฉันเป็นภาษาอิตาเลียนให้ที่ประชุมฟัง ฉันสปีชตอบเสร็จพิธีแล้วพาดูห้องของพวกอาจารย์และของผีมือศิลป บ่าย ๑๗ นาฬิกาไปที่ตึกนคราทร (วังเก่า) เปรเฟ็ตเคาซิลพวกหัวหน้านคราทรมีสโมสรต้อนรับ เลี้ยงน้ำชา แล้วหัวหน้านคราทรพาขับรถเที่ยวดูเมือง เมืองตุรินเป็นราชธานีเดิมของราชวงศ์ซาวอยย์ มีวังเก่ามาก เดี๋ยวนี้ใช้เป็นมิวเซียมและที่ประชุมหลายวัง

วันอาทิตย์ที่ ๑๗ สิงหาคม เวลา ๑๐.๓๐ นาฬิกา ไปเฝ้ารัชชทายาทที่วังหลวงเมืองตุริน เวลานี้เป็นเวลางดงานพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปประพาสอยู่บนภูเขาอัลป โปรดให้เจ้ารัชชทายาทกับเจ้าหญิงชายามารับเราแทนพระองค์ เลี้ยงกลางวันแล้วพาดูวัง เวลาบ่าย ๔ นาฬิกาเจ้าหญิงไปดูวังทางหนึ่ง ส่วนตัวฉันพวกบาดหลวงเซลีเซียน (ซึ่งเข้าไปตั้งโรงเรียนที่แขวงราชบุรี) เชิญไปดูโรงเรียนของเขาที่ตั้งใหม่ใกล้เชิงเขาอัลปสำหรับสอนกสิกรรม พึ่งมาสร้างได้ ๒ ปี มีการพิธีต้อนรับ สปีช สังฆราชคนหนึ่งเป็นผู้ตรวจการของพวกเซลิเซียนมารับด้วย บาดหลวงคณะนี้มีโรงเรียนเช่นนี้ ๑,๒๐๐ แห่ง ตั้งทั่วไปทุกประเทศ สอนกสิกรรมและหัตถกรรมแก่เด็กอนาถาควบไปด้วยกันกับสอนศาสนา ดูโรงเรียนแล้วไปสมทบกับ เจ้าหญิงที่บ้านกงสุล ห่างออกไปอีก มีการสโมสรเชิญพวกผู้ดีที่อยู่ใกล้เคียงมาต้อนรับ สปีช กลับถึงโฮเต็ลเวลา ๒๐.๓๐ นาฬิกา

วันจันทร์ที่ ๑๘ สิงหาคม เช้า ๙ นาฬิกาเศษรถไฟออกจากตุรินพวกเทศาและนคราทรกงสุลมาส่ง เวลา ๑๑ นาฬิกาถึงเมืองมิแลนเจ้าเมืองกรมการมารับ กินกลางวันที่แพเลสโฮเต็ลแล้วไปดูโบสถ์คะธีดรัล พวกสมภารรับพาดูทั่วกลับมาสถานีบ่าย ๑๕ นาฬิการถไฟออกเวลา ๑๙ นาฬิกาเศษถึงเมืองเวนีสแม่ทัพเรือให้เอาเรือยนต์หลวงรับจากสถานีส่งถึงโฮเต็ลยุโรปาแล้วจัดให้ใช้ต่อไปทุกวันกินข้าวแล้วเที่ยวเดิรดูสนามหน้าโบสถ์เซนต์มาร์ก คนประชุมมากมีแตรวง

วันอังคารที่ ๑๙ สิงหาคม เช้าไปดูวัดเซนต์มาร์ก บาดหลวงผู้รักษามารับแล้วไปดูวังดุ๊ก เยเนอราลเจ้ากรมมารับ บ่าย ๔ นาฬิกาลงเรือยนต์เที่ยวดูเมืองตามคลอง แล้วไปลิโดดูตอนไพร่เล่นน้ำทะเลกลับมากินอาหารเย็น แล้วลงเรือคอนโดเลอไปฟังซาราเน (เล่นเพลง) ขึ้นท่าวังดุ๊ก เดิรกลับมาโฮเต็ล

วันพุธที่ ๒๐ สิงหาคม เช้าไปเที่ยวสนามเซนต์มาร์กอีก ขึ้นหอสูง เวลา ๑๑ นาฬิกาไปลิโดเข้าคลองไปจอดเรือที่โฮเต็ลเอกเซลซิเออร์ ดูพวกชนผู้ดีเล่นชายทะเล โฮเต็ลเปิดแต่ระดูร้อน ๔ เดือน มิถุนายน, กรกฎาคม, สิงหาคม, กันยายน, มีคนไปราวปีละ ๒๐,๐๐๐ (ฉะเพาะที่โฮเต็ล) มีเครื่องเล่นในโฮเต็ลทุกอย่าง โรงละคอน คาบาเรต์ เต้นรำ เล่นไพ่ ส่วนที่ริมทะเลกั้นแผงบังตลอดมีฉะเพาะทางเข้า ต้องเสียเงินค่าเข้า ทำโรงหลังเล็ก ๆ ต่อกันตลอดหาด ๒ แถว สำหรับให้เช่าผลัดผ้าและพัก มีตะพานยาวสำหรับออกไปโจนน้ำ มีเรือเล็กให้เช่า เตียงสำหรับนอนตากแดดไปถึงเวลาเที่ยงร้อนเท่า ๆ ที่หัวหิน ยังมีคนนอนตากแดดและเล่นน้ำมีพวกรับจ้างถ่ายรูปให้ และขอถ่ายรูปส่งไปลงหนังสือพิมพ์ พวกไปอาบน้ำทั้งชายหญิงแต่งตัวอย่างใดเพียงใดได้ทั้งสิ้น (เว้นแต่อย่าแก้ผ้า) ผู้หญิงชอบใส่เสื้ออาบน้ำเที่ยวนั่งเที่ยวเดิรเล่น ผู้ชายใส่เสื้ออาบน้ำหรือนุ่งแต่กางเกงไม่ใส่เสื้อ ชอบให้ถ่ายรูป เวลากินกลางวันผู้หญิงแต่งปะยามา ผู้ชายใส่เดรสซิงคาวน์เป็นพื้น กลับเวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกา บ่าย ๑๖ นาฬิกาไปดูเอกหิบิเชน รูปภาพ และเครื่องฝีมือช่างทอง ซึ่งมี ๒ ปีครั้ง ๑ (สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยทอดพระเนตร์) เสนาบดีกระทรวงคลัง (คนก่อน) กับสับปรีเฟ็ต์มามีกระบวนแห่นำเที่ยวดูตอนฝีมือช่างอิตาเลียน อเมริกา รุสเซีย (เขาบอกว่า) ตอนชาติอื่น ๆ ไม่สู้มีดีจึงไม่ดู กลับมาขึ้นท่าเซนต์มาร์กดูรูปหุ่นขี้ผึ้งตีระฆังเวลา ๑๘ นาฬิกา

วันพฤหัสบดีที่ ๒๑ สิงหาคม เช้าไปดูโรงงานของบริษัทช่างทำเครื่องแก้ว (ภาชน โมเสก สะเตนกลาศ ปอสเลน) บริษัทนี้ที่ทำกระเบื้องทองประดับพระศรีรัตนเจดีย์ และพระบรมรูปโมเสกที่ติดมุขเด็ดพระที่นั่งจักรี สืบราคาได้ความว่า

กระเบื้องทอง สะแควเมตร์ ๑๐ ปอนด์

ทำลายพื้นทอง สะแควเมตร์ ๒๐ จน ๒๕ ปอนด์

ทำสะเตนกลาศ สะแควเมตร์ละ ๒๐ ปอนด์

บ่ายลงเรือคอนโดเลอไปเที่ยวดูตามคลองเล็ก ๆ แวะดูวัดเซนต์มาจอรีกับวัดเซนต์ยอนเซนต์ปอลส์ ค่ำกินอาหารแล้วไปสนามเซนต์มาร์กอีก

วันศุกร์ที่ ๒๒ สิงหาคม เวลา ๙ นาฬิกาลงเรือยนต์ที่ท่าสนามเซนต์-มาร์กมายังสถานี เวลา ๙.๔๕ นาฬิกา รถไฟออก บ่าย ๑๕ นาฬิกา ถึงเมืองเปสโตเรีย มิศเตอร์เดอรอสส์ราชทูตอิตาลีในกรุงเทพ ฯ (เวลาลามาเยี่ยมบ้าน) คอยรับกับเทศาภิบาลนคราทรฟาซิส นายทหารพาไปดูศาลารัฐบาลใช้วังโบราณจัดเป็นพิพิธภัณฑ์ด้วย เลี้ยงเครื่องว่าง แล้วไปดูวัดสี่ห้าแห่งมีธรรมาศน์ศิลาโบราณงาม ๒ แห่ง วัดเซนต์ฟรานซิสกำลังซ่อมย้อนหลัง คือรื้อของที่แก้ไขภายหลัง กระเทาะปูนผนัง เอารูปภาพเขียนเฟรสโคออกมาอย่างเดิม แล้วไปบ้านมิศเตอร์เดอลอสส์ที่ตำบลคานเดกรีต เป็นบ้านในตระกูลมากว่า ๔๐๐ ปี เลี้ยงน้ำชา แล้วเลี้ยงดินเนอร์ เชิญเทศานคราทร เทศาสปิช เวลา ๒๒ นาฬิกาขึ้นรถยนต์กลับมาสถานี คนที่รู้จักต่าง ๆ มาส่ง เวลา ๒๒.๔๕ นาฬิกา รถไฟออก เวลา ๒๓.๓๐ นาฬิกา ถึงเมืองฟลอเรนส์

วันเสาร์ที่ ๒๓ สิงหาคม เช้าเดิรเที่ยวเล่นครู่หนึ่ง เวลา ๑๐.๓๐ นาฬิกา ไปเยี่ยมตอบเปรเฟ็ตที่วังริคคาดี แล้วไปเยี่ยมตอบโปเดสตา (ลอร์ดแมร์) ที่วังเม็ดจี พาดูทั่วแล้วเลี้ยงเครื่องว่าง บ่าย ๑๕.๓๐ นาฬิกา ไปดูแกลเลอรีอูฟีซี (โดยไม่รู้ว่าเป็นเวลาเขาปิด แต่เขาเปิดเตรียมไว้ให้เป็นพิเศษ) ศาสตราจารย์ผู้เป็นภัณฑารักษ์มานำด้วยรูปครูช่างเขียนตัวเองมีราว ๘๐๐ กำลังจะจัดกระบวนติด คณะศาสตราจารย์พร้อมกันเห็นใครดีถึงขนาดขอให้เสนาบดีเชิญ ๆ ประมาณ

ปีละ ๑๐ คน หมดเวลาที่อู่พี่ซีเป็นแต่เดิรผ่านข้างในมาขึ้นรถที่หน้าวังบีตติ จะไปดูต่อวันหลัง ไปกินน้ำชาที่บ้านกงสุลเยเนอราลเสดโย แล้วกงสุลเยเนอราลพาขับรถขึ้นเขาไปดูเมืองโบราณที่ขุดพบใหม่ แล้วไปดูศิลาจารึกติดอยู่ที่เรสเตอรองต์บอกเรื่องสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จเมื่อ ร.ศ. ๑๑๖ แต่อย่างไรจารึก (เป็นภาษาอิตาเลียน) ว่าเสด็จมาด้วยกันกับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และ "สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑุรนต์รัศมีกรมพระจักรพรรดิพงศ์" ข้อนี้แปลไม่ออก

วันอาทิตย์ที่ ๒๔ สิงหาคม เช้าไปดูวังบีตติ วัดเซนต์เตรอเฮนโซที่ฝังศพสกุลเมดิจิ ที่แบบติสม์ (เรื่องเด็กชายที่พระราชทานนามจุฬาลงกรณ์) วัดคะธีดรัล คาดินัล ให้จัดที่นั่งดูพิธีการไหว้พระ (แต่เป็นพิธีอย่างน้อย) บ่ายไปดูมิวเซียม (รูปเมอคิวรีเดิมอยู่ที่นี่) มีรูปขี้ผึ้งปั้นเรื่องเปล๊ก ไปดูโรมันวิลลา (บ้านสวน) ของมิศเตอร์แอกตัน ขากลับแวะดูรอเจียที่ตั้งรูปสำคัญ ค่ำเลี้ยงพวกเดอรอสสี พวกเสดโย กับศาสตราจารย์ริโกลี

วันจันทร์ที่ ๒๕ สิงหาคม เช้าไปดูร้านขายเครื่องศิลา ขายหนังสือ มิวเซียม อาคิโอโลจี (มีแบบที่ฝังศพ กรีกเอาอย่างมาแต่อียิปต์ พวกโรมันเอาอย่างมาแต่กรีก) ดูโรงงานโปรเฟสเซอร์พั่นตะสิลตี (มีหุ่นพระบรมรูปสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง (๒) สมเด็จพระศรีพัชริน ทูลกระหม่อมแดง กรมพระจันทบุรี ตัวโปรเฟสเซอร์ตาย ๓ ปีมาแล้ว มอบให้ลูกศิษย์ทำต่อมา กินกลางวันที่โฮเต็ลแล้วขึ้นรถ ออกบ่าย ๑๓ นาฬิกา มิศเตอร์เดอรอสสีมาด้วย ร้อนจัด ถึงกรุงโรม ๑๘ นาฬิกาพบพระยาอภิบาลคุณหญิงซึ่งล่วงหน้ามาแต่วันที่ ๒๓ ผู้แทนรัฐบาล นคราภิบาลรับมาอยู่สถานทูต

วันอังคารที่ ๒๖ สิงหาคม เช้าไปที่พวกรอยัลอะคะเดอมีออฟอิตาลีมีการ

ต้อนรับ (มีสี่บีช) พาดูวังนั้นและเลี้ยงของว่าง ออกจากนั้น (ลอบ) ไปดูวัดเซนต์ปีเตอร์ แล้วกลับกินกลางวันที่สถานทูต บ่าย ๑๕ นาฬิกา รัฐบาลให้นายแกลโลกระทรวงศึกษามาเป็นพนักงานพาเที่ยว ไปดู (๑) รูปโมเซฝีมือไมเคลแอนเจโลที่วัดสายโซ่เซนต์ปีเตอร์ (๒) โคโลเซียม (๓) สโมสรอาบน้ำของคราคลา (๔) วัดเซนต์เซบาสเตียนและทางเข้าคะตะคม (พระองค์สายเคยห้ามไม่ให้เข้า) แล้วขับรถไปทางถนนอาเปียนของโบราณ กลับอีกทางหนึ่งมาสถานทูต

วันพุธที่ ๒๗ สิงหาคม เช้าไปดู (๑) ตลาดโฟรัมที่พบใหม่และกำลังขุด (๒) วัดเซนต์มาเรียมาเจอรี (ฝังศพนายพลเดียลในนั้น) (๓) สโมสรอาบน้ำ (๔) มิวเซียมแนชชั่นแนล บ่ายไปซื้อของโปรเฟสเซอร์กับหมอรองตัดเนื้องอกในคอหญิงพิลัย เวลา ๑๘.๓๐ นาฬิกา ไปหามิศเตอร์มุสโสลินี

วันพฤหัศบดีที่ ๒๘ สิงหาคม เช้าไปดู (๑) รูปพระเยซู ฝีมือไมเคลแอนเจโล จำหลักที่วัดแห่งหนึ่ง (๒) แนชั่นแนลมิวเซียม (มีเครื่องทอง) ตั้งที่วังเก่าของโป๊ปแห่ง ๑ (๓) วังโบกีซเซ (ไว้รูปเขียนจำหลัก) ชายดิศกับขุนวิสูตรลากลับไป บ่ายไป (๑) วางพวงมาลาที่พระศพที่แพนเทียน (เจ้าพนักงานรับ) (๒) ดูทะเลสาปเนมีที่ขุดพบเรือโบราณพันแปดร้อยปี ค่ำซินยอกรองดี เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศเลี้ยงที่เรสเตอร์รองต์

วันศุกร์ที่ ๒๙ สิงหาคม เที่ยงไปเฝ้าโป๊ป มีกระบวนแห่และกองทหารเกียรติยศประจำห้องรับเต็มยศ (ตามอย่างรับเจ้า) โป๊ปรับในห้องทรงพระอักษร ต่อห้องโทรนเข้าไป (ถ้าเป็นทางราชการรับในห้องโทรน) ทรงศึกษาทราบเรื่องบำรุงความรู้ มีตั้งสยามสมาคมและพิพิธภัณฑสถานเป็นต้นในเมืองไทย ทรงฟังภาษาอังกฤษเข้าพระทัย แต่ตรัสบ้างเพียงเล็กน้อย ให้สังฆราช

ล่ามแปลเป็นพื้นค้นเหรียญโกษาปานเฝ้าโป๊ปเตรียมไว้ประทาน กับเหรียญที่ระลึกตั้งพระนครวาติกัน สั่งถวายพระพรพระเจ้าอยู่หัว เฝ้าแล้วไปหาคาดินัล-เปจเจลี อัครมหาถานานุกรม บ่าย ๑๖ นาฬิกา คาดินัลมาเยี่ยมตอบ (พาให้รู้จักหลวงสมาน) แล้วไปเมืองทิเวลีดูวังพระเจ้าฮาเดรียนวิลลาเดอเอสต์

วันเสาร์ที่ ๓๐ สิงหาคม ไปดูหอพระสมุดวังวาติกันบิฉอบผู้เป็นบรรณารักษ์นำ (รู้ตัวด้วยมาดามอองรีบอกมาจากกรุงเทพ ฯ ให้ทราบไว้ก่อน) เตรียมหนังสือเก่ากับสิ่งของในเรื่องเกี่ยวข้องกับเมืองไทยไว้ให้ดู ครั้งสมัยพระนารายณ์ (โป๊ปประทานเหรียญโกษาปานเข้าเฝ้าแต่เมื่อฉันไปเฝ้า) มีสำเนาหนังสือวิชเยนทร์ถวายโป๊ปหลายฉะบับ กับรายงานบาดหลวง แต่สิ่งของไม่มีเหลือ (แผ่นทองพระราชสาส์นว่าฝรั่งเศสในสมัยจลาจลเอาทองไปหมด เครื่องราชบรรณาการ ว่าเห็นจะอยู่ที่วังเควอรินัล (สืบก็ว่าไม่มี) ของครั้งสมัยรัชกาลที่ ๔ มีพระราชสาส์นพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพานล้างหน้าเครื่องถม เครื่องบรรณาการครั้งรัชกาลที่ ๕ มีพานแว่นฟ้าถม ไปดูห้องสมุด (เขาอยากได้หนังสือไทย) แล้วไปดูโรงทำเครื่องโมเสกเป็นของวัดเซนต์ปีเตอร์ทำขาย ฝีมือดีกว่าแห่งอื่นหมด แล้วไปดูป้อมเซนต์แอนเจโล บ่ายไปดูพิพิธภัณฑสถานคะปิตอล ปรินส์โลโดวิชิ เจ้าเมืองโรมกับภรรยาเลี้ยงน้ำชา

วันอาทิตย์ที่ ๓๑ สิงหาคม เช้า ๑๐ นาฬิกาไปดูมิวเซียมวาติกัน บ่ายโปรเฟสเซอร์ดอริงมาหา แล้วไปดูวัดเซนปีเตอร์ สังฆราชผู้รักษา ๒ องค์มาพาดู ขึ้นถึงพื้นกลูกกรงในโบสถ์มีศิลาจารึกพระนามพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายที่ได้ขึ้นติดไว้ที่ผนังบรรไดเวียน ของไทยมีว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปกับพระราชโอรส ๓ พระองค์ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ พระองค์เจ้า

จิระ พระอนุชา ๓ พระองค์ กรมสรรพสาตร์ กรมสมมต กรมมหิศร์ สังฆราช ขอจารึกชื่อฉันกับหญิงพูนและชายหลานที่ไปด้วย จะออกค่าหินและค่าจารึกให้ก็ไม่เอา

วันจันทร์ที่ ๑ กันยายน เช้าไปดูวังของเจ้าดอเรียที่ไว้รูปและมีของโบราณซึ่งสะสมมาในสกุล ไปดูวัดไว้บรรไดพระเยซูแล้วไปดูมิวเซียมแลตตะรันตามโป๊ปแนะนำ ผะเอิญเป็นวันปิดไปดูวัดเซนต์ยอนแลตตะรัน (แลตตะรันเป็นชื่อสกุลโรมันซึ่งเข้ารีด ถูกลงโทษและริบเพราะเป็นคริสตัง ครั้นเอมเปรอคอนสะตันไตน์ ยกย่องคริสต์ศาสนาสกุลแลตตะรันถวายที่สร้างวัดเมื่อ ค.ศ. ๔๐๐ (สร้างมาหลายยก) สร้างร่วมสมัยกับวัดเซนต์ปีเตอร์และวัดเซนต์ปอล แต่นับถือว่าวัดเซนต์ยอนเป็นหลักศาสนามาจนทุกวันนี้ กลางวันนัดศาสตราจารย์ดอริงกับภรรยามาหา บ่ายไปวังดอเรียที่ไว้รูป หวังจะดูรูปเขียนโกษาปานเฝ้าโป๊ป ซึ่งศาสตราจารย์คนหนึ่งบอกว่ามีแต่ผะเอิญเป็นวันปิด ไปดูวันเซนต์ปอลแล้วไปดูเมืองออสเตียโบราณลงมือขุดมาได้ ๑๕ ปี และได้ดูที่เล่นน้ำชายทะเลที่มุสโสเลนีให้สร้างขึ้นใหม่ กลับถึงสถานทูต เวลา ๒๐ นาฬิกา วันนี้ได้รับเมล์กรุงเทพ ฯ ทราบข่าวเรื่องพระเจ้าอยู่หัวประชวรพระเนตร์

วันอังคารที่ ๒ กันยายน เช้าไปค้นหารูปโกษาปานที่วังเบแบร์รินีอีกเป็นวังใหญ่ชั้นที่ ๒ ให้เช่าเป็นสถานทูตสะเปญ ชั้นต่อขึ้นไปจากเจ้าของอยู่เองแต่ตัวไม่อยู่ทั้ง ๒ ราย ผู้รักษาประตูเปิดให้ดู ไม่พบรูปที่ต้องการ แต่ผู้รักษาบอกว่ารูปนั้นมีจริง เป็นรูปตัวโกษาปานใส่ลอมพวกนั่งฉะเพาะตัวคนเดียว เดิมเป็นของเจ้าสกุลนี้ แต่สกุลสายที่อยู่เมืองฟลอเรนส์ได้ไป เอาไปไว้ที่แกลเลอรีแล้วเอามาเอกหิบิเชนในพวกรูปเขียนสัตพรรษที่ ๑๗ ด้วยกันที่กรุงโรมเมื่อเร็ว ๆ นี้ โปรเฟสเซอร์ที่บอกเราได้เห็นจึงเข้าใจว่าอยู่ที่วังต้นสกุล ตกลงมอบ

ธุระให้ซินยอแกลโลตามต่อไป ไปดูมิวเซียมวังแลตตะรัน ชั้นล่างไว้เครื่องศิลาโรมัน ชั้นกลางไว้ของบรรณาการมิชชันนารีตามประเทศต่าง ๆ ส่งมาถวายโป๊ปของไทยมีน้อย ของอินเดียและของจีนดี วังนี้เป็นที่โป๊ปทำหนังสือสำคัญ จนที่สุดทำสัญญากับรัฐบาลอิตาลีก็ทำที่นี่ ยังตั้งโต๊ะเก้าอี้และเครื่องใช้บนโต๊ะรักษาไว้ไปดูวัดใหญ่เซนต์มารี บ่ายไปดูโรมันโฟรัม ใหญ่โตมากดูแห่งเดียวค่ำ

วันพุธที่ ๓ กันยายน เช้าไปดูที่ขุด (วังทองของเนโร) ใหญ่โตมากยังขุดไม่แล้ว (โคโลเซียมก็สร้างในเขตต์วังทองตอนหนึ่งภายหลังเนโรตาย ๑๐ ปี) แล้วไปดูที่ไว้รูปสำหรับพระนคร หญิงพิลัยได้เฝ้าโป๊ป บ่ายสมาคมดังเต้เชิญไปยังสำนักณะวังฟลอเรนส์ เชิญเป็นสมาชิกกิติมศักดิ์ ให้เหรียญแลสมุดต่าง ๆ สโมสรนี้ตั้งมาได้ ๔๐ ปี มีสมาชิก ๑๐๐,๐๐๐ นักเรียน ๒๐๐,๐๐๐ ที่สาขา ๔๐๐ แห่ง (รวมทั้งในกรุงเทพ ฯ) เพื่อเผยแผ่วิชาคุณของอิตาเลียน ค่ำเชิญซินยอแกลโล (นายไก่) ผู้พาเที่ยวมากินด้วยให้แกอธิบาย (๑) มูลเหตุไม้กางเขน (๒) รูปพระเยซู (๓) คะตะโคม (ที่ฝังศพใต้ดิน) (๔) เหตุที่เนโรเผาเมืองโรม (๕) เหตุที่คริสเตียนถูกฆ่า

วันพฤหัศบดีที่ ๔ กันยายน เช้าหลานลากลับสวิตเซอร์แลนด์ เวลา ๙ นาฬิกาเศษ ออกจากสถานทูต หัวหน้าพนักงาน ฯลฯ ส่งเวลา ๑๐ นาฬิการถไฟออก บ่าย ๑๓ นาฬิกาถึงเมืองเนเปอล เจ้าเมืองกรมการกงสุลรับมาพักโฮเต็ลเอกเซลซิเออร์ บ่ายไปดูที่เลี้ยงปลา แล้วขับรถเที่ยวดูเมืองไปจนเรสเตอร์รองต์ วันนี้ได้รับวิทยุว่า เรือบอริงเกียจะถึงเมืองเมสซีนาวันที่ ๗ เช้า ๘ นาฬิกา

วันศุกร์ที่ ๕ กันยายน เช้าไปดูพิพิธภัณฑสถาน (๑) แผ่นดินไหวเมื่อเดือนมิถุนายนร้าวกำลังซ่อม (๒) กงสุลเล่าถึงเมื่อแผ่นดินไหว (๓) ช่างหากินในการจำลองรูปภาพขายคนดู (๔) พิพิธภัณฑสถานจัดชั้นล่างไว้รูปศิลาแล-

บรอนส์ ชั้นกลางไว้เครื่องบรอนส์และของอื่นได้จากขุดเมืองปอมบี่ไอ ชั้นบนไว้รูปเขียน ไปกินกลางวันที่เรสเตอร์รองต์เล็ก ๆ บ่ายไปดูภูเขาไฟวิสุเวียสน้อย

วันเสาร์ที่ ๖ ไปฟังเพลงสวดที่วัดแบล็คเวอจินที่เมืองปอมบี่ไอ แล้วไปดูเมืองจม (เดี๋ยวนี้เอาของโบราณที่พบไว้กับที่) ขากลับแวะสถานที่อวดและขายเครื่องคอรัส บ่ายไปเฝ้าดุ๊กกับดัชเชสเอาสะเตอ เธอให้มาสืบว่าอยากจะเลี้ยงแต่เวลาเต็มหมดจึงรับแต่ให้เลี้ยงน้ำชา พบดุ๊กดัชเชสและดุ๊กเอาสะเตอโอรสองค์ใหญ่ (วังร้าวเมื่อแผ่นดินไหว) เวลา ๑๕ นาฬิกาขึ้นรถไฟ เจ้าเมืองกรมการส่งรถแล่นตลอดคืน

วันอาทิตย์ที่ ๗ กันยายน เช้ารถถึงเมืองเมสซีนาตามตารางเวลา รถไฟจะออกรอรถสายหลัง ๒ ชั่วโมง ข้ามช่องเมสซีนาพร้อมกัน แต่รัฐบาลสั่งโทรเลขมาให้จัดเรือเป็นพิเศษรับ รถไฟของเราข้ามช่องเมสซีนา ถึงมีเจ้าเมืองกรมการรับ (เขาให้เรือบอริงเกียเข้าเทียบท่าด้วย) เฟเตสต้าพาขึ้นรถเที่ยวดูเมืองที่สร้างใหม่ (เพราะแผ่นดินไหว) แวะดูวัดแล้วกลับมาลงเรือบอริงเกีย หลวงศิริราชไมตรี มิศเตอร์ฟอโนมาส่งถึงเมืองเมสซีนา เวลา ๑๑ นาฬิกา ออกเรือ

วันจันทร์ที่ ๘ กันยายน บ่ายเห็นเกาะกรีตไกล ๆ ทะเลเรียบลมเย็น

วันอังคารที่ ๙ กันยายน กลางคืนต้องรอเรือเพื่อจะให้ถึงคลองสุเอสเวลารุ่ง

วันพุธที่ ๑๐ กันยายน พอสว่างถึงปากคลองสุเอส ผ่านเรือพี่โอเนีย เรือทอดท่า ขึ้นบกซื้อของเล็กน้อย พวกแขกลงมารุมมะตุ้มในเรือตามเคย มีพวกขายของ หมอดู โดดน้ำเล่นกล เวลา ๑๑ นาฬิกาออกเรือ เวลา ๑๙ นาฬิกาถึงสุเอส

วันพฤหัสบดีที่ ๑๑ กันยายน ในอ่าวสุเอสมีลมเหนือยังไม่ร้อน

วันศุกร์ที่ ๑๒ กันยายน ในทะเลแดงจับร้อนจัดและไอเกลือขึ้นมาจับเหนียว ปรอทในห้อง ๘๖

วันเสาร์ที่ ๑๓ กันยายน ในทะเลแดงร้อนจัดปรอทในห้อง ๙๐ ห้องชั้นล่าง ๙๕ บนตะพาน ๑๐๔ น้ำทะเลและน้ำใช้ร้อนหมด กลาสีเป็นลม ๓ คน เรือไวสรอยออฟอินเดียของบริษัทพีแอนโอซึ่งพบกันที่คลองสุเอส ไล่มาทันวันนี้ เรือบอริงเกียเดิน ๑๕ น๊อตครึ่ง เขาเดิน ๑๖ น๊อต

วันอาทิตย์ที่ ๑๔ กันยายน เช้าถึงเกาะปีริมผ่านออกจากทะเลแดงค่อยร้อนน้อยลง ปรอทในห้อง ๘๖ กลางคืนมีลมเย็นหายร้อน

วันจันทร์ที่ ๑๕ กันยายน ออกปากอ่าวเอเดน ลมจัด มีคลื่นเพราะมรสุมยังไม่หมดทีเดียว

วันอังคารที่ ๑๖ กันยายน มหาสมุทอินเดียคลื่นค่อยซาลงบ้าง ผ่านเรือลาแลนเดีย มีนักเรียนไทยไป ๖ คน ส่งโทรเลขมาคำนับ

วันพุธที่ ๑๗ กันยายน มหาสมุทอินเดีย คลื่นลมค่อยซาลงอีกได้ข่าววิทยุกัปตันเรือลาแลนเดียบอกกัปตันเรือนี้ว่า กรมพระจันทบุรีจะเสด็จไปยุโรปด้วยเรือนี้ (เห็นจะเป็นเรื่องประชวรในพระสอน่ารำคาญมาก)

วันพฤหัสบดีที่ ๑๘ กันยายน มหาสมุทอินเดียคลื่นลมค่อยซา ได้รับวิทยุจากลังกาว่าเจ้าเมือง (ได้รับคำบอกจากสถานทูตอังกฤษในกรุงเทพ ฯ) เตรียมรถยนต์ไว้ให้เราไปเมืองแกนดี และให้เปิดวัดพระเขี้ยวแก้ว เย็นเชิญดินเนอร์ที่ศาลารัฐบาลด้วย ตอบรับพวกพุทธสมาคมก็มีวิทยุขอมาในเรือ

วันศุกร์ที่ ๑๙ กันยายน มหาสมุทอินเดีย ได้ความว่าเรือทวนน้ำเดินช้ากว่าคาดมา ๒ วัน จะถึงคอลัมโบก่อน ๑๑ นาฬิกาไม่ได้ ต้องวิทยุบอกเลิกเรื่องจะไปเมืองแกนดีด้วยเวลาไม่พอ

วันเสาร์ที่ ๒๐ กันยายน เวลาเช้า ๑๑ นาฬิกาเศษถึงเมืองคอลัมโบ พระสงฆ์ลังกาที่เคยไปกรุงเทพ ฯ ๑ พระมหาศิริวัดอนงค์ ๑ กับคฤหัสถ์ชาวลังกาลงมารับในนามของวิทโยทัยบริเวณพวก ๑ มหาโพธิสมาคมพวก ๑ เชิญให้ไปที่สถานของเขา ขอบใจ แต่ต้องขอผัดปรึกษาเจ้าเมืองในการที่จะไปสถานของเขา ด้วยมีเวลาน้อยนายทหารคนสนิทของเจ้าเมืองกับกงสุลสยามพาเรือยนต์หลวงมารับ (เจ้าหญิงทั้งสองเมาคลื่นมา ๒ วันขอพักจนบ่าย) ฉันขึ้นบกกับพระยาเพ็ชรอินทรา เจ้าเมือง (เซอร์เฮอเบิตสะแตนเล่) กับเลขานุการและเจ้าท่าคอยรับที่สะพานท่าขึ้นเมือง พาขึ้นรถไปที่บ้านเจ้าเมือง (ควีนส์เฮ้าส์ที่เคยรับสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงชำรุดกำลังซ่อม เจ้าเมืองต้องไปอยู่บ้านชั่วคราวอีกแห่ง ๑) ปรึกษากะโปรแกมแล้วขึ้นรถไปโรงเรียนวิทโยทัย พระสงฆ์เตรียมรับ สวดนะโม อิติปิโส สวาขาโต สุปติปันโน สัพพี ๓ จบ (เพียงทีฆายุโก) พวตุสัพนักขันยักพาดูโรงเรียน (ยังไม่ได้พระไตรปิฎกฉะบับพิมพ์ใหม่) แล้วกลับมากินกลางวันกับเจ้าเมือง บ่าย ๑๕ นาฬิกา ไปดูพิพิธภัณฑสถาน พระพุทธรูปอะมะราวดีมารวิชัยขุดพบที่เมืองอนุราธ ขนาดหน้าตักศอก ๑ กับรูปเขียนจำลองมาจากสีหะคีรีเป็นดีกว่าอื่นเครื่องศิลารวมไว้ได้ยังไม่มากทีเดียว รัฐบาลกำลังบำรุงเรื่องโบราณคดี เวลาบ่าย ๑๖ นาฬิกากลับมาบ้านเจ้าเมือง ถึงพร้อมกับเจ้าหญิง ซึ่งเจ้าเมืองจัดให้ไปรับขึ้นมาจากเรือ กินน้ำชาแล้วขึ้นรถเที่ยวดูเมือง ไปจนถึงวัดกัลยาณีซึ่งเป็นแก่กว่าเพื่อนในคอลัมโบ แต่โปรตุเกศได้รื้อเสียมีแต่ของสร้างใหม่ โบสถ์มีหลักสีมา กำลังสร้างวิหารใหม่ พระสถูปใหญ่ว่าเป็นของเดิม เหลือโปรตุเกศรื้อ แต่สงสัย ด้วยไม่มีอะไรเป็นหลัก เครื่องศิลาโบราณมีมากทิ้งกลาดเกลื่อนอยู่ในลานวัด มิได้ประดับอยู่กับพระเจดีย์ ขากลับแวะซื้อของตามร้านเล็กน้อย กลับถึงบ้านเจ้าเมือง ๑๙ นาฬิกา อาบน้ำ

แต่งตัวติดตรา เวลา ๒๐ นาฬิกา ดินเนอร์ ๑๘ คนเป็นทางราชการมีสปีช เวลา ๒๒ นาฬิกาลากลับลงเรือ เวลา ๒๓ นาฬิกา ออกเรือ

วันอาทิตย์ที่ ๒๑ กันยายน มหาสมุทอินเดีย มีคลื่นแต่ไม่สู้มาก

วันจันทร์ที่ ๒๒ กันยายน มหาสมุทรอินเดีย รับวิทยุตอบของกรมพระ-จันทบุรี จากเรือเปรสิเดนต์อะดัม แต่ไม่เห็นเรือผ่านกันวันนี้

วันอังคารที่ ๒๓ กันยายาน เวลาบ่าย ๑๖ นาฬิกา ผ่านปลายเกาะสุมาตรา เข้าเบเบลคอนคลื่นค่อยสงบ

วันพุธที่ ๒๔ กันยายน เวลา ๑๓.๓๐ นาฬิกา เรือถึงเกาะหมาก หญิงเหลือ หญิงโสพิศ กงสุลกับเมีย พระยามนตรีสุริยวงศ์กับน้องสาว พระยา-รัตนเศรษฐีกับลูก พระยารัษฎา เอาเรือไฟของรัฐบาลมารับ คุณหญิงรัตน-เศรษฐีรับที่สะพาน มาพักบ้านอัษฎางค์ หนังสือพิมพ์เกาะหมากทั้ง ๒ มาหา บ่ายไปเที่ยวสวนดอกไม้และสวนสัตว์

วันพฤหัศบดีที่ ๒๕ กันยายน ฝนตกทั้งวัน กลางวันกงสุลเชิญเลี้ยงที่โฮเต็ลรันนิมิตร แล้วไปเที่ยวซื้อสมุด ค่ำไปดูหนังฉายโรงมาเจสติค มีโทรเลขขอบใจมิศเตอร์แอนเดอเซน และถวายพระพรพระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กวันประ-สูตร

วันศุกร์ที่ ๒๖ กันยายน เวลาเช้า ๘ นาฬิกาครึ่ง ข้ามฟากด้วยเรือไฟรัฐบาลมาขึ้นรถไฟ พระยารัตนเศรษฐีกับพวกมาส่งสถานี กงสุลกับภรรยาและพระยารัษฎามาส่งถึงปลายแดนเมืองไทร พระยาศรีธรรมราชเทศา พระเพ็ชร-คีรีผู้ว่าราชการสงขลามารับที่ปะดังเบซา มีข้าราชการอื่นรับที่หาดใหญ่ พัทลุง พระยาสุรพลกับภรรยา หมอแมกดาเนียลรับที่เขาชุมทอง หลวงบริบาลมาตรวจ

การพิพิธภัณฑ์รับที่เขาชุมทองด้วย ผู้ว่าราชการกรมการชุมพรรับที่สถานี แต่เป็นเวลาดึกนอนหลับไม่ได้พบ

วันเสาร์ที่ ๒๗ กันยายน เช้า ๘ นาฬิกาถึงประจวบคีรีขันธ์ เจ้าพระยามหิธรกับคุณหญิงและแม่เหรียญลงมารับ ทองเติมกับข้าราชการทั้งทหารและพลเรือนก็มารับ เวลา ๑๑ นาฬิกาถึงหัวหิน พระองค์หญิงขาว หม่อมเจ้าหญิงวรรณ ฯ หญิงผจง หญิงหลาน กับหญิงใหญ่และลูก ๆ โดยมากออกมาคอยรับ พระยาเดชา ฯ พระยาไพชยนรับมาพักโฮเต็ล กรมอนุวัตหม่อมเจ้าถาวรกับหม่อมเจ้าพระยาพิชเยนทร พระยาสุรวงศ์มาเยี่ยม เย็นไปสำนักดิศกุลและได้ทราบกระแสรับสั่งว่าให้ไปเฝ้าพรุ่งนี้และนั่งโต๊ะเสวยเวลาเย็น

วันอาทิตย์ที่ ๒๘ กันยายน เช้าไปเฝ้าพระองค์อรพิน บ่ายไปหาหม่อมเจิม กฤดากรที่ตำหนักใหญ่ ค่ำ ๒๐.๓๐ นาฬิกา รถหลวงมารับไปเฝ้า ฯ กับลูกหญิง ๒ คน ถวายของฝากโปรด ฯ ให้นั่งโต๊ะเสวย เสวยแล้วประทับสนทนาจนเที่ยงคืนครึ่ง เสร็จขึ้นกลับโฮเต็ล

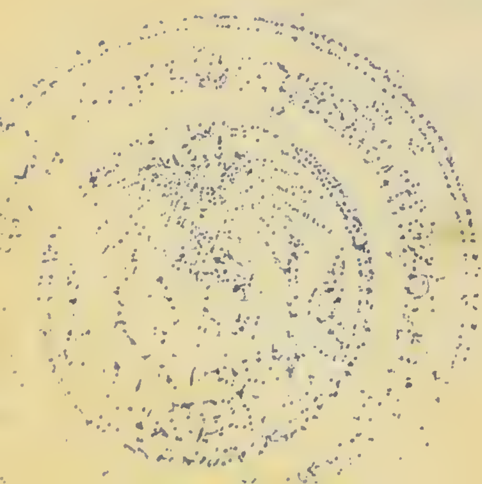
วันจันทร์ที่ ๒๙ กันยายน เช้าไปวางมาลาและทอดผ้าบังสกุลที่ศพหลานชาย "ปี๋" ณ วัดหัวหิน บ่ายเจ้าพระยามหิธรเชิญไปเลี้ยงน้ำชา ในการต้อนรับกลับจากยุโรป

วันอังคารที่ ๓๐ กันยายน กรมพิทย์ หญิงตุ้มและลูก ๆ ที่ออกมารับ ณ หัวหิน (โดยซื้อตั๋ววีกเอนด์มา) กลับกรุงเทพ ฯ บ่ายไปตีกอลฟ

วันพุธที่ ๑ ตุลาคม เช้า ๑๐ นาฬิกาเศษไปขึ้นรถไฟ พระองค์หญิงขาว หม่อมเจิม กฤดากร เจ้าพระยามหิธร เจ้าพระยาพิชเยนทร พระยาสุรวงศ์มาส่ง รถถึงสถานีหนองจอก กรมการอำเภอลูกเสือ นักเรียนรับ สถานีเพ็ชรบุรี ราชบุรีรับนครปฐมเทศา และกรมการรับส่งเทียนบูชาพระปฐมเจดีย์ มีข้าราชการกับพวก

พ้องออกไปจากกรุงเทพ ฯ รับที่สถานีนครปฐมบ้าง ทันรถสวนที่สถานีต้นสำโรงบ้าง ถึงสถานีหัวลำโพง เวลา ๑๖.๕๐ นาฬิกา มีเจ้านายข้าราชการ ทูตและชาวต่างประเทศรับมากกว่ามาก ขึ้นรถยนต์กลับมาบ้าน นายพลอยเอาบี่พาทย์มาตีรับ เสด็จกรมหลวงสมรรัตน ฯ และครอบครัวคอยรับพร้อมกัน ปราสัยแล้วขึ้นไปบูชาพระ บูชาพระบรมอัชฐิและไปบูชาอัชฐิแม่ แล้วกลับมาเปลื้องเครื่องแต่งตัว เวลาค่ำทูลกระหม่อมชายเสด็จมา เพราะเมื่อรถไฟมาเสด็จไปทำพิธีเปิดตึกพระยาไพบูลย์ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ไม่ได้เสด็จไปรับที่สถานี มีพวกพ้องคนอื่น ๆ มาหาอีกมาก

(หมดเรื่องเที่ยวยุโรปเพียงเท่านี้)

โกศศพหม่อมเจ้านิพัทธ์พันธุดิศ ดิศกุล ตั้ง ณ วัดเทพศิรินทราวาส

พิมพ์ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ ๘๓ ถนนบำรุงเมือง ก.ท. ๒ พระนคร
โทร. ๒๑๐๓๗๔ นางบุญชู ธรรมาชีวะ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๔